

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

SÜHREVERDÎ'NİN *İ'LAMÜ'L-HÜDÂ VE AKÎDETÜ*
ERBÂBİ'T-TÜKÂ RİSÂLESİ
-TERCÜME VE TAHLİL- VE
BAZI SÛFÎLERİN AKAİD RİSÂLELERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mücahit AKBAL

İstanbul
Eylül-2022

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

SÜHREVERDÎ'NİN *İ'LAMÜ'L-HÜDÂ VE AKÎDETÜ ERBÂBİ'T-*
TÜKÂ
RİSÂLESİ -TERCÜME VE TAHLİL- VE
BAZI SÛFÎLERİN AKAİD RİSÂLELERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mücahit AKBAL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Hasan Kamil YILMAZ

İstanbul
Eylül-2022

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Hasan Kamil YILMAZ

Üye Doç. Dr. Veysel AKKAYA

Üye Doç. Dr. Ahmet Murat ÖZEL

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Erhan İÇENER
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Sühreverdî'nin *İ'lamü'l-hüdâ ve akîdetü erbâbi't-tükâ* Risâlesi -Tercüme ve Tahlil- Ve Bazı Sûfilerin Akaid Risâleleri” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Mücahit AKBAL

ÖN SÖZ

Çalışmamız süresince her aşamayı titizlikle takip eden, gördüğü eksikleri nezaketiyle sunarak yapıcı eleştirileriyle bize yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Hasan Kamil Yılmaz'a şükranlarımı sunarım. Yine çalışma boyunca tavsiye ve görüşlerinden faydalandığım Doç. Dr. Veysel Akkaya, Doç. Dr. Ahmet Murat Özel ve Prof. Dr. Necdet Tosun'a teşekkürlerimi arz ederim. Öte yandan akademik çalışmalara teşviki ve emeklerinden dolayı Doç. Dr. Mehmet Öncel ve Özden Yılmaz'a; çalışma boyunca destekleri ve ilmî katkılarından ötürü Melikşah Sezen'e; tercüme kısmına katkıda bulunan Melih Akyıldız'a; ihtiyaç duyduğum kaynakların temininde yardımlarını esirgemeyen Seybetullah Yüce'ye ayrı ayrı teşekkür etmeliyim. Ayrıca sabır ve emek gerektiren bu süreçte sabrı ve anlayışıyla beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan kıymetli eşime; dualarıyla manevî desteklerini her zaman hissettiğim aile büyüklerimin her birine müteşekkirim. Bu çalışmanın sorumluluğu, hataları ve eksikleri çalışma sahibine aittir.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Mücahit Akbal
İstanbul-2022

ÖZET

SÜHREVERDÎ'NİN *İ'LAMÜ'L-HÜDÂ VE AKÎDETÜ ERBÂBİ'T-TÜKA* RİSALESİ -TERCÜME VE TAHLİL- VE BAZI SÛFÎLERİN AKAİD RİSÂLELERİ

Mücahit Akbal
Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri
Tez danışmanı: Prof. Dr. Hasan Kamil YILMAZ
Eylül-2022, 193 Sayfa

İslamî ilimler bir bütünün parçaları gibidir. Her biri bir diğeriyle doğrudan veya dolaylı olarak irtibatlıdır. Hz. Muhammed (s.a.)'in peygamberliği süresince vahyin devam etmesine bağlı olarak teşekkül etmiş bir ilimden söz etmek mümkün değildir. Hicri II. asırdan itibaren oluşmaya başlayan İslamî ilimler, zamanla temel esaslarını oluşturmuşlardır. Böylelikle her ilim, dinin bir boyutunu temsil etmiştir. Tasavvuf ilmi, dinin bâtınî/manevî tarafıyla ilgilenirken inançla ilgili meseleler daha çok kelim ilminin sahasına girmiştir.

Sûfîler, ilk dönemden günümüze kadar zühd ve tasavvufa dair eser verdikleri gibi tefsir, hadis, fıkıh ve akaide dair de eserler kaleme almışlardır. Tasavvuf tarihinin zühd olarak adlandırılan ilk döneminde, sûfîlerin akaid risâleleri yazmaları tabii bir durum olarak görülmelidir. Zira o dönemde ilimler henüz teşekkül etmemiş, çerçeveleri ortaya konulmamıştır. Böylelikle ilk dönem zâhidleri, zühde dair meseleler yanında inanç konularını da ele almışlardır.

İslamî ilimlerin teşekkül etmesinden sonra kendi kural ve esaslarını oluşturan sûfîler, daha çok tasavvuf ilminin temel meselelerine dair eserler yazmışlardır. Ancak İslamî ilimlerin bir bütünün parçalarını teşkil etmesi ve tasavvufun kelam ilmiyle bazı müşterek konularının varlığı sûfîleri akaid risâlesi yazmaya yönlendirmiştir. Bu sebeple sûfîler, itikadî meseleleri tasavvufî yorumlarla ele almışlardır.

Tasavvuf, amelî yönü baskın bir müessese ve ilim oluşu sebebiyle ilk dönemden itibaren bazı sûfîler, itikadî açıdan izahı zor birtakım haller yaşamışlardır. Sûfîler, içlerinden bazılarının bu hallerini dışı vurmaı sebebiyle zaman zaman itikadî açıdan eleştirilere maruz kalmışlardır. Bunun neticesinde bazı eserlerinde kendi itikadlarını izah maksadıyla dinin inanç esaslarına işaret etmişler, müstakil akaid risâleleri yazmışlardır. Bununla sûfî itikadının ehl-i sünnet çizgisinde olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: İslam, İlim, Tasavvuf, Kelam, Akaid, Sûfî, Risâle

ABSTRACT

İ'LAMÜ'L-HÜDÂ VE AKÎDETÜ ERBÂBİ'T-TÜKA PAMPHLETS OF SÜHREVERDÎ -INTERPRETATION AND ANALYSIS- AND AQIDEH PAMPHLETS SOME SUFI'S

Mücahit AKBAL

Master, Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Prof. Dr. Hasan Kamil YILMAZ

September-2022, 193 Pages

Islamic principles constitute parts of a whole. Each of them is directly or indirectly correlated with one another. Speaking of a field formed depending on the continuity of the revelation during the prophethood of Prophet Mohammad (Peace be upon Him), is out of question. Islamic fields, which started to emerge in Hijri 2nd century, formed their own fundamentals in time. Thus, every field represented a different dimension of Islam. Sufism deals with the esoteric/spiritual aspect of the religion, while matters related to faith were examined mostly in the field of Kalam theology.

Sufis have written works on zuhd (asceticism) and mysticism as well as on tafsir, hadith, fiqh and aka'id from the early ages to our present day. In the first period of the Sufi history, which is called zuhd, it should be considered natural for Sufis to write aka'id treatises (risales), for Islamic fields were not formed yet at the time and their frameworks had not yet been outlined. Thus, early zāhids (ascetics) dealt with the issues of faith as well as the issues of zuhd.

Following the establishment of the Islamic fields, Sufis, having formed their own rules and fundamentals, mostly wrote works on the basic issues of Sufism. However, Islamic principles constituting parts of a whole and Sufism having some common matters with the field of kalam, led Sufis to write aka'id treatises. Therefore, Sufis dealt with issues of i'tikat (faith) via mystical interpretations.

Due to the fact that Sufism is an establishment and field with a dominant practical aspect, from the early ages, some Sufis have gone through states that are in terms of faith hard to explain. Sufis have been criticized from time to time from the angle of i'tikat, as a consequence of some of them expressing these states they went through outwards. As a result of this, in some of their works, Sufis pointed to the fundamentals of faith in religion in order to explain their own i'tikat, and they wrote self-contained

treatises of aka'id. With this, they tried to prove that the Sufi i'tikat was in line with Ahl as-Sunnah.

Key Words: Islam, Islamic Principles, Sufism, Kalam, Aqideh, Sûfi, Pamphlet

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1.Tezin Konusu	1
1.2.Tezin Amacı.....	2
1.3.Tezin Araştırma Yöntemi.....	2
1.4.Tezin Özgün Değeri ve Önemi	2
1.5.Tezin İçeriği ve Kapsamı	3
1.6.Tezin Temel Soruları.....	5
1.7.Tezin Düzeni	5

İKİNCİ BÖLÜM

SÛFİLERİN İTİKADÎ KONULARA YÖNELİMİ VE SÛHREVERDÎ ÖNCESİ BAZI SÛFİLERİN AKAİD RİSÂLELERİ	6
2.1. İtikadî Açıdan Sûfilerin Konumu	7
2.2. Sûfilerin İtikadî Konulara Yönelimi	8
2.2.1.İtikadî Açıdan Bazı Eleştirilere Maruz Kalmaları	9
2.2.2.Tasavvuf ve Kelam Arasında Bazı Müşterek Konuların Varlığı.....	11
2.3.Ebû Bekir el-Kelâbâzî (ö. 380/990)	12
2.3.1.et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf.....	14
2.4.Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)	21
2.4.1.er-Risâle	23
2.4.2.el-Fusûl fî'l-usûl.....	26

2.4.3.el-Lüma' fi'l-itikâd	30
2.4.4.el-Kasîdetü's-sûfiyye	33
2.5.Ebu'n-Necîb Ziyâüddîn es-Sühreverdü (ö. 563/1168).....	35
2.5.1.Âdâbü'l-mürîdîn	37
2.6.Ebu'l Kâsım Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî (ö. 599/1202-1203).....	40
2.6.1.Kutbu'l-ârifîn	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜHREVERDÎ'NİN *İ'LAMÜ'L-HÜDÂ VE AKÎDETÜ ERBÂBİ'T-TÜKÂ*

RİSALESİ	46
3.1.Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdü (ö. 632/1234)	46
3.2.Eserin Arapça Metni	49
3.3.Eserin Tercümesi.....	94
3.4. Eserin Tahlili	124
3.5.et-Ta'arruf ile İ'lamü'l hüdâ ve akîdetü erbâbi'tükâ'nın Karşılaştırması.....	129

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SÜHREVERDÎ SONRASI BAZI SÛFÎLERİN AKAİD RİSÂLELERİ.....

4.1.Kemalpaşazâde (ö. 940/1534).....	135
4.1.1.Risâletü'l-münîre	138
4.2. Abdülmecid Sivâsî (ö. 1049/1639).....	141
4.2.1.Dürerü'l-akâid.....	144
4.3.Karabâş-ı Velî (ö. 1097/1686).....	149
4.3.1.Şerhu'l-akâidi'n-Nesefiyye.....	151
4.4. İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/ 1725).....	158
4.4.1.Kitâbü'l-hitâb	160
4.4.2.Kitâbü'n-necât.....	164
4.5.Ahmed Ziyâeddin Gümüştanevî (ö. 1310/1893).....	168
4.5.1.Câmiu'l-mütûn.....	170

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

KAYNAKÇA

KISALTMALAR LİSTESİ

a.s.	: Aleyhisselam
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
d.	: Diğerleri
Der.	: Derleyen
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
edt.	: Editör
Ef.	: Efendi
hızr.	: Hazırlayan
Hız./hız.	: Hazreti
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İFAV.	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
Ktp.	: Kütüphane
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden
OSAV.	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
ö.	: Ölümü
Örn.	: Örneğin
r.a.	: Radıyallâhu Anh
r.anha.	: Radıyallâhu Anha
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s. a.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
sad.	: Sadeleştiren
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve devamı
vr.	: Varak

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1. Tezin Konusu

Hz. Peygamber döneminde İslâmî ilimler bir bütün halindeydi. İslâmî ilimlerin müstakil hale gelmesi, hicri II. asırdan itibaren başlamıştır. İlimler müstakil hale gelmeden önce zâhid bir kimse müfessir, muhaddis biri ise fakih olarak nitelenebilmiştir. İlim sahibi irfan ehli olduğu gibi, fakihler hikmet sahibi olmuştur. İslâmî ilimlerin teşekkül etmeye başlamasıyla her ilim kendi kuralını ve esasını belirginleştirerek müstakil bir konuma gelmiştir. Böylelikle her mesele belirli bir alanın konusu olmuş, bu alan içinde değerlendirilmiştir. Dinin zahirî yönüne taalluk eden meseleler Fıkıh, batınına hitap eden meseleler Tasavvuf başlığı altında ele alınmıştır. İtikadî konular ise genel olarak Kelam ve Akaid ilminin muhtevasına dahil edilmiştir.

İslâmî ilimlerin teşekkülünden önce zamanın şartlarının gereği olarak her müellif pek çok alana dair eser telif etmiştir. Nitekim zühd yolunu tutanlar tasavvufa dair kendi anlayışlarını ortaya koyduğu ve yaşadıkları halleri anlatan eserler yazdığı gibi tefsir, hadis ve fıkıhla ilgili risâleler de kaleme almışlardır. Bunun yanında zaman içinde sûfileri akaidle ilgili meseleleri ele almaya iten bazı durumlar ortaya çıkmıştır. İlk dönemden itibaren zühd yolunu tutan kimi sûfilerin itikadî açıdan izahı zor birtakım haller yaşayarak bunu izhar etmesi, onları itikadî açıdan bazı ithamlara maruz bırakmıştır. Bu durum sûfileri itikadî meseleleri ele almaya, itikadî anlayışlarını izah ve ispat etmeye mecbur bıraktığından inanç konularına dair akaid risâleleri yazmışlardır. Ayrıca İslâmî ilimlerin müstakil hal almasıyla birlikte Kelam ilmiyle tasavvufun müşterek bazı konuları ve iki ilmin gaye birliğinden hareketle sûfilerin itikadî konulara dair eserler yazdığı da olmuştur. Böylelikle tasavvuf tarihinin her aşamasında sûfiler tarafından akaid risâlelerinin kaleme alındığını söylemek mümkündür. Çalışma konumuz buradan hareketle şekillenmiştir. Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) itikadî meseleleri ihtiva eden *İ'lamü'l-hüdâ ve akâidetü erbâbi't-tükâ* adlı eseri tercüme edilerek metniyle birlikte

çalışmaya eklenmiş, tahlili yapılarak Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Ta'arruf* isimli eseriyle karşılaştırılmıştır. Ayrıca Sühreverdî öncesi ve sonrası bazı sûfîlerin akaid risâleleri tanıtılarak sûfî itikadının çizgisi gösterilmeye çalışılmıştır.

1.2. Tezin Amacı

İslamî ilimlerin müstakilleşmeye başladığı zaman diliminde zühd yolunu tutanlar eliyle müstakil hale gelen “Tasavvuf ilmi”, zamanla daha sistemli bir hale gelerek tarih içindeki yerini almıştır. Tasavvuf, bir ilim olarak ortaya çıkmasıyla birlikte bazı müsbet ve menfî bakışları üzerine çekmiş, müsbet bakanlar olduğu gibi ciddi eleştiri yöneltenler de olmuştur. Özellikle sûfîlerin itikadı, zaman zaman sorgulanan ve tartışılan bir konu haline gelmiştir. Bu eleştiriler karşısında sûfîler, eserlerinin bir bölümünü itikadî konulara ayırdıkları gibi müstakil akaid metinleri kaleme almışlardır. Çalışmanın amacı, Sühreverdî'nin eserini merkeze alarak sûfîlerin inanç konularıyla ilgili risâlelerinden bir kısmını kısaca tanıtmak ve böylelikle sûfî itikadının ehl-i sünnet anlayışındaki yerini göstermektir. Ayrıca Kelâbâzî'nin *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf* isimli eseriyle, Sühreverdî'nin *İ'lamü'l-hüdâ ve akîdetü erbâbi't-tükâ* risâlesini itikadî meseleler bağlamında karşılaştırıp, tarihi süreçte sûfîlerin temel itikadî konulara yaklaşımında değişiklik olup olmadığını göstermektir. Netice olarak çalışma, *tasavvuf-akaid* ilişkisi bağlamındaki çalışmalara katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1.3. Tezin Araştırma Yöntemi

Tez çalışmasında araştırmanın amacına hizmet edecek şekilde bir yöntem izlendi. Bu bağlamda “literatür tarama” temel alınarak doküman toplama ve inceleme üzerine yoğunlaşıldı. Tez yazımı öncesi benzer çalışmalar incelendi ve bu incelemeler neticesinde tezin genel muhtevası ortaya konuldu. Konuyla ilgili başlıklar oluşturuldu. Bu başlıklar altında muhtevaya uygun bilgiler sunuldu, müelliflerin hayatına kısaca temas edildi ve alanla alakalı eserleri kısaca tanıtıldı. Sûfîlerin inanç meselelerine yaklaşımını değerlendirmek adına tercüme ve mukayese yapıldı. Sonuç kısmında genel değerlendirme ile çalışma tamamlandı.

1.4. Tezin Özgün Değeri ve Önemi

“Akaid Risâleleri” ya da “Akaid Metinleri” başlığı altında daha önce bazı çalışmalar yapılmış, kitaplar yazılmıştır. Bu çalışmalara konu olan kitap ya da eserler genel itibarıyla Kelâm ilmi içinde yer alan müelliflerin eserlerini kapsamaktadır. Ancak inanç meselelerine dair bazı sûfîlerin kaleme aldıkları akaid risâleleri de bulunmaktadır. Bu eserleri ise bir araya getirerek tanıtan ve bu eserlere dair

değerlendirme yapan bir çalışma bulunmamaktadır. Kanaatimizce çalışmamıza özgün değer katan en önemli husus budur. Çalışmamızın sûfler tarafından kaleme alınan akaid metinlerini mümkün olduğu kadar tanıtacak olması, sûfler gözüyle dinin inanç boyutunu göstermek adına, önemli olduğu söylenebilir.

1.5. Tezin İçeriği ve Kapsamı

Tasavvuf ilminin en önemli vasıflarının başında hâl ilmi olması gelir. İlk dönemden itibaren sûflerden bazısının yaşadıkları birtakım haller neticesinde, ifadelerinde kapalılıklar meydana gelmiştir. Bunun yanında zahiren sûfi gibi görünen, ancak tasavvuf müessesesinin inanç boyutunu zedelemeye çalışanlar da olmuştur. Böylelikle ilk dönemden itibaren itikadî açıdan aldıkları eleştiriler, itikadlarını izah ve ispat etme konusunda sorumluluk ve zorunluluk yüklemiştir. Sûfler bu eleştiriler karşısında kaleme aldıkları eserleriyle bir yandan tasavvufun Sünnî itikada uygunluğunu ispat etmeye çalışmış, öte yandan sûflerin Kur'an ve sünnet çerçevesinde bir itikada sahip olmaları ve böyle inanmaları gerektiğini onlara telkin etmişlerdir. Sûflerin, kaleme aldıkları akaid risâleleri ile itikadî açıdan durdukları yeri gösterme çabaları, çalışmamızın temelini oluşturmaktadır.

Sühreverdî öncesi ve sonrası risâleleri tanıttığımız bölümlerde çalışmamızın kapsamını aşacak endişesiyle ilk dönemden günümüze kadar sûflerce yazılan itikadî eserlerin tamamına yer veremedik. Ele aldığımız eserleri seçerken yazıldığı yüzyılda aynı muhtevaya sahip diğer eserleri de inceleyerek önemli gördüklerimizi tercih etmeye çalıştık. Bu noktada sûflerin daha çok önde gelen isimlerine yer vermeye çalışırken, seçici davranmaya gayret ettik. Değerlendirmeye aldığımız risâlelerde konu işleyişini müelliflerin ele aldığı şekliyle sıraladık.

Eserleri belirlerken dikkat ettiğimiz bir diğer nokta müelliflerin tasavvufun hangi boyutuyla ilgilendiği konusu olmuştur. Zira müelliflerden bazıları bir tarikatı temsil etmesiyle sûfi kimliği kazanmakta, bazıları ise tasavvufun doğrudan içinde değil ancak sûflere ve tasavvufa olan muhabbetleri vesilesiyle tasavvuf dairesinde zikredilmektedir. Bu sebeple tezimizde daha ziyade tasavvuf tarihine mâl olmuş, tabakat eserlerinde kendisine yer verilmiş, ya da bir tarikatı temsil eden müellifleri seçmeye çalıştık. Sûfler tarafından kaleme alınan veya sûfi itikadına işaret eden akaid metinleri, çalışmaya dahil ettiklerimizden ibaret değildir.

Tasavvuf tarihinin zühd dönemi olarak isimlendirilen ilk döneminde, zâhidâne hayat süren bazı müelliflerin sûfi tabakat eserlerinde isimleri geçmektedir. Bu müelliflerden bir kısmı itikadî meseleleri ihtiva eden eserler kaleme almışlardır. Özellikle Abdullah

b. Mübarek¹ (ö. 181/797), Haris b. Esed el-Muhâsibî² (ö. 243/857) ve Hakîm es-Semerkandî³ (ö. 342/953) bunlara örnek olarak zikredilebilir. Ancak bu müelliflerin akaid risâleleri, tasavvuf literatüründe pek fazla yer almamıştır. Bu sebeple literatüre dahil edilerek tasavvuf tarihinin temel eserlerinden olan, sûfîlerin itikadî meselelere yaklaşımını gösteren ve genel muhtevasıyla alanının ilk sistematik eseri kabul edilen Kelâbâzî'nin *et-Ta'arrufunu* başlangıç noktası olarak belirledik. Tasavvuf klasiklerinden örnek teşkil etmesi düşüncesiyle Kuşeyrî'ye de yer verdik. Nitekim tasavvuf klasikleri müellifleri zamana zaman itikadî mevzuları girmişler ve sûfî itikadına işaret eden noktalara temas etmişlerdir. Öyle ki bazı sûfî müelliflere göre akaidin ertelenmesi veya ihmal edilmesi kişinin ebedî hayatına mâl olabileceğinden dinin aslı ve özü, en başta değerlendirilmesi gereken bir konu konumundadır.

Tasavvufun ilim olarak müesseseseleşmeye başlamasının ardından tarikat devrinde sûfîler tarafından bu alanda yazılan eserlerin sayısı artmıştır. Gerek yapılan eleştiriler karşısında inançlarını ispat etmek gerekse kendilerini takip eden sûfîlere sahih itikadî işaret etmek adına, çeşitli metodlarla pek çok akaid risâlesi kaleme almışlardır. Özellikle şerh geleneğine katkı sağlamışlar, ehl-i sünnet itikadının temel akide metinlerine şerhler yazmışlardır. Sûfîler tarafından bu şekilde yapılan şerhlerin var olduğunu göstermek adına bunlardan sadece bir tanesini değerlendirdik. Tanıttığımız

¹ Malatî'nin (ö. 377/987) *et-tenbih* adlı eserinin Sven Dederling tarafından yapılan neşrinde Abdullah b. Mübarek'in akaid metni yer almıştır. Bkz. Ebü'l-Hüseyin Malatî, *et-Tenbih ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*, nşr. Sven Dederling, (Beyrut: el-Mahadü'l-almânî li'l-Ebhâsi's-Şerkiyye, 2009). Bu metin Türkçe'ye tercüme edilmiş ve tahlili yapılmıştır. Bkz. Melikşah Sezen, "Abdullah İbn Mübarek'in Akaid Metni ve İzahı", *Yeni Furkan Dergisi*, S. 53, (2016), 78.

² Muhâsibî'nin bu alandaki *Fehmü'l-Kur'ân ve ma'nâhü* ve *Mâhiyyetü'l-akl ve ma'nâhü ve ihtilâfü'n-nâs fih* adlı iki eseri tahkik edilerek tek eser halinde yayınlanmıştır. Bkz. Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *el-Akl ev Fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli, (İrbid: Dârü'l-Kindî, 1982).

³ Semerkandî'nin eserinin yazma nüshaları ve çeşitli baskıları mevcuttur. Yazma nüshalarından bazıları için bkz. Süleymaniye Tekelioğlu 801, Esad Efendi 1366, Fatih 3137, Hüsrev Paşa 43, Beyazıd Devlet Ktp. Beyazıd 7390; Matbu nüsha için bkz. Hakîm es-Semerkandî, *Kitâbü's-sevâdü'l-a'zam*, (İstanbul: Matbaatü'l-Cemal, 1304).

diğer eserlerde ilgili olduğu gibi bu alandaki bazı örnek eserlere dipnotlarda atıflarda bulunduk.

İnanç esaslarının manzum şekilde ifade edilmesinden hareketle sûfilerin yazdığı bu tarz bir eseri de çalışmamıza dahil ettik. Eserleri tanıttığımız ve *et-Ta'arrufu* ele alarak başladığımız bu bölümleri XIX. yüzyılda yazılmış *Câmiü'l-mütân* adlı eserle tamamladık. Osmanlı döneminden sonra yazılan sûfi akaid metinlerini ise çalışmamıza dahil etmedik. Böylelikle çalışmada tanıttığımız sûfi akaid risâlelerini on müellif ve bunlara ait on üç eserle sınırlamış olduk. Bu risâleleri Sühreverdî öncesi ve sonrası şeklinde ayırarak ele aldık. Bu ayrımı ise çalışmamızın merkezine Sühreverdî'yi aldığımız için yaptık.

1.6. Tezin Temel Soruları

Çalışmamız temel üç soru etrafında şekillendi. Muhteva itibariyle bu üç soruya cevap aramaya çalıştık:

1. Sûfiler neden itikadî meselelerle ilgilenmiştir?
2. Sûfilerin yazdığı akaid risâleleri var mıdır?
3. Tarihi süreçte sûfilerin itikadî meselelere yaklaşımında değişiklik olmuş mudur?

1.7. Tezin Düzeni

Çalışma bir giriş, üç bölüm ve sonuçla birlikte beş bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde tezin içeriğiyle alakalı bilgilere yer verdik. İkinci bölümde sûfilerin itikadî konulara yönelimine temas ederek Sühreverdî'den önce yaşayan bazı sûfilerin akaid risâlelerini tanıttık. Üçüncü bölüm, çalışmamızın omurgasını teşkil eden bölüm oldu. Bu bölümde Sühreverdî'nin *İ'lamü'l-hüdâ ve akâdetü erbâbi't-tükâ* risalesine, Türkçe tercümesine, tahliline ve Kelâbâzî'nin *et-Ta'arrufu*yla mukayesine yer verdik. Dördüncü bölümü, Sühreverdî'den sonra yaşayan bazı sûfilerin akaid eserlerine ayırdık. Sonuç bölümünü genel değerlendirme ile tamamladık.

İKİNCİ BÖLÜM

SÛFİLERİN İTİKADÎ KONULARA YÖNELİMİ VE SÛHREVERDÎ ÖNCESİ BAZI SÛFİLERİN AKAİD RİSÂLELERİ

Tasavvuf tarihçileri genel olarak tasavvufun “zühd”, “tasavvuf” ve “tarikathat dönemi” olarak üç ana dönemden geçtiğini belirtir. Asr-ı saadetten hicri II. asrın sonuna kadar olan dönem daha çok münferit yaşanan, tasavvuf ıstılahlarının henüz yaygınlaşmadığı zühd dönemidir. Hicri III. ve IV. asır tasavvuf dönemi olarak isimlendirilen ve tasavvufun yavaş yavaş sistemleşerek ilke, yöntem ve kurallarının oluşmaya başladığı dönemdir. Hicri V. asır ve sonraki asırlar ise tasavvufun tarikat şeklinde müesseseleştiği yüzyıllardır.

Tasavvufun zühd dönemi olarak adlandırılan ilk iki asırda yaşayan ve eser veren müelliflerin pek çok alt kimliği bulunmaktaydı. Zâhidâne bir hayat yaşamıyla sûfî olarak zikredilen bir müellif, aynı zamanda hadislerin tedvininde öncülük etmesiyle muhaddis; farklı fikhî mezheplerinin metodlarını birleştirmesiyle fakih; yer yer bazı ayetleri tefsir etmesiyle müfessir olarak anılırdı. Bunun yanında zâhidlerden ehl-i sünnet anlayışının inanç esaslarına dair kurucu rol üstlenenler de vardı. Bu dönemde zâhidâne hayat süren herhangi bir sûfî müellifin, içinde yaşadığı zamanın şartları gereği zaman zaman itikadî meselelere de temas ettiği olurdu.

Tasavvuf, bir ilim ve müessese olarak tarihi süreçte birtakım farklı algılarla karşılaştı. Bazı sûfîler, tasavvufun tarihinin ilk döneminde şatahat, cezbe gibi konularda izahı ve anlaşılması zor haller yaşadı. Bu durum tasavvufa ve sûfîlere karşı yaklaşımlarda değişik anlayışlar meydana getirdi. Sûfîler, tasavvufun ilim olarak teşekkül etmesinden sonra kendilerine karşı yaklaşımların farklılaşması neticesinde tasavvufî meselelerle birlikte diğer mevzulara da yöneldi.

Değişen zaman ve gelişen şartlar içerisinde değişmeyen tek şey, sûfîlerin maruz kaldığı eleştiriler oldu. Bu eleştiriler karşısında sûfîler, sahip oldukları itikadî anlayışa dair izahlar yapmak zorunda kaldı. Durdukları yeri ve mensup oldukları anlayışın çizgisini eserler yazarak göstermeye çalıştı. Bunun yanında tasavvuf ile kelâm ilminin müşterek bazı mevzuları, sûfîleri itikadî meselelere yönlendiren bir başka sebep oldu.

Dolayısıyla sūfîler farklı zamanlarda ve değişen şartlarda itikadî meselelere yönelerek bu alana dair eserler kaleme aldı.

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle mezhepler tarihinde itikadî bakımdan sūfîlerin konumuna dair kısa bir izahta bulunacağız. Ardından sūfîleri itikadî meselelere yönlendiren sebeplere işaret ederek Sühreverdî'den önce yaşayan ve belirli ilkeler doğrultusunda seçtiğimiz dört müellif ve bu dört müellifin kaleme aldığı yedi eseri ele alacağız.

2.1. İtikadî Açıdan Sūfîlerin Konumu

Hız. Muhammed'in (s.a.) peygamberliği süresince İslamî ilimlerin kaynağını teşkil eden vahyin devam etmesine bağlı olarak bu dönemde tedvin edilmiş müstakil bir ilimden söz etmek mümkün değildir. Çünkü gerekli görülen bütün konularda sorusu veya sıkıntısı olan Hız. Peygamber'e başvurarak sorununu kolaylıkla çözebilmekteydi. Özellikle itikadî anlamda tam bir teslimiyet söz konusuydu.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra bu teslimiyet zamanla ihtilaflara dönüşmeye başladı. Özellikle hilafet meselesi yeni mezheplerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Hız. Osman'ın şehit edilmesi, Cemel Vakası ve Sıffın Savaşı gibi olaylar çözümü güç siyasî, itikadî soru ve sorunları beraberinde getirdi. Ayrıca devam eden fetihler İslam topraklarını genişletti, İslam dinine birçok yeni insan katıldı.

Bu olaylar neticesinde aldıkları tavır ve benimsedikleri görüşle kendini Müslüman topluluğundan ayıran fırkalar ortaya çıktı. İlk gruplaşma Sıffın savaşından sonra Tahkîm olayı ve Haricîlerin ortaya çıkmasıyla oldu. Bu fırkalaşma Kerbelâ vakasının ardından Şia'nın teşekkül etmesi ve diğer grupların ortaya çıkmasıyla devam etti. Takip eden yüzyıl içerisinde İslam'ın ana gruplarının oluşma süreci tamamlandı.⁴

İslamî literatürde oluşan bu inanç ve düşünce ekollerinin tanıtıldığı pek çok eser yazıldı. Sūfîler, mezhepler tarihi kitaplarının pek çoğunda⁵ müstakil bir fırka olarak değil, "Fırka-i Nâciye/Kurtuluşa Eren Fırka" başlığı altında zikredilen ehl-i sünnet çatısı altında değerlendirildi.⁶ Abdülkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1038), kaleme aldığı

⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Kadir Gömbeyaz, "İslam Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

⁵ Cağfer Karadaş, *Sūfî İtikadı*, (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 23.

⁶ Mesela bkz. Abdülkahir el-Bağdâdî, *el-fark Beyne 'l-fırak*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, (Ankara: TDV Yayınları, 1991). Bağdâdî eserinin son bölümünde "el-Fırkatü'n-Nâciye/Kurtuluşa Eren Fırka" başlığı altında ehl-i sünneti sekiz sınıfa ayırmış, bunlardan birinin sūfîler

Usûlü'd-dîn adlı eserinde Sülemî'den nakille sûfîlerin çoğunun Sünnî olduğunu ifade eder. Burada İbrahim b. Ethem (ö. 131/778), Bişr el-Hafî (ö. 227/841), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gibi pek çok sûfînin ismini zikreder.⁷

Ancak Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) meseleye farklı bir açıdan yaklaşarak “*Ümmetin itikadî mezheplerini yazanlar, sûfîleri zikretmemiştir ve bu yanlıştır*” şeklinde bir ifade kullanarak sûfîlerin müstakil bir itikadî ekol olarak zikredilmesi gerektiğini söyler. Bu sebeple sûfîleri bir inanç ve düşünce grubu olarak ele alarak altı gruba ayırır.⁸

2.2. Sûfîlerin İtikadî Konulara Yönelimi

Tasavvuf, derûnî bir hayat ve ahlakî bir tecrübe olmasıyla hangi adla anılırsa anılsın insanlık tarihinin başından beri var olduğu bilinmektedir. Tasavvuf, bir ilim olarak ortaya çıktıktan sonra İslamî ilimler arasında tasavvufa yer vermek istemeyenlerin ilk yaklaşımlarından birisi “Kur’an’da tasavvuf var mı?” şeklinde olmuştur. Bir ilmin Kur’ânî olup olmadığını belirlemenin en kestirme yolu o ilmin adına, muhtevasına,

olduğunu söylemiştir. Ehl-i sünnet bir mezhep olarak değerlendirilemeyeceğinden dolayı o başlık altında sûfîlerin zikredilmesi, sûfîlere itikadî bir zümre hüviyeti kazandırdığı söylenebilir.

⁷ Abdülkahir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 315-316.

⁸ Râzî, sûfîleri Ashâbü'l-âdât, Ashâbü'l-ibâdât, Ashâbü'l-hakîkât, Nûriye, Hulûliyye ve Mubahiyye şeklinde sıralar. Bu grupların arasında en çok üçüncü grupta zikrettiği ashâbü'l-hakîkayı beğenmektedir. Son iki grubu ise Râfîzî ve Bâtınî olarak nitelendirir ve beğenilmeyecek durumda olduklarını, hatta İslam dininin dışında olabileceklerini ifade eder. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *İ'tikâdâtü Firaki'l-Müslimîn ve Müşrikîn*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982), 72; Tarihi süreçte sûfî müellifler de sûfîlerin farklı fırkalar hakkında bilgiler vermiştir. Bunlardan biri, hatta belki de ilki olan Hücvirî, sûfîleri on iki fırkaya ayırmış bunlardan Hulûliyye başlığı altında zikrettiği Hallâciye ve Hulmâmiyenin merdûd ve batıl olduğunu diğer on tanesinin ise makbul ve hak olduğunu söylemiştir. Bu iki sapık fırkanın birinin başında Ebû Hulman diğerinin başında Faris bulunmaktadır. Faris sapkın fikirlerini Hallâc'tan aldığı iddia etse de Hücvirî bunu reddetmektedir. Bkz. Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016) 239-327.

Kur'an ve sünnetle ilişkisine bakmaktır.⁹ Nitekim tasavvufa bu açıdan bakıldığında Kur'an ve sünnet menşei bir ilim olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Tasavvuf, amelî yönü itibarıyla usta-çırak ilişkisi ile sürdürülen bir yoldur. Müslüman için ebedî saadeti sağlamak gayesi güderek, bu doğrultuda faaliyet göstermiştir. Bu şekliyle kendi tavır ve tarzlarını oluşturmaya başlayan sûfiler, zamanla İslamî ilimler arasında yerini almıştır.

Sûfiler, yaşadıkları bazı dönemler ve karşılaştıkları bazı durumlar neticesinde tasavvufî meselelerin yanında itikadî konularla da ilgilenmişlerdir. Özellikle zaman zaman itikadî açıdan eleştiriye maruz kalmaları, itikadî konulara temas etmelerini zorunlu hale getirmiştir. Böylelikle itikadî meselelere eserlerinde yer vermiş, müstakil akaid risâleleri kaleme almışlardır.

Bir bütünü temsil eden İslamî ilimlerin birbirleriyle irtibatı ve müşterek mevzuları tarihin her döneminde var olagelmıştır. Dinin batınî tarafıyla ilgilenen tasavvuf, nazarî yönü itibarıyla diğer ilimlerle ilişki halinde olmuştur. Bu sebeple sûfiler fıkhıtan hadise, tefsirden kelama pek çok alanda söz söylemişlerdir. Zühd döneminden sonra sûfilerin itikadî meselelere yönelimleri, iki başlık altında değerlendirilebilir:

2.2.1. İtikadî Açıdan Bazı Eleştirilere Maruz Kalmaları

Her ilmin kendi usul ve metodları çerçevesinde bilgi edinme yolları vardır. Bir ilim olarak tasavvuf, nakil ve akılla birlikte keşf ve ilhamı da bilgi edinme yöntemi olarak kullanmaktadır. Böylelikle tasavvufta özgür düşünme ve düşündüğünü rahatça ifade edebilme, diğer İslamî ilimlere göre daha geniş bir imkana sahiptir. Bu yönüyle tasavvufun, diğer ilimlere nazaran daha münbit bir alan olduğu söylenebilir. Tasavvufun sağladığı bu geniş imkandan yararlanan sûfilerin zaman zaman yaşadıkları bazı haller, onları, eleştiri oklarının hedefi haline getirmiştir. Ancak sûfi müelliflerdeki bu verimlilik her çağda aynı derecede ve yüksek düzeyde olmamıştır.

Sûfilerden bir kısmı, özellikle ilk dönemde itikadî açıdan tevili zor, ilk bakışta yanlış anlaşılacak tarzda şatahat söylemişler, zühd, tevekkül ve aşk gibi hususlarda aşırı davranışlar sergilemişlerdir. Bu durum sûfilerin Sünnî itikad dışında değerlendirilmesine yol açtığı gibi tasavvuf yolunun tamamını kapsayacak yanlış bir

⁹ Hasan Kamil Yılmaz, *Tasavvuf Meseleleri*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 139.

¹⁰ Bkz. Mahmud Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, (İstanbul: Otto Yayınları, 2017).

algı oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda sûfilere ve sûfilîğe karşı tepki ve eleştirileri beraberinde getirmiştir. Bu alanda özellikle ilk dönemde sûfiler tarafından eserler yazılmasına, telif edilen bu eserlerin bazı bölümlerine itikadî meselelerin dahil edilmesine sebep olmuştur.

Tasavvuf, kâl ilmi olduğu kadar aynı zamanda bir hâl ilmidir. Yapısı gereği, tasavvufta söylemden çok eyleme önem verilir. Bu sebeple sûfilerin büyük bölümü rûhî tecrübenin tavsîf ve ifade edilemeyeceği hususunda ittifak ederek susmayı tercih etmiştir.¹¹ Bundan dolayı ilk dönemde teorik bir faaliyet olan eser verme, sonraki dönemlere göre daha azdır. İlk dönem sûfî müelliflerinin yaptığı bu çıkış, zühd döneminde sûfî itikadını görmek bakımından önemlidir.

Serrâc (ö. 378/988), Kelâbâzî (ö. 380/990), Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi sûfî müelliflerin Sünnî itikada uygun bir anlayış ortaya koyması, zahir uleması ve diğer ilimlerle tasavvufun uzlaşmasını sağlamak adına büyük bir adımdır. Nitekim onların asıl maksadı sûfî yolunun Kur'an ve sünnete dayandığını göstermek olmuştur.¹²

Zahir ulemasından bir kısmı, sûfilere, pek çok farklı açıdan eleştiri getirmiştir. Kimi şeyhleri, kimi dervişleri, kimi tarikatları eleştirirken kimisi sûfilerin inanç ve itikadlarını eleştirmiştir. Ancak sûfiler, bu noktada diğer İslamî ilimlerin müelliflerinde pek rastlanmayan bir tutum sergileyerek başkaları tarafından eleştirilmeden önce kendilerini eleştirmişler, kendi içlerinde adeta bir hesaplaşma gerçekleştirmişlerdir.¹³ Öyle ki zahir uleması tarafından sûfilere yapılan eleştirilerin, sûfilerin kendilerine yaptığı eleştiriler karşısında az ve önemsiz kaldığı iddia edilmiştir.¹⁴

¹¹ Ebu'l-Alâ Afifî, *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 36.

¹² Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, (Ankara: Yer-Su Yayıncılık, 2018), 60.

¹³ Bu alanda sûfilere ve sûfî geçinenlere ilk eleştiri, tasavvuf klasiği müelliflerinden Ebû Nasr es-Serrâc'tan gelmiştir. Bu konuda bkz. Ebu Nasr Serrâc, *el-Lüma'*, (Mısır, Daru'l-Kütübî'l-Hadisiyye, 1960), 453vd; Ahmet Zerrûk, *Kavâidü't-tasavvuf*, (Dımaşk: Daru'l-Beyrûtî, 2004), 118; Süleyman Uludağ bu konuda pek çok örneği gösteren kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016).

¹⁴ Uludağ, A.g.e., 15.

Sûfîlerin kendilerine bu şekilde eleştirel yaklaşmasının bir kazanım olduğu da söylenebilir. Zira bu eleştirileri yaparken aynı zamanda eserlerinin başına Sünnî itikada dair bölümler eklemişlerdir. Böylelikle hem itikadî noktada ana sınırları çizmişler hem de “Bizim itikadımız budur” mesajı vermişlerdir.

Sûfîler, tarihi süreçte itikadî bakımdan farklı süreçlerden geçmiş, ilk dönemden itibaren neredeyse her dönemde itikadları eleştirilen bir konu olmuştur. Bu yönüyle sûfîler tarihin belirli dönemlerinde toplum içinde yer edinebilmiş, Sünnî çizgideki yerini belirginleştirebilmiştir. Özellikle İmam Gazzâlî, sûfîliğin İslam toplumunda meşruiyet kazanması ve tasavvufun sünnî düşünce ile bağdaşması noktasında önemli bir şahsiyet olmuştur.¹⁵ Nitekim Cağfer Karadaş, sûfî itikadını bu yönüyle ele almış, itikadî açıdan sûfî hareketi “Kelamla Münasebet Dönemi”, “Felsefe ile Münasebet Dönemi” ve “Felsefî Tasavvuf Dönemi” şeklinde tasnif etmiştir.¹⁶ Bu tasnifinde sûfî itikadının geçirdiği dönemlere dair bilgi verirken o dönemde etkili olan sûfî müelliflere, geliştirdikleri anlayışlara dikkat çekmiştir. Aynı zamanda bu dönemlerde sûfîlerin eleştiriler karşısındaki tavırlarına, itikadî konulara yaklaşımlarına dair izahlarda bulunmuştur.

2.2.2. Tasavvuf ve Kelam Arasında Bazı Müsterek Mevzuların Bulunması

İslâmî ilimler’in müstakilleşmesiyle birlikte her ilmin esası, hususiyetleri ve ilgi sahası belirlense de bu ilimlerin her birinin bir diğeriyle irtibatı yadsınamaz bir gerçektir. Dolayısıyla İslâmî ilimleri birbirinden soyutlamak söz konusu değildir. İslam dini şekil ve suretten çok manaya değer verir. Tasavvufun da dinin bâtinî tarafıyla ilgilenmesi onun bütün İslâmî ilimlerle irtibatı noktasında önemli bir husustur.¹⁷ Bu sebeple tasavvuf ilminin, İslâmî ilimlerle olan irtibatı diğer ilimlere nazaran daha fazladır, denilebilir.

Tasavvuf, kaynağının Kur’an ve sünnet olması ve geliştirdiği işârî metodla tefsirle, tasavvufî hayatın temelini oluşturmasıyla hadisle, biri dinin zahiriyle biri bâtinîyle ilgilenmesiyle fıkıhla iç içedir. Kelam ilmi, Allah Teâlâ’nın zât ve sıfatından, nübüvvet ve risâlete ait meselelerden başlangıç ve sonuç itibarıyla İslam kanunu üzere

¹⁵ İbrahim Agah Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphecilik*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 83.

¹⁶ Cağfer Karadaş, *Sûfî İtikadı*, 25-37.

¹⁷ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 62.

bahseden¹⁸ bir ilim olarak tarif edilir. Aklî ve naklî delillerden yola çıkar, sahih inanç esaslarını tespit eder ve bu esasları muhalif fırka ve dinlere karşı savunur. Tasavvuf ise, kelâm ilminin kapsamına giren bu konularla ilgilenmekle birlikte kişinin bu inançlar doğrultusunda yetiştirilmesini ve böylelikle ahlâkî bir yaşayışı amaçlar. Bu yüzden kelim ilmiyle müşterekliği ve ortak gayesi, açıktır. Her iki ilmin muhteva ve gaye bakımından bu müşterekliği sûfilerin kelim ve itikadî meselelerle ilgilenmelerine, bu alanda eserler vermelerine sebep olmuştur.

Çalışmamızın bu kısmında sûfilerin akaid risâlelerini incelerken başlangıç noktası olarak belirlediğimiz Kelâbâzî'nin *et-Ta'arrufu* ile devam edecek, Sühreverdî'den önce yaşayan ve bu konuda eser veren dört müellif ve onlara ait yedi eseri ele alacağız.

2.3.Ebû Bekir el-Kelâbâzî (ö. 380/990)

Tasavvuf tarihinin ilk klasik kaynaklarından kabul edilen *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf* isimli eserin müellifi Kelâbâzî, aslen Buhârâlıdır. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte vefat tarihi ile ilgili 380/990, 384/994, 385/995 gibi farklı tarihler verilmekte ve bunlardan sonuncusu kabul görmektedir.¹⁹ Kelâbâzî, sûfi, muhaddis, fakih gibi sıfatlarla tanınır ve bütün bu özellikleri sebebiyle Tâcü'l İslam unvanına sahiptir.²⁰ Nisbesini Buhârâ'nın bir mahallesi olan Kelâbâz'dan almaktadır. Kelâbâz'ın aslı Gulâbâd olduğundan Gulâbâdî nisbesiyle de anılmaktadır.²¹

Tasavvuf tarihinde önemli bir yer tutması ve *Ta'arruf*'tan başka eserler de bırakmış olmasına rağmen sûfi hayatlarından bahseden tabakat eserlerinde Kelâbâzî ile ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple yetişme tarzı ve hayatı ile ilgili fazla bilgi

¹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam*, (İstanbul, Ravza Yayınları, 2017), 5.

¹⁹ Arthur John Arberry, *The Doctrine of The Sûfis*, (London: At The Universty Press, 1935), 3-4. (Bu eser Kelâbâzî'nin *Ta'arruf* isimli eserinin İngilizce tercümesidir ve mütercim bu bilgiyi giriş kısmında vermektedir. Bilgiyi verdiği bu kısım, aynı eserin Süleyman Uludağ tarafından *Doğuş Devrinde Tasavvuf* ismiyle yayınlanan eserin ekler kısmında Türkçe yayınlanmıştır. Bkz. Süleyman Uludağ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 285-294.)

²⁰ Erhan Yetik, "et-Ta'arruf li-mezhebi Ehli't-tasavvuf-Ebu Bekir Muhammed el-Kelâbâzî", *Tasavvuf Klasikleri*, edt. Ethem Cebecioğlu, (İstanbul, Erkam Yayınları, 2010), 93.

²¹ Süleyman Uludağ, "Muhammed b. İbrahim Kelâbâzî", *DİA*, (Ankara, TDV Yayınları, 2002), 25/192-193.

sahibi değiliz. Sadece Abdurrahman Câmî (ö.898/1492), *Nefahâtü'l-üins* isimli eserinde Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) müridi ve halifesi olan Fâris b. İsa'dan (ö. 335/347) bahsederken Kelâbâzî'ye kısaca temas eder.²² Kelâbâzî'nin fıkıh ilmini Muhammed b. Fazl isimli bir zattan, tasavvuftaki eğitimini ise Fâris b. İsa'dan aldığı aktarılmaktadır.²³

Kelâbâzî, İslam alemi için hareketli olarak nitelenebilecek bir dönemde ve ortamda yetişmiştir. Bir şahsı tanımanın yollarından biri yetiştiği tarihi ve o coğrafyayı tanımaktır. Kelâbâzî, İslam aleminin sınırlarının genişlediği, siyasî ve fikrî çatışmaların arttığı bir dönemde yaşamıştır. Bunu telif ettiği eserlere büyük ölçüde yansıtır.²⁴ Ayrıca Ebû Bekir Şiblî (ö. 334/945), Ebû'l-Hasan Bûşencî (ö. 348/959), Muhammed b. el-Kâsım er-Rûzbârî (ö. 369/979), Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) gibi sûfilerle çağdaştır. Bu isimlerle çağdaş olması, Kelâbâzî'ye, tasavvufun gelişme sürecini müşahede imkanı sağlamıştır.

Kelâbâzî'nin kaleme aldığı *Erbâin fi'l-hadîs, el-Eşfâ' ve'l-etvâr, Emâli fi'l-hadîs, et-Ta'arruf, Faslü'l-hitâb, Şerh-u garîbi'l-ehâdîs, Bahrû'l-fevâid, Makâlâtu's-sûfiyye, Muaddilü's-salât*²⁵ gibi dokuz kadar eseri olmasına rağmen günümüze bunlardan sadece iki tanesi ulaşabilmiştir.²⁶ Biri tasavvufun en önemli klasik kaynaklarından *et-*

²² Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üins*, çev. Lâmiî Çelebi, (İstanbul: Fatih Kitabevi, ts.), 205.

²³ Süleyman Uludağ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 12-13.

²⁴ Vahit Göktaş, *Hicrî IV. Asır 'Buhârâ'da Tasavvuf' Kelâbâzî Örneği*, (İstanbul: Meydan Yayınları, 2008), 23-32.

²⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifîn*, thk. Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç, C 2, (İstanbul: Maârif Basımevi, 1955), 54.

²⁶ Vahit Göktaş yaptığı çalışmada günümüze ulaşmayan bu eserlerine ulaşmak için; Süleymaniye Kütüphanesi Yazmalar Bölümü, Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Yazmalar Kataloğu, Topkapı Yazmalar Bölümü, İstanbul Üniversitesi Arapça Yazmalar Bölümü, Ankara Milli Kütüphane, İzmir Milli Kütüphane, İran, Mısır, İngiltere, Almanya, Fransa Arapça Yazmalar Kataloğu, İlahiyat Fakültesi Kütüphanelerindeki Yazmalar Kataloğu, Ürdün Üniversitesi Kataloğu, Diyanet İsam Kütüphanesi Semenov (SVR) Kataloğu, Özbekistan Fenler Akademisi Birûnî Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi ve Kataloğu'nu incelediğini, ancak girişimlerinin sonuçsuz kaldığını belirtmiştir. Bkz. Göktaş, A.g.e., 90.

Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf diğeri ise tasavvufî hadis şerhlerinin ilk örneklerinden *Bahrü'l-Fevâid* isimli eseridir.

Kelâbâzî; hadis, kelâm, fıkıh ve tasavvuf ilimleriyle meşgul olmuştur. Özellikle hadis alanında önemli çalışmaları bulunan Kelâbâzî, bazı kaynaklarda muhaddis olarak zikredilmesine²⁷ rağmen daha ziyade mutasavvıf olarak bilinir. Kelâbâzî, Hanefî mezhebine mensuptur. Ameldeki mezhebi Hanefî olan Kelâbâzî, rey yöntemini kullanan ve mantığın bütün ince noktalarına riâyet eden Hanefî fıkıh alimlerinin yöntemlerinden beslenmesi sebebiyle nascı ve akılcı bir tasavvuf anlayışı benimser. Bu yönüyle Kelâbâzî sünnî tasavvufun öncülerinden kabul edilmiştir. Öyle ki tasavvufla ilgili eseri hakkında “Ta'arruf olmasaydı, tasavvuf bilinmezdi”²⁸ denilmiş, kendisinden sonra gelen birçok mutasavvıfa kaynaklık etmiştir. Ayrıca bu eserinin yerleşik dini inançlarla sûfilik arasında ortak temel bulmak maksadı taşıması, ona ayrı bir değer katmıştır.²⁹

2.3.1. et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf

Kelâbâzî'nin en meşhur eseri olan *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf* tasavvuf alanında önemli klasiklerden kabul edilmektedir. Ehl-i Sünnet itikadına dayalı olarak hazırlanması ve sûfîlerin akaidinden bahsediyor olması, ona ayrı bir özellik kazandırmıştır. Bu alanda hem ilk hem de en sistematik eser olmuştur.

Ta'arruf, tasavvufun temel meselelerinin neredeyse tamamını ihtiva etmektedir. Eserde konuların düzenli ve sistematik olarak ele alınması, eserin bu alanda bir ilk olma özelliği taşımasını sağlamıştır. Döneminde tartışma konusu olan mevzular dahil olmak üzere eserin hiçbir yerinde muhalif görüşlere karşı sert ve kavgacı bir yaklaşım bulunmamaktadır. Bu yönüyle eser, ayrı bir kıymet taşımaktadır.

Kelâbâzî eserinde sûfîlerin inançla ilgili meselelerdeki anlayışlarına açıklık getirmiş, sûfî akaidini derli toplu ortaya koymuştur. Gerek sûfîlerin itikadî meselelere olan yaklaşımını ilk olarak ele alması, gerekse izah ettiği meselelerin tamamının şeriat

²⁷ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, C 8, (Beyrut: Dâru'l İhyâi't-Türasi'l-Arabî, ts.), 222.

²⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, C 1, (İstanbul: Matbaa-i Behiyye, 1941), 419.

²⁹ Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, çev. Ender Gürol, (İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982), 83.

çizgisinde olması, kendisinden sonra gelecek tasavvufî eserlere öncülük etmesini sağlamıştır.

Kelâbâzî tasavvufun kâl ve hâl olmak üzere iki yönünün bulunduğunu, bunu çok iyi bildiğini bazı bölümlerde tasavvufun anlatılabilen kısmından bahsediyoruz³⁰ diyerek ifade etmektedir. Bu yüzden eserine tanıtmak değil, tanımak anlamına gelen *ta'arruf* ismini verdiğini söylenebilir.

Daha önce de belirttiğimiz üzere ele alacağımız eserlerden bazıları müstakil olarak akaid metni değildir. Sûfî müelliflerin bir kısmı eserlerinin bazı bölümlerini itikadî meselelere ayırmış ve burada sûfîlerin itikadî meselelere yaklaşımlarını izah ederek sûfî itikadını ortaya koymuşlardır. İlk örnek olarak belirlediğimiz *et-Ta'arruf* bu şekildedir. Dolayısıyla biz burada eserin tamamına değil daha ziyade itikadî meselelerin bulunduğu yirmi beş bölümlük kısma temas edeceğiz.

Eserin tamamı yetmiş beş bölümden oluşmaktadır. Kelâbâzî eserin ön sözünde samimi sûfîleri övdükten sonra yaşadığı dönemle ilgili değerlendirmelerde bulunur. Aslında onun yapmış olduğu bu değerlendirmeler, *Ta'arruf*'u yazma sebebi olarak da söylenebilir. Zira Kelâbâzî'ye göre o dönemde tasavvufa rağbet azalmış, tasavvufun özü ve hakikati yitirilmiş, manası gitmiş sadece ismi kalmıştır. Bu alanda ehil olan sûfîler kenara çekilmiş, cahil olanlar ise onların yerine geçmeye çalışarak sözleriyle savunmaya çalışsa da hal ve hareketleriyle tasavvufu yalanlar olmuşlardır. Böylece tasavvuf, sadece soru-cevap ve kitap-risâle şekline dönüşmüştür.³¹ Bu durum sûfîler üzerinde bazı olumsuz düşünceler oluşmasına sebep olmuştur.

Kelâbâzî, döneminde özellikle itikadî bazı sorunlar baş göstermiş olmasından dolayı bu konuda yanlış anlamaları önlemek, doğru olanı ortaya koymak gerektiğini düşünmüştür. Bu sebeple sûfîlerin üzerindeki şüpheleri gidermek ve bu yola girmek isteyenlere rehberlik etmek maksadıyla eserini kaleme aldığını söylemiştir.³²

Birinci bölümde sûfîlerin niçin sûfî olarak anıldığını ve sûfîlere verilen diğer isimleri aktarır.³³ İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde gruplar halinde sûfî isimleri zikreder.

³⁰ Bkz. A.g.e., 7.

³¹ Muhammed b. İbrahim Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, (Beyrut, Dâr'ul-Kütübi'l-İlmiyye, 2019), 6-7.

³² A.g.e., 7.

³³ A.g.e., 9-20.

Kronolojiye de özen göstererek burada ilk olarak sahâbeden sonra gelen sûfî büyüklerinin ismini sıralar. Daha sonra eser veren sûfilere yer verir.³⁴

Kelâbâzî, beşinci bölümden başlayarak otuzuncu bölüme kadarki kısımda anlaşılır ve akıcı bir üslupla İslam dininin inanç esaslarını anlatır. Bu kısım çalışmamızın muhtevası gereği bu eseri tanıtma sebebimiz olarak da söylenebilir. Eser müstakil bir akaid metni olmayıp temas ettiği bu yirmi beş bölümlük kısmı itibariyle, temel akide metinlerinden *el-Fıkhu'l-ekber* ve *Akâidu'n-Nesefiye*'nin konularının tamamını kapsayacak niteliktedir. Dolayısıyla bu kısım tasavvufî olmaktan ziyade kelâmîdir, denilebilir. Uludağ, eserin bu bölümü için Kelâbâzî'nin ara ara sûfî sözlerine de yer vererek aktardığı inanç meseleleriyle ilgili; bir vakıa mı yoksa sûfiler için bir telkin mi olduğunu tartışmış ve her ikisinin de isabetli olacağı kanaatine varmıştır.³⁵ Zira Kelâbâzî, belirttiği şekilde inanan sûfiler olduğundan haber vermekle beraber sûfilerin böyle inanmaları gerektiğini de söyler.³⁶ Ayrıca eserin yazılış gayesi düşünüldüğünde bu durum daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Kelâbâzî, bu bölümde itikadî meseleleri ele almaya tevhid bahsiyle başlar. Burada sûfilerin tevhid konusundaki görüşlerini açıklar ve Allah Teâlâ'nın tekliği konusunda sûfilerin ittifak edişinden haber verir.³⁷ Allah'ın sıfatları konusuna temas ederek Allah'ın ilim, kudret, kuvvet, izzet, hilim, hikmet, kibriya, cebbarlık, kıdem, hayat, irade, meşiyet ve kelim sıfatlarıyla muttasıf olduğunu ve sûfilerin bunda ittifak ettiğini söyler. Allah Teâlâ'nın ezelde yaratıcı olması hususunda ise ihtilaflar olduğunu, ancak ihtilaf eden sûfilerin çoğunluğuna ve tasavvuf ehlinin büyüklerine göre Allah'ın ezelde yaratmadığı bir sıfatın sonradan O'nda hâdis olmayacağı görüşünde olduklarını belirtir. Yani Allah Teâlâ'nın mahlûkatı yoktan yaratması sebebiyle Hâlık, varlıkları icad etmesi sebebiyle de Bârî olmayacağını ifade eder. Kelâbâzî, aksi olsaydı hiçbir şeyin olmadığı ezelde Allah'ın eksik olması, halk etmesiyle ancak tamamlanmış olması gerekeceği kanaatindedir.

Kelâbâzî, Kur'an'ın hakiki anlamıyla Allah'ın kelamı olduğu ve sonradan yaratılmış olmadığı konusunda sûfilerin ittifak ettiklerini ifade eder. Ona göre Allah Teâlâ'nın

³⁴ A.g.e., 21-30.

³⁵ Uludağ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 39.

³⁶ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 31-96.

³⁷ A.g.e., 31-34.

isimleri konusunda sûfiler arasında ihtilaflar vardır. Bazı sûfilerin Allah'ın isimlerinin Allah'ın aynısı olduğunu bazılarının ise ne aynısı ne de gayrısı olduğu şeklinde düşündüğünü aktarır.

Sûfiler, Allah'ın kelâmının mahiyeti konusunda da ihtilaf etmiştir. İhtilafa düşen sûfilerin çoğunluğuna göre kelâm, hiçbir yönden mahlukların sözlerine benzemeyen Allah Teâlâ'nın öz sıfatıdır ve onun künhü bilinemez. Allah'ın kelâmı ses, harf ve hece nevinden değildir; ancak ses, harf ve hece Allah'ın kelâmına delalet eder. Zira ses, harf ve hece, dudak ve dil gibi organlara ihtiyaç duyar ancak Allah'ın organı yoktur ve Allah organa muhtaç değildir. İçlerinde Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve İbn Sâlim (ö. 297/909)'in de bulunduğu bir grup ise bu konuda farklı düşünmektedir. Onlara göre harf ve ses olmadan sözü/kelâmı tanımak mümkün olmayacağından Allah'ın kelâmı ses ve harftir. Bu görüşte olanlara göre kelâm, Allah'ın zatî sıfatıdır.³⁸ Kelâbâzî'nin görüşü ise Allah Teâlâ'nın kadîm oluşuyla hiçbir yarattığına benzemediği, O'nun kelâmının insanların kelâmı gibi ses ve harften teşekkül etmeyeceği yönündedir.³⁹

Ru'yetullah konusunda “İyi iş yapanlar için ahirette daha güzeli daha bir ziyade vardır”⁴⁰ ayetinden yola çıkarak sûfilerin icmâ ve ittifak ettiklerini ve Allah'ın ahirette sadece müminler tarafından görülebileceğini, bunun Allah Teâlâ'nın bir ikramı olduğunu bildirir.⁴¹ Kelâbâzî ayrıca bu konudaki hadislerin meşhur ve mütevatir olduğunu söyler ve “*Bulutsuz ve dolunaylı bir gecede ay'ı gördüğünüz gibi kıyamet*

³⁸ A.g.e., 42-43.

³⁹ Allah'ın kelâmının mahluk olup olmaması meselesi Mu'tezile ile Eş'ari ve Matürîdî kelamcıları arasında sürekli tartışılmalı bir mesele olmuştur. Ehl-i Sünnet kelamcıları kelâmı “*Kelâm-ı nefsi*” ve “*Kelâm-ı Lafzî*” olarak ikiye ayırmıştır. Kelâm-ı Lafzî'yi mahluk Kelâm-ı Nefsi'yi ise gayr-ı mahlûk saymışlardır. Bu konuda Ehl-i Sünnet'in detaylı görüşleri için bkz. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, (Kahire: Mektebetü'l Ezheriyye, 1512), 62; Nüreddin Sâbûnî, *el-Bidâye fi Usûlîd-dîn*, (İskenderiye: Dâru'l-Maârif, 1969), 65; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlüd-dîn*, 108; Ebü'l-Hasan Eş'ârî, *el-İbâne*, (Beyrut: Dârü'l-Beyân, 1981), 32.

⁴⁰ Yunus, 10/26.

⁴¹ Ayetteki ziyadedden maksadın Allah'ı temâşâ etmek olduğu bildirilmiştir.

gününde Rabbinizi zorlanmadan göreceksiniz”⁴² hadisini zikrederek rü’yete imanın ve onu tasdik için vacip olduğunu belirtir. Kelâbâzî’ye göre rü’yet, dünyada ne gözle ne de kalple mümkün değildir. Zira dünya fanidir ve fani olan dünyada baki olan bir varlığın görülmesi mümkün değildir. Bunu farklı deliller getirerek de açıklamıştır.⁴³ Bu konuda Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890), Ebü’l Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908), Cüneyd Bağdâdî (ö. 297/909) gibi sûfîlerin sözlerini de aktaran Kelâbâzî’ye göre bu dünyada Peygamber Efendimiz (s.a.) de dahil hiçbir yaratılan için bu mümkün değildir. Bu yolun hakikatini bilen tasavvuf büyüklerinden hiçbiri “Allah Teâlâ dünyada görülebilir, O’nu gören insanlar da vardır” iddiasında bulunmamıştır.⁴⁴

Kelâbâzî, insanların bütün fiillerini Allah Teâlâ’nın yarattığını; hayr ve şer ne olursa olsun bunların hepsinin Allah’ın kaderi, kazası, meşiyeti ve iradesi ile gerçekleştiğini, bu konuda sûfîlerin ittifak halinde olduklarını söyler. Kelâbâzî’ye göre bunun aksi olsaydı insanların Allah’ın kulu, kölesi ve mahluku olmaması gerekirdi. Cebir hakkında insanların zorla mümin ya da kafir olmadığını, bunun kendi tercihleri olduğunu ifade eder. Mümin, imanı güzel görüp irade ederek seçmiş ve böylelikle küfürden nefret etmiş; aynı şekilde kafir de küfrü severek irade etmiş ve imanı reddetmiştir. Bunların hepsi Allah tarafından yaratılmış ancak mümin de kafir de seçtiklerinin zıddından menedilmemiştir.

Sûfîlerin aslah⁴⁵ hakkındaki görüşlerini aktaran Kelâbâzî, Allah Teâlâ’nın kulları hakkında maslahat ve menfaatleri ile ilgili dilediği gibi hüküm verebileceğini, dilediği muameleye tâbi tutabileceğini, emrin O’nun olduğunu, sûfîlerin de bu konuda ittifak ettiklerini aktarır. Kelâbâzî, “Allah kulları için en faydalı olan neyse onu yaratmıştır” anlayışının, “Allah’ın bunun ötesinde yaratabileceği, daha iyisini yapabileceği bir şey yoktur” anlamına geleceğinden, aslah prensibine inanmanın sakıncalı olduğunu, inanılmasının Allah Teâlâ’yı aciz bırakmayı gerektirdiğini savunur.⁴⁶ Mutezile’nin beş

⁴² Buhârî, “Mevâkit”, 26; Müslim, “Mesâcid”, 37.

⁴³ Kelâbâzî, *et-Ta’arruf*, 46.

⁴⁴ Uludağ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 81.

⁴⁵ Aslah: “İnsanın maslahat ve menfaatine en uygun olanı yaratması Allah’ın üzerine vaciptir” manasına gelen, Mutezile mezhebine ait bir görüştür.

⁴⁶ A.g.e., 55-56.

temel prensibinden biri olan *vaad* ve *va'îd* (tehdit)⁴⁷ konusunda ise, mutlak va'din güzel amel sahibi müminler için, mutlak tehdidin de münafık ve kafirler için olduğunu, sûfîlerin bu şekilde ittifak ettiklerini söyler.

Daha sonra şefaathane konusuna değinir ve bu konuda birçok ayeti⁴⁸ delil olarak gösterir. Bu ayetlerin ve Peygamber Efendimiz (s.a.)'den bu konuda nakledilen hadislerin şefaatin hak olduğuna delâlet ettiğini ve dolayısıyla şefaate inanmanın vacip olduğunu söyleyerek bunda sûfîlerin ittifak ettiklerini belirtir. Aynı zamanda sûfîlerin ittifak ettiği diğer bazı meselelere de temas eder. Sûfîlere göre ömür kısalıp uzamaz, sırat ve mizan haktır. Kalbinde zerre miktarı iman bulunan kimse en sonunda cehennemden çıkarılacaktır. Cennet ve cehennem ebedidir. Büyük günah işleyenler günahkardır⁴⁹ ancak iman sahibi oldukları için mümin sayılırlar. Sâlih de olsa fâsık da olsa imam olanın arkasında namaz kılınacağı gibi kıble ehlinde olup namaz kılanların cenaze namazı kılınır. Hilafet haktır ve hilafet sırası meşrudur. Sahabeler arasında çıkan kavgalarda sükût edilmesi gerekir. Hz. Peygamber kime cennetlik diye şahitlik ettiyse o kimse cehennemde azap çekmez. Emr-i bi'l ma'rûf ve nehy-i ani'l münker gereklidir. Kabir azabı, münker ve nekirin sorgusu, Rasûlüllah'ın miracı haktır. Sadık rüyalar bilgi sahibi olmada önemlidir. Müslümanların çocuklarından bülüğa ermeden ölenler cennetlidir. Müşriklerin çocuklarından bülüğa ermeden ölenlerde ise ihtilaf vardır ve Allah'a havale edilmesi daha uygundur. Mest üzerine mesh haktır. Kader konusunda tartışma ve çekişme fayda vermez.

Kelâbâzî daha sonra sûfîlerin marifet⁵⁰ konusundaki görüşlerini aktarır. Marifet konusunda sûfîler, kelamcılar kadar akla önem vermezler. Zira sûfîlere göre yaratılmış

⁴⁷ Mutezileye göre namaz, zekat, cihad gibi iyi amel işleyenler için Allah bir mükafat va'd eder ve kul bu iyilikleri işlediğinde va'd edilen mükafatı vermek Allah'ın üzerine vacip, vermemek ise yalancılık olur. Kulun işleyeceği zina gibi kötü ameller için de bir ceza va'd eder ve kul bu kötülüğü işlerse onu cezalandırmak Allah üzerine vaciptir. Allah'ın va'id edilen cezayı vermemesi ise yalancılıktır. Bkz. Uludağ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 92.

⁴⁸ Bkz. Duhâ 93/5; el-İsrâ, 17/79; el-Enbiyâ, 21/28; Şuarâ, 26/100.

⁴⁹ Mutezile ve Haricîler, büyük günah işleyenin Müslüman olmayacağı görüşündedirler.

⁵⁰ Marifet, tanımak ve bilmek anlamına gelir. İlim ile eş anlamlı olarak kullanılır ancak aralarında farklar bulunmaktadır. İlim genel nitelik taşıyan bilgileri marifet ise daha özel ve ayrıntılı bilgiyi ifade eder. Bu sebeple ilim, marifetin yerini tutmaz. Keşf, ilham ve

olan bir şey ancak kendisi gibi yaratılmışlar hakkında delil olabilir, Allah hakkında delil olamaz. Allah için delil sadece Allah'tır ve akıl için Allah'ı Allah'la tanımaktan başka çare yoktur. Kelâbâzî ilerleyen bölümlerde marifetin hakikati hakkında da bilgi verir.⁵¹

Sûfilerin büyüklerinin bazıları ruh hakkında sadece “ruh mevcuttur” demişler ve başka bir şey söylemenin doğru olmayacağını düşünmüşlerdir. Ancak sûfilerin ekseriyetine göre ruh, bedene hayat veren bir manadır. Kahtabî'nin ruh mahluk değildir görüşünü de aktaran Kelâbâzî, bu görüşün doğru olmadığını ve ruhun bedendeki bir mana ve beden gibi bir mahluk olduğunu ifade eder.⁵² Sûfiler, melek-peygamber üstünlüğü konusunda da sükût etmenin isabetli olacağını, Allah'ın kimi daha üstün kılsa onun daha faziletli olacağını söylerler. Zira melekler nurdan yaratılmışlardır ve Allah'a asi olmaları söz konusu değildir. Böyle bir kıyaslama söz konusu olacak olursa ameli değil yaratılış maddesi olan nuru ve toprağı esas almak icap eder.

Kelâbâzî'nin ifadelerine göre sûfiler, peygamberlere isnad edilen “zelle” hakkında, bunun peygamberlerin sadece zâhirlerinde (bedenlerinde) cereyan ettiğini, ruhlarının Hakk'ın müşahedesi ile meşgul olduğu kanaatindedir. Ayetle⁵³ görüşlerini delillendiren sûfilere göre önceden azm ve niyet edilmeyen işler hükümsüzdür, amel değeri taşımaz. Ayrıca buradaki hikmet, ümmetin günah işleme durumunda af dilemenin nasıl olacağını öğretilmesidir.

Kelâbâzî, evliyaların keramet bahsine geldiğinde bu bölümde mucizeyi, veliliği ve kerameti birlikte ele alır. Sûfiler su üzerinde yürümek, az zamanda çok mesafe kat'etmek (tayy-i mekân), hayvanlarla konuşmak gibi mucize türünden de olsa

manevi tecrübeler ile Allah hakkında elde edilen bilgiye de *marifetullah* denir. Bkz. Uludağ, A.g.e., 104.

⁵¹ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 151-153; Kelâbâzî'nin burada aktardıklarından hareketle İlyas Çelebi, eserin başında bahsedilen marifet anlayışının terkedilerek keşf merkezli yeni bir bilgi anlayışı ortaya konulduğunu, böylelikle inandırıcılığı kaybettiğini söyleyerek nevi şahsına münhasır bir yorum yapmıştır. Bkz. İlyas Çelebi, “İlk Dönem Sûfilerinin İtikadî Konulara Bakışları”, *İslam Düşüncesinde Yeni Arayışlar II*, Der. Abdurrahman Dodurgalı, Ahmet Yücel (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 99.

⁵² A.g.e., 74.

⁵³ Bkz. Tâhâ, 20/115.

evliyaların kerameti vardır, diye ittifak ederler. Sûfilere göre hakiki manada velî olan bir zâttan keramet zuhur edebilir. Ancak hakiki velî peygamberlik iddiasında bulunmaz, peygamber ne demişse onu diyerek insanları peygamberin davet ettiğine çağırır. Bu durum peygamberin peygamberliği için bir kusur değildir ve nebî ile mütenebbîyi (yalancı peygamber) birbirine karıştırmayı gerektirmez. Allah düşmanı olan kişilere verilen hârikulâde hallere ise istidrac denir ve bu kişiler için bu durum mahvolma sebebidir.⁵⁴ Sûfilere göre iman ise ikrar, amel ve niyetten ibarettir ve buradaki niyet tasdik manasındadır. İmanın mahiyeti ise sınırsız tevhid, sürekli zikir, niteliksiz (sıfatsız) bir hâl⁵⁵ ve vakitsiz bir vecddir. Sûfiler, namazı ilk vaktinde kılmanın lüzumu konusunda da ittifak halindedir. Fıkıh alimleri bir konuda ihtilaf ederse en sağlam ve en ihtiyatlı görüşe göre amel ederek, mümkün mertebe mezheplerin görüşlerinin birleştikleri noktalara göre hareket ederler. Uludağ burada bir açıklama getirerek, “Tasavvuf bir ruhsat ve tevil yolu değil, bir ihtiyat, takva ve azimet yolu” demiştir.⁵⁶

Kelâbâzî böylelikle itikadî meseleleri bitirir⁵⁷ ve yeni bir bölüme geçer. 31-34. bölümler arası ilham ve çeşitleri, 35-51. bölümlerde ahlak ve tasavvufî makamlar, 51. bölümden 64. bölüme kadar tasavvufî haller hakkında bilgiler verir. Tasavvuf yönünden eserin en dikkat çeken ve en önemli kısmının burası olduğu söylenebilir. 64. bölümden eserin sonuna kadar ise tasavvufun âdâb ve erkânına yer verir ve eseri bu şekilde tamamlar.

Kelâbâzî, sûfilere itikadî meselelere olan yaklaşımını ve bu konudaki sûfî anlayışını delilleriyle birlikte sistemli olarak ele alan ilk müelliftir. Özellikle ilk dönem sûfilerinin itikadî olarak Ehl-i Sünnet anlayışından uzak olmadıklarını sarîh ve düzenli bir şekilde ortaya koyar. Bu yönüyle de eserinde takip ettiği metod önemlidir.

2.4. Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî (ö. 465/1072)

⁵⁴ A.g.e., 79-82.

⁵⁵ Kelâbâzî, sûfinin vasfının hâli olduğunu, başkalarının hâline değil sadece kendi hâline bahsettiğini ve yaşamadığı bir hâlden de bahsetmeyeceğini söyler.

⁵⁶ Uludağ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, 138.

⁵⁷ Kelâbâzî, 61. bölümde sûfilerin tevhid anlayışına tekrar değinmiştir. Bkz. A.g.e., 153-154.

Abdülkerim el-Kuşeyrî, 376/986 yılında bugün İran'ın Türkmenistan sınırına yakın Kûçan kasabası Üstüvâ köyünde dünyaya gelmiştir.⁵⁸ Hayatından bahseden kaynaklarda ismi Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik b. Talha b. Muhammed, künyesi ise “Ebü'l-Kâsım” olarak geçer.⁵⁹ Anne ve babası farklı kabilelerden olan Kuşeyrî, babasının kabilesi olan ve vaktiyle Horasan bölgesine göç eden Arap kabilelerinden Kuşeyr kabilesine mensubiyetiyle bilinir, bu sebeple de Kuşeyrî olarak tanınır.⁶⁰

Küçük yaşlarda ilim tahsiline başlayan Kuşeyrî, ilk olarak Arapça ve dil eğitimi aldı. Onun ilim yolculuğundaki değişimi üstadı Ebû Ali Dekkâk ile tanışmasından sonradır. Dekkâk'la tanıştıktan sonra onun ders ve sohbetlerinden etkilenecek hocasının ilim meclislerine bir süre devam eden Kuşeyrî, daha sonra şeyhine intisap etti. Şeyhi, ilmîni tamamlaması için ona birtakım tavsiyelerde bulundu.

Kuşeyrî Ebû Bekir b. Tûsî'den Şâfiî fihmîni tahsil etti.⁶¹ Kelam ilmini İbn Fûrek'ten (ö. 406/1015) öğrendi ve İbn Fûrek'in tahkik ve zapt yönünden en önemli öğrencilerinden biri olarak kelâm ilminde önemli bir mevki elde etti.⁶² İbn Fûrek'in vefatı üzerine Ebû İshak İsferyî'nin (ö. 418/1027) derslerine devam etti, derslerdeki tutum ve tavırlarıyla hocasının teveccühü ve iltifatlarına mazhar oldu. İsferyî'nin, “Metodlarımı incele ve takıldığın yer olursa bana gel” demesi üzerine hocasının metodunu takip ederek İbn Fûrek ile İsferyî'nin metodlarını birleştirdi.

Bu süreçte Ebû Bekr Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) kitaplarını okudu. Şer'î ilimlerde kendisini geliştirmeye devam ederken şeyhi Ebû Ali Dekkâk'ın sohbet meclislerine devam etti. Şeyhi Ebû Ali Dekkâk onu kızıyla evlendirerek medresede ders vermesine izin verdi. Kuşeyrî, hocası ve şeyhi Dekkâk'ın vefatından sonra Ebû Abdurrahman es-

⁵⁸ Süleyman Uludağ, “Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî”, *DİA*, (Ankara, TDV Yayınları, 2002), 26/473-475.

⁵⁹ İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi'l-müfterî*, (Beyrut: Dârü'l Kütübi'l-Arabî, 1979), 257; Taşköprüzâde, *Miftâhü's-saâde*, C 2, (Beyrut: Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 293; İbnü'l-Mülakkîn, *Tabakâtü'l-evliyâ*, (Beyrut: Dârü'l-Mârifetü'l-İlmiyye, 1986), 257.

⁶⁰ Tâceddin es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, C 5, (Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, 1964), 153; İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi'l-müfterî*, 302.

⁶¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C 13, 228; İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi'l-müfterî*, 302.

⁶² Süleyman Akkuş, *Bir Kelamcı Olarak Kuşeyrî*, (İstanbul: Değişim Yayınları, 2009), 39-40.

Sülemî'ye (ö. 412/1021) intisap etti. Böylelikle tasavvufî bilgi ve tecrübelerini artırdı. Etrafında çok sayıda talebe toplanarak halk tarafından güvenilen ve saygı gören bir üstad haline geldi. Ömrünün sonuna kadar hadis, fıkıh gibi farklı alanlarda birçok ders verdi. Kuşeyrî bu zaman diliminde özellikle tasavvuf literatürünün temel eserlerinden *er-Risâle* başta olmak üzere diğer birçok eserini kaleme aldı.⁶³ Hayatının sonuna kadar İslam'ın emir ve yasaklarına uyma gayreti taşıyan ve böyle bir ömür geçiren Kuşeyrî, 465/1072 yılında Nisâbur'da vefat etti⁶⁴, tasavvufta üstadı, şeyhi ve aynı zamanda kayınpederi olan Ebû Ali Dekkâk'ın (ö. 405/1015) yanına defnedildi.⁶⁵

Fıkıh, hadis, tasavvuf, kelam, edebiyat gibi farklı alanlarda ilim sahibi olan Kuşeyrî daha çok mutasavvıf olarak tanınır. Kendisinden sonra gelen birçok sûfiyi etkilediği gibi sûfi olmayan kesimleri de etkileyerek, neredeyse hepsinin takdirini kazandı. Etkiledikleri arasında çağdaşı Cüveynî (ö. 478/1085) ve mürîdi Ebû Ali Fârmedî (ö. 478/1085) aracılığıyla etkilediği Gazzâlî de (ö. 505/1111) bulunmaktadır. Öyle ki Kuşeyrî'nin savunduğu tasavvuf anlayışını kendisinden yarım asır sonra aynı çizgide ve kendi üslubuyla sunarak bu savunmayı devam ettirdi. Kendisiyle aynı dönemde yaşayan Hücvirî (ö. 465/1072) meşhur eseri *Keşfü'l-Mahcûb*'da Kuşeyrî'den nakillerde bulunarak, ondan övgüyle bahseder.⁶⁶

Kuşeyrî çok yönlü bir şahsiyet olmasıyla eserlerini tek bir alana hasretmedi; kelam, fıkıh, akaid, tasavvuf, tefsir gibi birçok farklı alanda eserler kaleme aldı. Akaid ve kelam konuları hakkında hem müstakil eserler yazdı hem de tasavvufî eserlerinde mürîdlerin sahip olması gereken itikada kısaca temas etti. Kuşeyrî'nin bu tür eserlerinde Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî, Bâkillânî, İbn Furêk ve İsferyâî'nin metodlarını takip ettiği anlaşılmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde Kuşeyrî'nin giriş kısmında sûfilerin itikad ve tevhid anlayışlarından bahseden *er-Risâle* eserinden başlayarak *el-*

⁶³ Uludağ, "Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî", 26/473-475.

⁶⁴ Ebû Abdullah Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C 13, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 232.

⁶⁵ Zehebî, A.g.e., C 13, 233; İbn Asâkir, *Tebyînü Kezibi'l-müfterî*, 305; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, C 5, 159.

⁶⁶ Mesela bkz. Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 179.

Fusûl fi'l Usûl, Lüma' fi'l-itikâd ve el-Kasîdetü's-Sûfiyye isimli eserlerini ele alacağız.⁶⁷

2.4.1. er-Risâle

Tasavvuf tarihinin klasik kaynaklarından *er-Risâle*, Kuşeyrî'nin en önemli eserlerinden biridir. Kuşeyrî, eserini 1046 yılında Nişâbur'da yazmış,⁶⁸ ehl-i sünnet çerçevesinde bir tasavvuf anlayışı ortaya koymuştur. Kuşeyrî, şeriata olan bağlılığıyla eserinde İslam'a aykırı düşen herhangi bir mesele olmamasına azamî dikkat etmiştir. Zira eserde nelerin bulunmadığına dikkat edildiğinde bu daha açık bir şekilde görülmektedir.

Eser, büyük rağbet görmüş ve sûfi olmayan dindar kesimler tarafından da okunmuş ve istifade edilmiştir. Tasavvufun tanınıp yayılmasında büyük pay sahibi olduğu gibi, bulunduğu eve kötülüğün isabet etmeyeceği⁶⁹ şeklinde değerlendirmelere de mazhar olmuştur. Yazıldığı dönemden itibaren üzerinde pek çok şerh yapılmış, farklı dillere tercüme edilmiştir. Türkçe tercümeleri de bulunmaktadır.⁷⁰

Tasavvufun ortaya çıkmasından yaklaşık iki-iki buçuk asır sonra birtakım bozulmaların baş göstermesi ve şeriattan uzaklaşılması, Kuşeyrî'nin bu eseri kaleme almasının en önemli sebeplerindendir. Kuşeyrî, hakiki sûfilerin İslam'daki yerine ve önemine dikkat çekmiştir. Onların sayılarının son derece azalmasının yanında etkilerinin de azalarak sadece eserlerinin kaldığını söylemiştir. Ona göre zamanın şeyhleri İslam itikadına uymayan hurafelerle uğraşmaktadır. Dolayısıyla şeriata hürmet hissi kalplerden gitmiş, ibadetlerde ve pratik hayatta gevşeklik baş göstermiştir. Kuşeyrî, bütün bunlardan duyduğu elem ve bu rehabetin ortadan kalkması, tasavvuf yolunun adabından sapanlara belki lütuf ve ihsanda bulunması gayesiyle eserini kaleme almış, bunları da eserin mukaddime kısmında dile

⁶⁷ Kuşeyrî'nin hayatı, kelâmi görüşleri ve eserlerine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Süleyman Akkuş, *Bir Kelamcı Olarak Kuşeyrî*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2009.

⁶⁸ Süleyman Uludağ, "er-Risâle", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/122-123.

⁶⁹ Taşköprüzâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, C 1, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1895), 797.

⁷⁰ Bkz. Süleyman Uludağ, Ebu'l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1978); Ebu'l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev. Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2017).

getirmiştir.⁷¹ Eserini, İslam ülkelerindeki sûfi zümreler için yazdığını da ifade eden Kuşeyrî,⁷² muhtemeldir ki eserine bu sebeple *er-Risâle* adını vermiştir.

Sûfilerin inanç, ilim, ahlak, hal, makam ve usullerini konu edinen eser, bir giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Eserin giriş kısmı sûfilerin itikadından, Allah konusundaki inançlarından, sûfilerin akaid ve tevhid hakkındaki kanaatlerinden kısa ve öz olarak bahsetmektedir. Bu yönüyle çalışmamıza konu olmuştur.

Kuşeyrî, eserin başında Allah Teâlâ'ya hamd ve şükrünü ifade ettikten sonra O'nun künhüne ulaşılamayacağını, hiçbir hududun O'nu sınırlayamayacağını, hiç kimsenin O'na yardımda bulunamayacağını, hiçbir sayı ile ihâta edilemeyeceğini, hiçbir aklın O'nu idrak etmeye güç yetiremeyeceğini ve inanç gereği olarak Allah Teâlâ'nın, "Nasıldır? veya "Nerededir?" gibi sorularla tanınamayacağını belirtmiştir. Kuşeyrî daha sonra sûfilerin sahip olduğu tevhid inancı hakkında sûfi büyüklerinden nakillerde bulunarak sûfilerin itikadını delillendirmiş, sûfi itikadının hak ehlinin inancına tam manasıyla uyduğunu söylemiştir.⁷³

Kuşeyrî, bu delillerin ardından sûfilerin inancı ile ilgili özet olarak şunları söyler: Allah Teâlâ mevcut, kadîm, vâhid, hakîm, kâdir, alîm, kâhir, rahîm, mürid, samed, ezeli ve ebedîdir. Bütün güzel isimler ve yüce sıfatlar Allah Teâlâ'ya aittir. O'nun sıfatı olan iki el vardır ve Allah dilediğini bunlarla yapar.⁷⁴ İlahi sıfatların tamamı ezeli ve ebedîdir ve bu sıfatlar için Allah'ın aynısı ya da gayrısı demek uygun değildir. Allah Teâlâ maddi bir cisim, cevher veya araz olmadığı gibi O'nun sıfatları da araz değildir. Sıfatlarında artma veya azalma da olmaz. Allah Teâlâ için şekil, miktar, değişme gibi durumlar söz konusu değildir. Her şey O'nun kudreti dahilindedir ve O'nun herhangi bir yardımcısı, destek vereni yoktur. O'na hesap sorulamaz, yarattıklarından hiç kimse hükmünü kabul etmemezlik yapamaz. Ezeli ve ebedî olduğundan "Ne zaman var oldu?" veya "Ne zaman son bulacak?" gibi sorular yöneltilemez. Kulların irade ederek kazandıkları amelleri hayır da olsa şer de olsa yaratan O'dur. Hz. Peygamber'i

⁷¹ Ebu'l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, (Beirut: Dârü'l-Menâhic, 2017) 81.

⁷² A.g.e., 80.

⁷³ A.g.e., 84-96.

⁷⁴ Kuşeyrî bu konuda Selef'in görüşünü benimsemiştir. Ayet ve hadislerde zikredilen Allah'ın eli, yüzü, ayağı, gülmesi gibi ifadeleri yorumlamamış, akılla izaha çalışmamıştır.

mucizeyle desteklemiş, iyi ve kötü olanı kullarına göstermiştir. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'in vefatından sonra da halifeler vasıtasıyla İslam'ın birliğini muhafaza etmiş, evliyalara aracılığıyla bunu desteklemiştir. Bu şekilde İslam'ı bütün dinler üzerine üstün kılmıştır.⁷⁵

Kuşeyrî, sûfîlerin tevhid akidelerini bu şekilde ortaya koymuştur. Sûfîlerin, inançlarını Kur'an ve Sünnet'e uymayan bid'atlardan koruduğunu ifade ederek temsil⁷⁶ ve ta'til⁷⁷ bulunmayan bir tevhid akidesine sahip olduklarını belirtmiştir.⁷⁸ Zira sûfîler inanç esaslarını açık delillerle muhkemleştirmişler ve tevhid akidesi üzerine kurmuşlardır. Böylelikle *er-Risâle* sûfîlerin inanç ve itikadını, tasavvufun diğer meselelerinin de bu inanç ve akidenin üzerine bina edildiğini gösteren tasavvuf tarihinin en önemli eserlerinden biridir. Ayrıca eserde anlatılan tasavvuf anlayışı sûfîlerin üzerinde ittifak ettiği tasavvuftur.

Eserin devamı olan birinci bölümde seksen üç sûfinin biyografisi şer'î ve dinî hükümlere bağlılıklarını gösteren hal ve menkıbeleriyle anlatılırken, yer verdiği sûfîlerin şekilci ve istismarcı mutasavvıflardan şikayetçi olduklarını da belirtir. İkinci bölümde tasavvuf ıstılahları, üçüncü bölümde sûfîlerin makam ve halleri, dördüncü bölümde ise müritlere birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır.

2.4.2. el-Fusûl fi'l-usûl

el-Fusûl fi'l-usûl, Kuşeyrî'nin akaid ve kelâm konularını fasıllar halinde açıkladığı küçük bir risâledir. Bir sûfî olarak kelâm ilmine vâkıf olan Kuşeyrî'nin bu eserinde, kullandığı üslubuyla Eş'ari kelâmının özetini verdiği söylenebilir. Eser, seksen beş fasıldan meydana gelmiştir ve her fasılda belirttiği inanç esasını kısaca delillendirmiş veya bir örnekle açıklamıştır. Eserin iki tahkikli neşri bulunmaktadır. İlk neşri R. M. Frank tarafından İngilizce tercümesiyle 1983 yılında Beyrut'ta *Melanges* dergisinde yayımlanmıştır.⁷⁹ İkinci neşri ise Mahmud Sa'd et-Tablâvî tarafından *Selâsü Resâil li'l-*

⁷⁵ et-Tevbe, 9/33.

⁷⁶ Allah'a ait sıfatları varlıklarinkine benzetmek anlamına gelir.

⁷⁷ Allah hakkında varid olan İlâhî sıfatları inkar etmek anlamına gelir.

⁷⁸ A.g.e., 84.

⁷⁹ Richard M. Frank, "Two Short Dogmatic Works of Abu'l-Qasim al-Qushayri: al-Fusul fi'l-Usul", *Melanges de Institut Dominicain d'Etudes Orientales*, S. 16 (1983), 61-94.

Kuşeyrî adıyla 1988 yılında Kahire’de neşredilmiştir.⁸⁰ Eserin ayrıca iki Türkçe tercümesi bulunmaktadır.⁸¹

Kuşeyrî, ilk fasıldan 34. fasla kadarki kısımda Allah’ın varlığı, sıfatları ve alemin yaratılmışlığı ile ilgili meseleleri izah eder. 34’ten 49’a kadar Allah Teâlâ’nın kelimelerinin sıfatını, 49 ve 50. fasılda ise ru’yetullah meselesini ele alır. 51. fasıldan 59. fasıla kadar haberî sıfatlar ve muhtelif kelimelerin konularına değinir. 59. fasılda *et-Tahbîr fî İlmi’l-Tezkîr*⁸² isimli esmâ-i hüsnâ şerhindeki sıralamadan biraz farklı sıraladığı esmâ-i hüsnâyı anlamlarıyla açıklar. 60-64 fasıllar arası peygamberlik, 64-69 arası da imanla ilgili meselelerden bahseder. 69’dan 77. fasla kadarki kısmı ecel, rızık, nimet gibi değişik meselelere ayırır. 77. fasıldan sona kadar ise imâmet ve onunla ilgili meseleleri ele alarak eseri tamamlar. Sûfî bir müellif olarak Kuşeyrî, ele aldığı inanç konularıyla sûfîlerin itikadlarına işaret eder ve eserinin hemen başında yazdıklarının tevhidin esasları olduğunu belirtir.⁸³

Alemin yaratılmışlığı ile ilgili meseleleri ele alarak eserine başlayan Kuşeyrî, alemin bütün mahlukattan ibaret ve muhdes⁸⁴ olduğunu, cevher ve arazdan meydana geldiğini ve böylece iki kısma ayrıldığını belirtir. Kuşeyrî’ye göre alemin bir muhdisi/yaratıcısı vardır ve bu muhdis kadîmdir, kendi zatıyla kaimdir, tektir, mahlukata benzemez, O’nun bir mekanda olduğu düşünülemez ve O cevher, araz veya cisim değildir. Bunların hepsine bir örnekle delil getiren Kuşeyrî, alemin yokluk yerine varlıkla tahsis edilmesinin bir muhassisi gerektirdiğini belirterek Allah Teâlâ’nın varlığına işaret eder. Âlemin muhdisinin kadîm oluşunu, sonradan var edilen olması durumunda onun

⁸⁰ Mahmud Sa’d et-Tablâvî, *Selâsü Resâil li’l-Kuşeyrî*, (Kahire: Matbaatü’l-Emâne, 1988).

⁸¹ Bkz. Ercan Alkan, “el-Fusûl fi’l-Usûl”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 28 (2011), 199-213; Ebu’l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Akaid Risaleleri “İtikada Dair Üç Risâle”*, çev. Mehmet Saki Çakır, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015).

⁸² Bkz. Süleymaniye Ktp. Ayasaofya 1703, Esad Ef. 1502, Nafiz Paşa 743, Reîsülküttâb 1158, Yahya Tevfik 1491, Yeni Cami 705; Beyazıt Devlet Ktp. Beyazıt 7935; Nuruosmaniye 2879; Köprülü Ktp. Fazıl Ahmed Paşa 711; Bursa Bölge Ktp. Ulucami 1547.

⁸³ Ebu’l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Selâsü resâil li’l-İmam Kuşeyrî “el-Fusûl fi’l-Usûl”*, (İstanbul: Haşimi Yayınları, 2020), 35.

⁸⁴ Alem ve alemdeki varlıkların önceden olmayıp sonradan yaratıldığını ifade etmek için “muhdes” veya “hâdis” kavramları kullanılır.

bir yaratıcıya ihtiyacı olduğunu, o yaratıcının başka bir yaratıcıya ve bunun teselsül halinde sonsuza kadar devam edeceğini belirterek bunun imkansız olduğunu ifade eder.

Kuşeyrî, kendi zatıyla kaim olmayanın ilim ve kudret sahibi olamayacağını,⁸⁵ muhdisin tek değil iki olması durumunda alemin düzeninin bozulacağını ve bunun da ikisini veya ikisinden birini aciz bırakacağını ifade eder.⁸⁶ Allah Teâlâ'nın mahlukata benzemesi durumunda ya âlemin kadîm ya da yaratıcının hâdis olmasını gerektirdiğini söyleyerek bunun da mümkün olmayacağını belirtir. Ayrıca Kuşeyrî maddenin özü olarak nitelenen cevherin hâdislerin kendisine iliştiğini ve Allah Teâlâ'ya hâdislerin temas etmesinin mümkün olmayacağından cevher olmadığını, kendi nefsi ile kaim olduğundan araz olmadığını ve bir şeylerden meydana gelme değil, tek olmasıyla da cisim olmadığını söyler.⁸⁷

Kuşeyrî'ye göre Allah Teâlâ ve O'nun bazı özellikleri herhangi bir vehimle takdir veya tasavvur edilemez. Renklerin ve kokuların birbirlerine muhalif olmaları ve bir anda aynı yerde olmalarının imkansızlığından dolayı Allah Teâlâ'da herhangi bir renk ve koku bulunmaz. Allah Teâlâ'ya herhangi bir mahiyet atfedilemeyeceği için: "O nedir?" O'nun şekil ve hali bulunmadığı için: "O nasıldır?" Mekandan ve zamandan münezzehe olduğundan: "O nerededir?" "Ne zaman olmuştur?" Yaratması için bir illet olmadığından: "Niçin yapmıştır?"⁸⁸ gibi sorular yöneltilemez. Hâdis olmanın belirteleri olan herhangi bir ihtiyaç, yanılma veya uyku gibi durumlar Allah için söz konusu değildir. Allah Teâlâ'nın zâtı tektir ve O'nun eşi veya çocuğu yoktur.⁸⁹

Kuşeyrî daha sonra Allah Teâlâ'nın sıfatlarını ele alır. Kuşeyrî, Allah Teâlâ'nın kudret sahibi oluşuyla kâdir, bilinen her şeyi bilmesi ve fiillerinin yerli yerinde ve tam olmasıyla âlim⁹⁰, irade sahibi oluşuyla mürîd, işitmesiyle semî', görmesiyle basîr ve diri oluşuyla hayy olduğunu bildirir. Kuşeyrî'ye göre Allah Teâlâ'nın kelâmı kadîmdir

⁸⁵ Kuşeyrî, Allah Teâlâ'nın "Kıyam bi-nefsihî" sıfatını ilim ve kudret ile delillendirmiştir.

⁸⁶ Açıklamaların bir kısmında bazı ayetlere işaret etmiştir. Bkz. el-Enbiyâ, 21/22.

⁸⁷ A.g.e., 35-37.

⁸⁸ Bkz. el-Enbiyâ 21/23.

⁸⁹ A.g.e., 37-40.

⁹⁰ Kuşeyrî, Allah Teâlâ'nın ilminin kesb ile elde edilmediğini, ilminin de kadîm olduğunu ayrıca belirtmiştir. Bkz. A.g.e., 41.

ve kelâmı zatı ile kaimdir. Yani Kur'an'ı okuma esnasındaki lafız ve sesler mahluktur ancak okunan mahluk değildir. Mushaftaki yazılar O'nun kelâmının aynısına delalet eder. Kelâmı ses ve harflerden oluşmamış, Arapça, İbranice veya Süryanice de değildir.⁹¹ Ayrıca Kuşeyrî, Hz. Musa'nın Allah Teâlâ'nın kelâmını işittiğini belirterek O'nun kelâmının işitilebilir nitelikte olduğunu söyler.

Kuşeyrî, görülenin mutlak olarak hâdisliği gerektirmediğini belirterek Allah Teâlâ'nın ahirette görülmesinin mümkün olduğunu belirtir. *“Allah'a kavuşacakları gün esenlik dilekleri ‘Selam’dır’*⁹² ayetiyle müminlerin cennette Allah Teâlâ'yı görmelerinin haber yoluyla vacip olduğunu bildirir. Zira Kuşeyrî, canlı birinin selam vererek biriyle buluşmasının aynı zamanda onu göreceği anlamı taşıdığını ifade eder. Nitekim ehl-i sünnetin anlayışında da rü'yetullah aklen caiz, naklen vaciptir.

Kuşeyrî Allah Teâlâ'nın haberî sıfatlarının⁹³ olduğunu, bunların caiz oluşunun “kıyâm bi-nefsihî” sıfatıyla açıklanabileceğini ve hatta meânî sıfatlarının⁹⁴ da bu sıfatla sahih olacağını ifade eder. Ayrıca Allah Teâlâ'nın iki el⁹⁵ ile nitelendiğini, bunun da haber yoluyla tespit edildiğini belirtir. Allah Teâlâ bâki olduğu gibi O'nun sıfatları da bâkidir. O'nun iradesi murat ettiklerinde gerçekleşir ki bir şeyin olmasını murat ettiğinde onun gerçekleşmemesi caiz olmaz.

“Aslah” hakkında ise Allah Teâlâ için böyle bir zorunluluğun olmadığını söyler. Kuşeyrî, böyle bir zorunluluğun olması durumunda Allah'ın kendisine şükretmemizi

⁹¹ Buradaki dilleri misal olarak vermiştir. Diller harflerden oluştuğundan ve Allah Teâlâ'nın kelâmı harflerden meydana gelmediğinden bu şekilde izah etmiştir.

⁹² Ahzâb, 33/44.

⁹³ Bu sıfatların varlığı nasların haber vermesiyle bilinebilmektedir. Allah'ın el, yüz, istiva sıfatları gibi. Bu sıfatların zâhir manaları itibariyle aklen ve naklen Allah için var olması mümkün değildir. Zira Allah Teâlâ'nın elinin ve yüzünün olması O'nun hâdislere benzemesini gerektirir. Bu ise ayet ile çelişmektedir. Bkz. Şûrâ, 42/11. Kuşeyrî muhtemeldir ki bu sıfatların diğer sıfatlardan ayırt edilmemesi gerektiğine vurgu yapmak maksadıyla sıfatların hepsini “kıyam bi-nefsihî” sıfatıyla aynı kefeye koyarak açıklamıştır. Bkz. Ebu'l Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Akaid Risâleleri “İtikada Dair Üç Risâle”*, çev. Mehmet Saki Çakır, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015), 29-30.

⁹⁴ Meânî sıfatlar, subûtî sıfatların diğer adıdır.

⁹⁵ Sâd, 38/75.

istememesinin abes olacağını belirtir. O sebeple verdiği nimetler bir zorunluluk gereği değil, lütuf ve keremindedir.⁹⁶ Daha sonra esmâ-i hüsnâyı anlamlarıyla açıklayan Kuşeyrî, Allah Teâlâ'nın isimlerinin tevkîfî olduğunu bildirir.⁹⁷

Kuşeyrî, Allah Teâlâ'nın mülkünde tasarruf sahibi oluşuyla Peygamber göndermesinin aklen caiz olduğunu, ancak aklen vacip olmadığını söyler. Hz. Muhammed'in (s.a.) hak bir Peygamber olduğunu, şefaathakkının bulunduğunu ve en büyük mucizesinin Kur'ân-ı Kerîm olduğunu ifade ettikten sonra Peygamberlerin mucize gösterebileceğini ancak bu mucizelerin yalancı peygamberlerde ortaya çıkmasının mümkün olmadığını aktarır. Allah'ın veli kullarında da kerametın zuhur edebileceğini ifade eden Kuşeyrî, mucize ile kerametın ayırımını yaparak, mucizenin nübüvvet iddiasıyla ortaya çıktığını belirtir.

İman mevzuunda Kuşeyrî, ebedî azaptan kurtaracağından Allah'ın mahlukata verdiği ilk nimetin iman olduğunu, dinde iman kelimesinin ibadet anlamında kullanıldığını⁹⁸, ibadetlerin azalıp arttığını ve bu sebeple imanın da taatle artacağını, mâsiyetle azacağını ifade eder. Kuşeyrî'ye göre fâsık biri dinden çıkmaz, mümindir ve bu dünyada Allah'ı tanıyarak mümin ölen biri günahları miktarı cehennemde durduktan sonra cennete girecektir.

Kuşeyrî son olarak imâmet ve onunla ilgili meseleleri ele alır. İmam tayin etmekle ilgili nass olmadığını belirterek bunun aklen vacip değil, sem' yoluyla vacip olduğunu söyler, Kureyşli olmayanın ve mazeret olmadıkça fazilet yönünden daha aşağı olanın imametini caiz görmez. Hz. Peygamber (s.a.)'den sonraki imameti Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali olarak sıralar ve faziletteki sıralarının velâyetteki gibi olduğunu ifade eder. Hz. Talha, Hz. Aîşe ve Hz. Zübeyr'in müctehid olduklarını, Hz. Ali ile savaşa kastetmediklerini ve Hz. Ali'ye karşı çıktuktan sonra tövbelerinin açığa çıktığını ifade eden Kuşeyrî, Hz. Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı hatalı olsa da fâsıklıkla itham edilemeyeceğini; sahâbî, vahiy kâtibi ve diğer faziletlerinden dolayı hüsn-i zan beslenmesi gerektiğini söyler.⁹⁹

⁹⁶ Kuşeyrî, *Selâsü resâil li'l-İmam Kuşeyrî "el-Fusûl fi'l-Usûl"*, 47.

⁹⁷ A.g.e., 48-56.

⁹⁸ el-Bakara, 2/143.

⁹⁹ A.g.e., 62-63.

Kuşeyrî bu eserinde sûfî anlayışın akidesini deliller ve açıklamalarla ortaya koyar. Sûfîlerin itikadının Ehl-i Sünnet anlayışından uzak olmadığını gösteren bu eserin, hem tasavvuf klasiği müelliflerinden birinin olması hem de sûfîlerin itikadını göstermesi bakımından önemli bir boşluğu doldurduğu söylenebilir.¹⁰⁰

2.4.3. el-Lüma' fi'l-itikâd

Kuşeyrî'nin itikadî meseleleri ihtiva eden bir diğer eseri *el-Lüma' fi'l-itikâd*, Eş'arî kelâmı görüşleri doğrultusunda hazırladığı küçük bir risâledir. Eserinde detaylara girmeyerek edebi bir üslup kullanmış, kısa ve öz anlatımı benimsemiştir. Eserin başında deliller ortaya koymadığını¹⁰¹ belirtmesi anlatım tarzına dair ipucu vermektedir. Ayrıca Ehl-i Sünnet itikadından bahsettiğini ifade etmiş olması bu konuda sûfî yaklaşımının nasıl olduğunu göstermektedir.

Kuşeyrî'nin bu eserinde ele aldığı konuları; âlem ve ilah anlayışı, Allah'ın sıfatları, Kur'an'ın özellikleri, Allah'ın isimlerinin özellikleri, ru'yetullah, kulun fiilleri, nübüvvet, Kur'an-ı Kerim'in i'cazı, iman ve ahiret ile ilgili meseleler şeklinde sıralamak mümkündür. Eserin iki tahkikli neşri¹⁰² ve Türkçe tercümelemi vardır.¹⁰³

Kuşeyrî ilk olarak alemin muhdes ve mahluk, yaratıcısının da Allah Teâlâ olduğunu belirtir. Kuşeyrî'nin ilah anlayışına göre Allah Teâlâ kadîmdir, tektir, zatında ve sıfatlarında benzeri, fiillerinde de ortağı yoktur, isim ve sıfatlarıyla ezeli ve ebedîdir. O'nun herhangi bir benzeri yoktur. Vehimler ve fehimler O'nu tasvir edip kavramaktan acizdir. O; cevher, araz, cisim, tat, koku, karanlık veya aydınlıkla nitelenmekten berîdir. Allah'ın ilmi her şeyi kapsar ve iradesi her şeye nüfuz eder.

¹⁰⁰ Kuşeyrî'nin bu eserleriyle Kuşeyrî ile aynı yüzyılda vefat eden İbn Fûrek'in kaleme aldığı ve İmam Eş'arî'nin görüşlerini özetlediği *Mücerred makalati's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari* eseri birlikte incelendiğinde görüşlerin örtüştüğü ve sûfî itikadının çizgisi daha belirgin halde görülmektedir. Bkz. İbn Furek, *Mücerred makalati's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, thk. Daniel Gimaret, (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987).

¹⁰¹ Kuşeyrî, *Selâsü resâil li'l-İmam Kuşeyrî "Lüma' fi'l-İtikâd"*, 21.

¹⁰² Bkz. Richard M. Frank, "Two Short Dogmatic Works of Abu'l-Qasim al-Qushayri: Lüma' fi'l-i'tiğâd", *Melanges de l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales*, S. 15 (1982), 53-74; Mahmud Sa'd et-Tablâvî, *Selâsü Resâil li'l-Kuşeyrî*, (Kahire: Matbaatü'l-Emâne, 1988).

¹⁰³ Bkz. Ercan Alkan, "Lüma' fi'l-itikâd", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 28 (2011), 193-199; Ebu'l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Akaid Risaleleri "İtikâda Dair Üç Risâle"*, çev. Mehmet Saki Çakır, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015).

Kâinatta gerçekleşen hiçbir şey (hayır-şer, iman-küfür, itaat-isyan) O'nun iradesi olmadan var olamaz. Yalnız O'nun hükmü geçerlidir.¹⁰⁴

Kuşeyrî, Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın kelamı olduğunu, mahluk, hâdis ve muhdes olmadığını belirtir. Kur'an ve hadislerdeki müteşâbih lafızları¹⁰⁵ olduğu gibi kabul eder ve manası açık olanları hakiki anlamıyla benimseyerek kapalı olanların bilgisini tevile yönelmeden Allah'a havale eder. Kuşeyrî'ye göre manası kapalı olan bu lafızların detayını bilmemek imanın sıhhatine zarar vermez. Zira Tevrat, Zebur ve İncil'in tahrifatından dolayı içeriğinin bilinmediğine ancak aslının sıhhatine iman etmenin vacip olduğuna vurgu yapar.

Kuşeyrî, Allah Teâlâ'ya dil veya akli deliller aracılığıyla herhangi bir ismin verilemeyeceğini, O'nun sadece kendisine verdiği isimlerle isimlendirilebileceğini ifade eder. Kuşeyrî'ye göre Allah âlemi değiştirir, ancak kendisinde, sıfatlarında herhangi bir değişime uğramaz. Çünkü O'nun özellikleri sonradan değildir.

Ru'yetullah'ın aklen mümkün olduğunu ve müminlerin cennette Allah Teâlâ'yı göreceğini aktaran Kuşeyrî, bugün herhangi bir benzeri olmayan¹⁰⁶ Allah Teâlâ'nın, kıyamet günü de hiçbir benzeri olmadan, şanına yaraşır şekilde görüleceğini söyler.¹⁰⁷

Allah Teâlâ'nın sahibi olarak mülkünde dilediği tasarrufa sahip olduğunu ve O'na hesap sorabilecek, O'nunla münakaşa edebilecek kimsenin olmadığını söyler. Kuşeyrî Cebriyet ve Kaderîliği reddederek kader, hayr ve şerrin Allah'tan olduğunu, Allah'ın kulun kesbini yarattığını ve kulun bununla kendi fiillerini kendisinin kesbettiğini düşünür. Kuldaki gücün istitâa¹⁰⁸ olduğunu aktaran Kuşeyrî, kulun bununla sadece fiilleri gerçekleştirdiğini ancak bu fiilleri yaratmasının söz konusu olmadığını ifade eder.

Kuşeyrî'ye göre Allah Teâlâ'nın peygamber gönderme zorunluluğu yoktur. O'nun peygamber göndermesi bir zorunluluk değil, lütuf ve ihsandır. Allah Teâlâ'nın gönderdiği peygamberlerin ve Hz. Muhammed (s.a.)'in mucizeleri bulunmaktadır. Hz.

¹⁰⁴ Kuşeyrî, *Selâsü resâil li'l-İmam Kuşeyrî "Luma' fi'l-İtikad"*, 22-23.

¹⁰⁵ Bunlar; el, yüz, göz gibi Allah Teâlâ'nın haberî sıfatlarıdır.

¹⁰⁶ Şûrâ, 42/11.

¹⁰⁷ A.g.e., 25.

¹⁰⁸ İrâdî fiilleri gerçekleştirmeyi sağlayan yetenek ve güç. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "İstitâat", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 23/399-400.

Muhammed (s.a.) son peygamberdir ve onun getirdiği şeriatı neshedecek kimse gelmeyecektir. O, bülüğa ermiş bütün herkes için müjdeci olarak gönderilmiştir. O'nun şefaati haktır. Pek çok mucizesi bulunan Hz. Peygamber (s.a.)'in en açık mucizesi ise Kur'an'dır ve Kur'an anlaşılabilen ve üstün bir nazma sahip oluşuyla, geçmiş ve gelecekte haber vermesiyle, her okunduğunda kulağa hoş gelmesiyle i'cazdır.¹⁰⁹

İmanın tarifini Allah'ın emirlerine teslim olup yasaklarından kaçınmak şeklinde yapan Kuşeyrî, dil ile ikrâr, kalp ile tasdîk ve âzalar ile amelin gerekli olduğunu söyler. Ona göre kul, şirk ve küfre düşmediği müddetçe iman dairesinden çıkmaz. İmanla ölenler günahkar olsa dahî ebedî olarak cehennemde kalmaz, günahları nisbetinde cezalarını çektikten sonra cennete gireceklerdir.

Kuşeyrî, emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l münkerin vacip olduğunu savunur. Kuşeyrî'ye göre Müslümanların icmâi huccet kabul edilir. Herkes eceli ile ölür ve kabir azabı haktır. Hilafet sırasını mevcut haliyle aktaran Kuşeyrî, fazilet sıralamasının da bu şekilde olduğunu söyler. Hz. Aişe ve Hz. Peygamber (s.a.)'in diğer eşleri müminlerin anneleridir ve Hz. Aişe kendine atılan iftiraldan berîdir, tertemizdir.¹¹⁰ Hakem olayında Kuşeyrî, Hz. Ali'nin haklı taraf olduğunu ve Hz. Muaviye'nin hata ettiğini söyler. Ancak bu hatasından dolayı Hz. Muaviye fâsık olarak nitelenemez. Sahabîliği inkar edilmez ve durumu Allah'a havale edilir.¹¹¹

Kuşeyrî, eserin sonunda bütün anlattıklarının inanılması zorunlu olan dinin temel usul kaideleri olduğunu ifade etmesiyle, sûfîlerin itikadî meselelerdeki inanç şekillerini tekrardan ortaya koymuştur. Kuşeyrî'nin bu eserinin *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eserinden farkı burada konuları özet halde aktarmış olmasıdır. Ancak *el-Fusûl fi'l-usûl* eserinde ele aldığı konuların neredeyse tamamının üzerinde durmuş, bu anlayışı yinelemiştir. Eser, ehl-i sünnet anlayışı sûfî gözüyle özet olarak aktarmasıyla ayrı bir önem taşımaktadır.

2.4.4. el-Kasîdetü's-sûfiyye

¹⁰⁹ Kuşeyrî, *Selâsü resâil li'l-İmam Kuşeyrî "Lüma' fi'l-İtikad"*, 27.

¹¹⁰ A.g.e., 28-29.

¹¹¹ A.g.e., 30-31.

Bu eser, sûfîlerin inanç esaslarının özet halde nazmen açıklandığı bir akaid risâlesidir. Eser, kırk beyitten oluşmaktadır ve manzum olarak hazırlanmıştır.¹¹² Bu tarzda hazırlanan ilk manzum risâlelerden olması, esere ayrı bir orijinallik katmıştır. Ayrıca eserin mısra sonları “Lâm” ile kafiyeli olduğundan *Kasîde-i lâmiyye* şeklinde anılır. Kuşeyrî bu eserini sûfîlerin zındıklıkla itham edilmelerine karşılık bir cevap niteliği taşıması için kaleme aldığını ifade eder. Kâsım Sâmerrâî tarafından 1970 yılında Bağdat’ta yayınlanan¹¹³ eser, Türkçe’ye de tercüme edilmiştir.¹¹⁴

Kuşeyrî kasidesine dua cümleleriyle başladıktan sonra tevhide dair açıklamalar yapacağını bildirir ve eserin gayesini açıklar. Daha sonra âlemin hudûsü, Allah’ın sübûtî sıfatları, Müşebbihe’nin¹¹⁵ sıfatlar hakkındaki iddialarına reddiyeler, ru’yetullah, Kur’ân’ın özelliği, insanın fiilleri, kabir ehlinin durumu, nübüvvet, insanların fazilet durumu ve bidat ehliyle alakalı meseleleri ele alır ve eserini bu şekilde tamamlar.

Kuşeyrî eserin başında âlemin yaratıldığını ve bu yaratılan âlemin ebedî ve kadîm bir yaratıcıya işaret ettiğini belirtir. Ona göre bu âlem ile âlemin yaratıcısı birbirine benzemez. Zira mahlûkatta noksanlık vardır; ancak Allah Teâlâ bundan münezzehtir. Allah Teâlâ kadîr, âlim, hay, mürîd, semî‘ ve mübsirdir. O, en kâmil sıfatlarla

¹¹² Sûfîlerin bundan başka akaid manzumeleri de bulunmaktadır. Biz burada sûfîlerin meseleyi bu şekilde de değerlendirdiğini örnek olarak göstermek maksadıyla sadece bir eser tanıtmakla yetindik. Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın meşhur eseri “Marifetname”sinden iktibasla hazırladığı Akaid Manzûmesi diğer bir örnektir. Bu eser basılmıştır. Bkz. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Akâid Manzûmesi*, (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1326). Eser, Ali Nar tarafından günümüz Türkçe’sine çevrilmiştir. Bkz. Ali Nar, *Akâid Risâleleri*, (İstanbul: İslami Edebiyat Yayınları, 2016). 259-270.

¹¹³ Kâsım Semârrâî, “Erbau Resâil fi’t-Tasavvuf li-ebi’l-Kâsım el-Kuşeyrî”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-ilmî’l-İrâkî*, S. 18 (1970), 248.

¹¹⁴ Ebu’l-Kasım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *Akaid Risâleleri “İtikada Dair Üç Risâle”*, çev. Mehmet Saki Çakır, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015).

¹¹⁵ Allah’ı yaratıklara veya yaratıkları Allah’a benzetme sonucunu doğuran inançları benimsemiş gruplara verilen ad. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe” *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/156-158.

nitelenmeye layıktır. Cisimlerde bulunan ön, arka gibi yönler O'nda bulunmaz ve herhangi bir mekan O'nu kapsayamaz. O'nun eşi yoktur, zannedilmekten yücedir ve O, müminler tarafından görülecektir. Kuşeyrî ayrıca Allah Teâlâ'nın, salih amel işleyenlere mükafat, isyan edenlere ise azabı tattıracağını söyler.

Kuşeyrî risâlenin devamında hayr ve şer, iyi ve kötü bütün fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu, insanın irade göstererek bu fiillere yöneldiğini söyleyerek, Cebriyye ve Kaderiyye'nin görüşlerini reddeder. Ona göre kul, ameli bozuk olsa da küfür ve şirk üzere olmadığı müddetçe dinden çıkmaz. Nübüvvetle ilgili Allah Teâlâ'nın peygamberler gönderdiğini, peygamberlerin mucizeleri olduğunu ve Hz. Muhammed (s.a.)'in değerinin daha üstün olduğunu belirtir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.) güzel vasıflarla donanmış; ona şefaât, mirac gibi hak ve nimetler bahşedilmiş ve din onunla kemâle ermiştir. Hz. Muhammed (s.a.) bir güneşe diğer peygamberler ay, O ay ise diğerleri hilaldir. Hilafet sırası Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklindedir ve Hz. Peygamber, asıl halifelerinin bunlar olduğunu söyler. Sahâbîlerin kötü sözle anılmasının sakıncalı olduğunu ifade eden Kuşeyrî, aralarındaki tartışmalara karşı soru sormayıp sükût edilmesinin daha doğru olacağını bildirir.

Son olarak bazı uyarı ve tavsiyelerde bulunan Kuşeyrî, teşbih ve ta'tile yönelenlere muhalif olunmasını, Râfîzî ve Mu'tezilî anlayıştan uzaklaşılmasını ve müminlerin bunu ikrar ederek Allah'a sığınmaları gerektiğini vurgular.¹¹⁶

Görüldüğü üzere İmam Kuşeyrî bütün akaid eserlerinde aslında aynı mevzuların üzerinde durmuştur. Bu durum, sûfîlerin itikadını, itikadî meselelere yaklaşımını ortaya koymakla birlikte meseleleri ne kadar önemsediklerinin de delili niteliğindedir. Kuşeyrî'nin eserlerindeki tek farklılık aynı konuları farklı şekillerde izah etmesi ve eserinin birinde bazı meselelere delil getirip diğer ikisinde özet olarak aktarmasıdır. Tasavvuf tarihinin önemli isimlerinden Kuşeyrî'nin bu eserleri, özellikle ilk dönemde sûfî itikadının ehl-i sünnet istikametinde olduğunun delili niteliğindedir.

2.5. Ebu'n-Necîb Ziyâüddîn es-Sühreverdî (ö. 563/1168)

Ebu'n-Necîb Sühreverdî, Büyük Selçuklu Devleti'nin hüküm sürdüğü Bağdat'ta yaşamış önemli bir mutasavvıftır. 490/1097 yılında¹¹⁷ İran'ın Cibâl eyaletine bağlı

¹¹⁶ Kuşeyrî, *Selâsü resâil li'l-imam Kuşeyrî "el-Kasîdetü's-süfiyye"*, 66-68.

¹¹⁷ Sühreverdî'nin doğum tarihiyle alakalı farklı rivayetler bulunmaktadır. Bkz. Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, C 7, 174; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C 20, 476.

Zencan'ın Sühreverd kasabasında dünyaya geldi. Künyesi "Ebu'n-Necîb", lakabı ise "Ziyâüddîn"dir.¹¹⁸ Nesebi, on üçüncü kuşakta Hz. Ebubekir'e ulaştığından Bekrî ve Kureşî nisbeleriyle de anılmaktadır.¹¹⁹ Tasavvuf tarihinin önemli klasiklerinden *Avârifü'l-Maârif* adlı eserin müellifi Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî'nin amcasıdır.

Ebu'n-Necîb, gençlik yıllarında İsfahan'da Ebu Ali Haddâd'dan hadis dinledikten sonra ilim tahsili için Bağdat'a gitti ve Nizamiye Medresesi'ne girdi. Esad el-Mihenî'den (ö. 523/1129) fıkıh, Ali b. Nehbân (ö. 511/1117) ve Zâhir b. Tâhir eş-Şehhâmî (ö. 533/1138) gibi alimlerden de hadis dersleri aldı. Aldığı bu eğitimler onun zühd hayatına yönelmesinde etkili oldu. O dönemde Bağdat'ta bir tekke şeyhi olan amcası Vecîhüddîn Ömer Efendi (ö. ?) tarafından kendisine sûfî hırkası giydirildi.¹²⁰ Ahmed Gazzâli'nin (ö. 520/1126) sohbetlerine de katılan Sühreverdî, mâişet temini için bir dönem suçuluk yapsa da¹²¹ tasavvufla olan irtibatını hiç koparmadı. Öyle ki bazı zamanlarda halktan uzaklaşıp uzlet hayatı yaşayarak bütün vaktini ibadet ve tâat ile geçirdi. Daha sonra halkın arasına tekrar dönen Sühreverdî sohbet ve vaazlar verdi. İnsanların Sühreverdî'ye olan muhabbetinin artması, etrafında kalabalıkların oluşmasını sağladı. Daha sonra Sühreverdî, müritleriyle birlikte Dicle nehrinin kenarında bir ribât yaptırdı ve oraya yerleşti.

Sühreverdî, gelen teklif üzerine 545/1151 yılında Nizamiye Medresesi'ne baş müderris oldu. Burada hadis ve fıkıh dersleri okuttu. Ancak Abbâsî halifesi ve Irak sultanının arasındaki gerginlik sultanın vefatına sebep olunca Sühreverdî medreseyi bırakmak durumunda kaldı.

Siyasi çalkantıların ortasında kalan Sühreverdî, bunların etkisiyle 557/1161 yılında ziyaret maksadıyla Kudüs ve Şam'a doğru hareket etti. Haçlı seferleri¹²² sebebiyle Kudüs'e giremeyen Sühreverdî Şam'da kalıp burada bir dönem ders verdi. Şam'da bulunduğu süre boyunca Suriye atabeki Nureddîn Mahmud Zengî kendisine büyük

¹¹⁸ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, C 3, (Beyrut: Dârü's-Sâdır, 1978), 204.

¹¹⁹ Reşat Öngören, "Ebü'n-Necîb Sühreverdî" *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/35-36.

¹²⁰ Öngören, "Ebü'n-Necîb Sühreverdî", 35-36.

¹²¹ Şehâbeddîn Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, trc. Hasan Kâmil Yılmaz, İrfan Gündüz, C 1, (İstanbul: İBER Yayıncılık, 2022), 30.

¹²² Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/525-546.

saygı gösterdi. 563/1168 yılında Bağdat'a geri döndü ve aynı yıl burada vefat etti. Dicle'nin kenarında yaptırmış olduğu ribâta defnedildi.

Sühreverdî'nin fakihlik ve muhaddislik yönü olsa da daha ziyade mutasavvıf olarak bilinir. Halk arasında bazen sarıklı ulemâ kıyafetiyle bazen de sûfi hırkasıyla dolaştığı aktarılmıştır. Etrafındakilere önce zâhiri ilimleri tahsil ettirmiş daha sonra tasavvufa dair eserler okutmuştur. Sühreverdî'nin yaşadığı dönemden sonra gerek kendinin gerekse eserlerinin birçok kişi ve tarikat üzerinde etkili olduğu söylenebilir.¹²³

2.5.1. Âdâbü'l-Mürîdîn

Sühreverdî, çalışmamıza dahil ettiğimiz *Âdabü'l-Mürîdîn* adlı eserinin başında sûfilerin itikadla ilgili ittifak ettikleri görüşlerinden, sûfilerin uymaları zaruri edep ve erkandan ayrıntılı ve düzenli olarak bahseder. Eserde, tasavvuf yoluna giren birinin hayatının neredeyse her anında uyması gereken kurallar ve edep kaideleri düzenli bir şekilde işlenmiştir. Eser, yirmi dokuz fasıldan meydana gelmektedir. Eserde, zühd, fakr, melamet, keramet gibi bazı kavramların açıklamasının yanı sıra haller ve makamlar ele alınmıştır. Müellif, eserinde İslam ulemâsını bölümlere ayırmış ve bunların vazifelerinden bahsetmiştir.¹²⁴ İlmin fazileti, şathiyye, akıl gibi meselelere de

¹²³ Sühreverdî ile aynı yüzyıl içinde vefat etmiş önemli bir sûfi Aynülkudât el-Hemedânî'dir. (ö. 525/1131) Dönemin sûfi itikadına işaret etmesi bakımından Hemedânî'nin *Zübdetü'l-hakâik fi keşfi'd-dakâik* adlı eseri önem arz etmektedir. Zira genç yaşta katledilen Hemedânî, devrinin önemli mutasavvıf ve kelam alimleri arasında zikredilmektedir. Bu eserini henüz yirmi dört yaşındayken birkaç gün gibi kısa bir sürede yazdığını belirtmiştir. Eserinde Allah'ın zatı, sıfatları, isimleri, bunlar arasındaki farkı, Allah'ın cüzleri bilip bilmemesi, nübüvvet ve ahirete dair meseleleri işlemiştir. Eserin önemli özelliklerinden biri de sûfilerle filozofların sözlerinin karşılaştırarak kaleme alınmış olmasıdır. Yazma nüshaları da bulunan eser, neşredilmiştir. İki ayrı Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Bkz. Aynülkudât el-Hemedânî, *Zübdetü'l-hakâik fi keşfi'd-dakâik*, (Paris: Dâr Byblion, 2005); Aynülkudât el-Hemedânî, *Hakikatlerin Özü*, çev. Ahmet Kamil Cihan, d. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016; Aynülkudât el-Hemedânî, *Dini Hakikatlerin Esası*, çev. Abdürrahim Alkış, (İstanbul: Hikemiyat Yayınları, 2020).

¹²⁴ Sühreverdî, Serrâc'ın yolunu izleyerek ulemâyı "hadisçiler, fakihler ve sûfiler" olarak üç gruba ayırmıştır. Ayrıca ona göre İslam aliminde olmazsa olmaz üç temel özellik olmalıdır. Bunlardan ilki Allah'ın kitabına tutunup sarılmak, ikincisi peygambere ittiba etmek üçüncüsü ise sahabenin yolundan gitmektir. Bkz. Ebu'n-Necîb Sühreverdî, *Âbabü'l-mürîdîn*, (Kahire: Dârü'l-Vatani'l-Arabî, ts.), 32-33; Aynı tasnifi Serrâc, Sühreverdî'den

temas eden Sühreverdî eserin devamında ve genelinde sûfilerin edeplerinden bahsetmiştir.

Sühreverdî'nin eserin ilk kısmını sûfî itikadına ayırmış olması, bu eseri çalışmamıza dahil etme sebebimiz olarak söylenebilir. Zira eser bu yönüyle Kelâbâzî'nin *et-Taarrufuna* benzemektedir. Sühreverdî bölümlere başlarken bir ayet ya da bir hadis zikreder ve devamında evliya menkıbelerinden bahseder. Bu durum eserin referans aldığı kaynakları göstermesi bakımından önemlidir. Zira eserde anlatılan konuların başında ayet ve hadislerin bulunması, sûfiyane inanış ve yaşayışının pratik uygulamada Kur'an ve sünnete dayandığını göstermektedir. Eser, Farsça ve İngilizce'nin yanında Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.¹²⁵

Sühreverdî, ele aldığı itikadî konuları Eş'arî kelamının görüşleri doğrultusunda değerlendirir ve Allah'ın birliği, zâtı, sıfatları, istivâ, nüzûl, Kur'an'ın yaratılmışlığı, ru'yetullah, kulların fiilleri ve hilafet gibi konulara temas eder. Allah'ın tekliği, eşinin ve benzerinin olmadığı hususlarında sûfilerin ittifak ettiğini belirtir. Ebu'n-Necîb'e göre Allah Teâlâ cevher değildir; zira cevher uzayda yer kaplar. Araz değildir; zira araz iki zamanda varlığını sürdürmez. Cisim değildir; zira cisim parçaların birleşmesiyle meydana gelir. İşaretler O'nu belirlemeyeceği gibi, fikirler O'nu kuşatamaz. Allah, vehimde tasavvur edilen ne varsa onların hilafıdır. O'na "nerede?", "nasıl?", "ne zaman?" gibi sorular sorulamaz. O'nun herhangi bir şeyi yapmasının illeti olmadığı gibi zâtı için keyfiyet, fiili için de teklif söz konusu değildir.¹²⁶

Sühreverdî, sûfilerin temsil ve ta'tile düşmeden Kur'an ve hadislerde zikredilen yüz, el, işitme ve görme gibi ifadelerin sahih ve sabit olduğu konusunda ittifak ettiklerini belirtir. Sûfilerin istiva hakkındaki görüşlerini ise Mâlik b. Enes'in sözüyle¹²⁷ cevaplar

yaklaşık iki asır önce yapmıştır. Burada hadisçiler, fakihler ve tasavvuf erbabını Allah'ın vahdaniyetine şahitlik eden, peygamber vârisi olmaya layık kimseler olarak nitelemiştir. Serrâc, *el-Lüma'*, 22.

¹²⁵ Ebu'n-Necîb Sühreverdî, *Âdabü'l-Müridîn "Yol Ahlakı"*, çev. Süleyman Gökbulut, (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014).

¹²⁶ Sühreverdî, *Âdabü'l-Müridîn*, 15-16.

¹²⁷ Mâlik b. Enes istivâ hakkında şöyle dediğini aktarır: İstiva malumdur, keyfiyeti meçhuldür. Ona iman vaciptir, hakkında soru sormak bid'attir. Bkz. A.g.e., 17.

ve nüzûl konusunda da böyle düşündüklerini ifade eder. Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunu ve mahluk olmadığını, sûfilerin de ittifakının bu şekilde olduğunu söyler. O, Kur'an'ın mushaflarda yazıldığını, dillerde okunduğunu, kitabet ve tilavete başvurmaksızın kalplerde mahfuz bulunduğunu aktarır. Ayrıca, Allah Teâlâ'nın cennette gözle görülmenin caiz olduğunu ve sûfilerin bu konuda ittifak ettiklerini bildirir.

Sühreverdî'ye göre Kur'an'da zikredilen ve Hz. Peygamber (s.a.)'in bildirdiği cennet, cehennem, havz, şefaât, sırat, mizan, kabir azabı, Münker ve Nekir'in sorgusu ve ölümden sonra dirilme gibi konular haktır, cennet ve cehennem bâkî olarak yaratılmıştır. Orada nimet ve azap vardır. Sühreverdî, büyük günah işleyenlerin ebedî cehennemlik olmadığını, günahı nispetinde cehennemde kalacağını ve sûfilerin de bu şekilde ittifak ettiğini aktarır.

Sühreverdî, Allah Teâlâ'nın kulları yarattığı gibi onların fiillerini de yarattığını ifade eder. Şirk gibi kötülükler de dahil bütün bunların hepsi bir kaza ve kadere bağlı olarak gerçekleşir. Ancak Allah Teâlâ bu kötülüklerden razı olmaz; rıza başka irade başkadır. Sühreverdî'ye göre iyi veya kötü farketmeksizin mümin olan birinin ardında namaz kılınabilir. Sûfiler, hilafetin Kureyş'ten olduğu ve hiç kimsenin bu konuda çekişme hakkına sahip olmadığı konusunda ittifak ederek; indirilen kitaplara, gönderilen peygamberlere iman etmişlerdir. Onlara göre peygamberler insanlığın en hayırlılarıdır. Hz. Peygamber ise en faziletli ve son peygamberdir.¹²⁸ Fazilet sırası daha sonra hilafet sırasına göre devam eder ve onlardan sonra Aşere-i Mübeşşere gelir.¹²⁹ Sühreverdî, Aşere-i Mübeşşere'den sonra en hayırlı olanların Hz. Muhammed'in sahabeleri, bildikleriyle amel edenler ve insanlara en faydalı olanlar olduğunu belirtir.¹³⁰

Sühreverdî'nin ifadelerine göre sûfiler, meleklerin insanlardan daha faziletli olup olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Ancak sûfilere göre peygamberler meleklerden daha faziletlidir. Bununla beraber melekler arasında da fazilet dereceleri vardır. Sûfilere göre helali talep etmek farzdır. Zira Allah Teâlâ kullarının helale

¹²⁸ Geleneksel anlayışta peygamber “mucize ile desteklenmiş kimse” olarak tanımlanır ve mucize peygamberin elçiliğinin delilidir. Ancak Sühreverdî peygamberliğin delilinin mucize değil, irsâl (peygamberin elçi olarak gönderilmesi) olduğunu söyler.

¹²⁹ Bunun, ehl-i sünnet anlayışın genel tutumu olduğu söylenebilir.

¹³⁰ A.g.e., 18-19.

yönelmelerini istemiştir. Müellifin özellikle bu konudaki tutumu, sûfi hassasiyetinin ve titizliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Sühreverdî'ye göre iman; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve uzuvlarla amel etmektir. İkrarı terkeden kafir, tasdiki terk eden münafık, ameli terk eden ise fasık olur. İnsanlar iman hususunda derece derecedirler. İmanda istisnanın (inşallah müminim demenin) kişinin kalbinde şüphe uyandıracaksa caiz olmadığını söyler. Ancak “*İnşallah Mescid-i Haram'a emin bir şekilde gireceksiniz*”¹³¹ ayetinden yola çıkarak şüphe doğurmayan durumlarda bunun caiz olabileceğini ifade eder.¹³²

Sühreverdî eserinin ilk faslını sûfilere üzerinde ittifak ettiği inanç konularını ele alarak tamamlamıştır. Sûfi bir müellifin sûfilere yol göstermesi ve bu yolun inceliklerini anlatması için kaleme aldığı eserine üzerinde ittifak edilen inanç esaslarıyla başlaması, sûfilere itikadî meselelerdeki tutumunu göstermesi bakımından önemlidir, denilebilir. Zira Sühreverdî, ele aldığı meseleleri Kur'an ve sünnetle delillendirmiş, sûfi zümrenin sünnet ehlinin yolunda olduğuna işaret etmiştir. Meseleleri Eş'arî anlayışa uygun olarak izah eden Sühreverdî, kullandığı bazı terimlerle bunu göstermiştir.¹³³

2.6. Ebu'l Kâsım Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî (ö. 599/1202-1203)

Yusuf el-Licâî tasavvuf tarihinin gölgede kalmış sûfilerinden biridir. Asıl adı Abdurrahman, nisbesi el-Licâî, künyesi ise Ebu'l-Kâsım'dır. Mağrib'in kuzeyinde yer alan Licâyeye isimli bir dağa nisbetle bu şekilde anılır.¹³⁴ Licâî nisbesiyle anılan başka bir alim daha vardır; ancak onun adı Abdurrahman b. Süleyman el-Licâî'dir.¹³⁵ Yusuf el-Licâî'nin nisbesi bazı kaynaklarda o dönemin meşhur şehirlerinden¹³⁶ Bicâyeye¹³⁷ olarak zikredilmiştir. Ancak nisbesi Bicâî değil, Licâî'dir.

¹³¹ Fetih, 48/27.

¹³² A.g.e., 20-21.

¹³³ İtikadî görüşlerinin detayı için bkz. Cağfer Karadağ, *Sûfi İtikadı*, 71-79.

¹³⁴ Adem Çatak, *Mağrib'li Sûfi "Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî"*, (İstanbul: Kalem Yayınları, 2016), 30.

¹³⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, C 5, 139-140.

¹³⁶ İbrahim Harekât, “Bicâyeye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/128-129.

¹³⁷ Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, C 3 (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1990), 342.

Licâî'nin doğum ve ölüm tarihiyle ilgili kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 599 tarihinde *Kutbu'l-ârifîn* adlı eserinin sonuna ferağ kaydı¹³⁸ koyması bu tarihten sonra vefat ettiğini göstermektedir. Licâî, Muvahhidler döneminde yaşamış ve devletin halifeliğini üstlenen üç hükümdar ile çağdaştır.¹³⁹ Elde edilen bilgiler neticesinde Licâî'nin Halife Yakub el-Mansûr döneminde vefat ettiği anlaşılmakta ve türbesinin Licâyeye dağında olduğu bilinmektedir.¹⁴⁰

Licâî'nin yetişme tarzı ve aldığı eğitimle alakalı da detaylı bilgiler mevcut değildir. Ancak iyi bir eğitim aldığı, önce zâhiri ilimleri tahsil edip daha sonra manevî ilme yöneldiği anlaşılmaktadır. Eserlerinde zâhir ulemâsının görüşlerini eleştirmesinin bundan kaynaklandığı söylenebilir. Licâî'nin ilmî ve tasavvufî yönünün gelişmesinde İmam Gazzâlî'nin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Zira Licâî, Gazzâlî'nin eserlerinden faydalanmış, ondan nakillerde bulunmuştur.¹⁴¹

Kaynaklarda Licâî'nin beş eseri zikredilmiştir.¹⁴² Bunlar *Kutbü'l-ârifîn*, *Şemsü'l-kulûb*, *Şemâilü'l-husûs*, *Tebîrü'l-kulûb* ve *Mehaccetü's-sa'âde*'dir. Adem Çatak, Licâî ile ilgili yaptığı çalışmada bu eserlerden bahsetmiş, eserlerle ilgili açıklamalarda bulunarak mevcut nüshalarını göstermiştir.¹⁴³ Licâî'nin eserleri kendi döneminden uzun yıllar sonra bile okunup istifade edilerek, etkisini devam ettirmiştir.¹⁴⁴

İlim ehli arasında Licâî'nin eserlerinin bulunması, eserlerinin kıymeti yönünden önemlidir. İnceleyeceğimiz eseri *Kutbü'l-Ârifîn*'dir. Eserin ilk kısmı Eş'arî kelam anlayışını sûfi gözüyle izah etmektedir. Eser, 2001 yılında Muhammed ed-Dibâcî

¹³⁸ Eserlerin sonuna konulan, istinsahla ilgili not. Bkz. Orhan Bilgin, "Ferağ Kaydı", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/354-356.

¹³⁹ Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî, *Kutbü'l-ârifîn fi'l-akâidi ve't-tasavvuf*, thk. Muhammed ed-Dibâcî, (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 2001), 5.

¹⁴⁰ Hasan el-Yûsî, *el-Muhâdarât fi'l-edeb ve'l-luga*, thk. Muhammed Hacci, C, 1 (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 268.

¹⁴¹ Licâî, *Kutbü'l-ârifîn fi'l-akâidi ve't-tasavvuf*, 92.

¹⁴² Zirikli, *el-A'lâm*, 342.

¹⁴³ Çatak, *Mağrib'li Sûfî "Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî"*, 33-46.

¹⁴⁴ Hasan el-Yûsî, *el-Muhâdarât fi'l-edeb ve'l-luga*, 268;

tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Ülkemizde Licâi ile ilgili pek fazla çalışma bulunmamakla birlikte 2020 yılında yüksek lisans çalışması yapılmıştır.¹⁴⁵

2.6.1. Kutbu'l-ârifîn

Kutbu'l-ârifîn, müellifin tasavvufi ve itikadî görüşlerini anlattığı eseridir. Eserin ismindeki “kutub” kelimesinin lügatte iki anlamı vardır. İlki, bir şeyin özü ve temeli ikincisi ise Kutup Yıldızı’dır.¹⁴⁶ Buradan hareketle Licâi’nin eserini bu şekilde isimlendirmesinin manidar olduğu söylenebilir. Zira eserine bu ismi vermektaki maksadının, sûfilerin işlerin temelini izah ettiği, bu yola gireceklere doğru yolu gösterecekleri ve böylelikle önlerini aydınlatacak olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁷ *Kutbu'l-ârifîn*, bazı kaynaklarda bu ismiyle geçer.¹⁴⁸ Ancak eseri tahkik eden Dibâcî, eseri *Kutbu'l-ârifîn fi'l-akâidi ve't-tasavvuf* diye isimlendirmiştir.¹⁴⁹ Eserin Türkçe tercümesi de yapılmıştır.¹⁵⁰

Licâi, eserini üç kutba (bölüme) ayırmış ve her kutbu ayrı ayrı açıklamıştır. Eserin ilk kutbu itikadî meselelere ayrıldığından çalışmamıza konu edeceğimiz kısımdır. Licâi’nin itikadî meseleleri ele alması, içinde yaşadığı dönem itibariyle tasavvuf ve kelam ilminin birlikteliğini göstermesi bakımından önemlidir. Zira Licâi, tasavvufî meseleleri izah ederken de Eş’arî’nin itikadî görüşlerinden faydalanmıştır. Eserin müellifinin sûfi bir zat oluşu, eserin sûfi itikadına işaret etmesi bakımından önemli olduğu söylenebilir. Licâi ilk kutupta itikadî meselelerden, ikinci kutupta nefis, nefsi tanıma ve riyazet ile ilgili meselelerden üçüncü kutupta ise bâtinî meseleler ve manevî sırlardan bahseder.

İtikadî meselelerden bahsettiği ilk kutba Licâi, kulun bilmesi gereken vaciplerin ilkinin marifetullah olduğunu söyleyerek başlar. Daha sonra mahlûkatı akıllı canlılar, akılsız

¹⁴⁵ Ömer Aziz Güzel, “Abdurrahman b. Yusuf el-Licâi ve Kelam Anlayışı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020).

¹⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, C. 1 (Beirut: Dâru’s-sâdır, ts.), 682.

¹⁴⁷ Çatak, *Mağrib’li Sûfi “Abdurrahman b. Yusuf el-Licâi”*, 33.

¹⁴⁸ Hasan el-Yûsî, *el-Muhâdarât fi'l-edeb ve'l-luga*, 268.

¹⁴⁹ Bkz. Abdurrahman b. Yusuf el-Licâi, *Kutbu'l-ârifîn fi'l-akâidi ve't-tasavvuf*, thk. Muhammed ed-Dibâcî, (Beirut: Dâru’s-Sâdır, 2001), 3.

¹⁵⁰ Adem Çatak, *Abdurrahman b. Yusuf el-Licâi’nin Kutbu'l-ârifîn fi'l-akâidi ve't-tasavvuf İsimli Eseri “Tercüme ve Tahlil”*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2022).

canlılar ve idrakten yoksun cansız varlıklar olarak üçe ayırır. Ona göre bütün akıllı varlıklar bir araya gelseler ve basit bir canlı yaratmaya çalışsalar bunu başaramazlar. Hatta bu varlıklar, insana bahşedilen görme kabiliyetini idrak etmeye çalışsalar bunda da başarılı olamazlar. Akıllı varlıkların bundan aciz oluşu akılsız ve cansız varlıkların aciziyetine de delil olmaktadır. Dolayısıyla yaratma ve yaratılanların keyfiyetini idrak konusu sadece Allah Teâlâ'ya mahsustur.

Varlıklar ezeli ve muhdes olmak üzere iki kısımdır ve Allah Teâlâ dışındaki bütün varlıklar muhdestir. Sonradan yaratılanların varlığı bir şeyle mukayyet, bir hale tahsis ve bir yerde olmayla ilintilidir. Ancak Allah Teâlâ bunlardan münezzeh olduğundan kadim olan tek varlık O'dur. Ona göre Allah, yarattıklarının sıfatlarıyla sıfatlanmaktan yücedir ve yarattıklarının üzerinde mutlak üstünlük sahibidir. Allah Teâlâ'nın bu üstünlüğü ise celâl, kemâl, azamet, izzet ve iktidar sıfatlarının gereğidir.¹⁵¹

Licâî, hareket ve sükûnun, arazların cisim ve cevherlerin ardı sıra gelmesiyle oluştuğunu ifade ederek Allah Teâlâ için hareket etme ve sakin olma hallerinin düşünülmemeyeceğini söyler. Cevhere dokunulabileceğinden ve arazın hissedilebileceğinden yola çıkarak Allah Teâlâ'nın cevher ve araz olmadığını da altını çizer. Allah'ı hayal etmek, bir şeylere benzetmek,¹⁵² zihinde şekillendirmek imkansızdır. Çünkü Allah Teâlâ'nın sıfatları hayalden, benzetmeden ve zihinde şekil vermeden farklıdır. O, sıfatlarının niteliği bakımından yarattıklarına asla benzemez. Allah'ın eşi, benzeri, ortağı da yoktur ve buna muhtaç da değildir. O'na zaman ve mekan izafe edilemez. Allah Teâlâ'nın zulüm ve haksızlık yaptığı da düşünülemez. Zira Allah, bir başkasının mülkünde tasarruf etmiş veya başkasının hakkına tecavüz etmiş değildir. Mülk Allah'ındır ve mutlak iktidar sahibi O'dur.¹⁵³

Licâî daha sonra Allah Teâlâ'nın zâtî ve subûtî sıfatlarını tafsilatlı bir şekilde izah ederek bütün sıfatlarının muhdes değil kadim olduğunu belirtir. Akıl ve vehim Allah'ın sıfatlarını kavramaktan ve idrak etmekten acizdir. Çünkü aklın bir sınırı vardır ve akıl

¹⁵¹ A.g.e., 44-45.

¹⁵² Licâî, mahlukatı aydınlatan güneş, ay ve yıldızların ışıklarının yaratıldığını ve ödünç nurlar olduğunu ancak Allah Teâlâ'nın bu ışık kaynaklarının hiçbiriyle aydınlanmaya ihtiyacının olmadığını söyler. Böylelikle mahlukata benzemediğini ve teşbih edilemeyeceğini ifade eder. Bkz. A.g.e., 47.

¹⁵³ A.g.e., 48-50.

bu sınırı geçemez. Allah hakkında “Nasıl?”, “Ne?”, “Ne zaman”, “Nerede?” gibi keyfiyet ilham eden sorular sorulamaz. Allah’ın nerede ve nasıl olduğunu ne bir meleğin ne de bir insanın bilmesi mümkün değildir.

Licâî’ye göre Allah Teâlâ sonradan yaratılan hiçbir şeye hulûl etmez. O’nun zâtı hiçbir şeye yakın olmaz ve hiçbir şey O’na yaklaşamaz. Allah Teâlâ’nın yakınlığı fiziksel değil, ikram ve şeref vermesiyledir. O’nun rahmeti, lütuftur. Gazabı ise uygulamış olduğu bir adalettir. Licâî ayrıca günah işleyip kul olmanın gereklerini terkederek Allah Teâlâ’nın rahmetine güvenmenin, faydalı bir iş olmadığını ve laneti gerektireceğinin altını çizmiştir.¹⁵⁴

Allah Teâlâ mahlukatla ilgili düzenlemeleri ezelî ilmiyle takdir etmiştir. Bu sebeple kulun başına ezelde takdir edilenden başka bir şey gelmez. O, ezelî ve kadîm olan Kur’an’ın hakiki manada Allah’ın kelâmı olduğunu söyler. Licâî’ye göre Kur’an mahluk, harf veya ses değildir. Tilavet ve kıraat, Allah’ın kelâmı değildir ancak ona delalet eder. Tilavet ve kıraatin Allah’ın kelâmına nispet edilmesini gölgenin eşyaya nispetine benzettir.

Licâî, istiva meselesinin keyfiyeti hakkında çok düşünmenin doğru olmadığı ve buna olduğu gibi iman etmenin daha isabet olacağı kanaatindedir. Zira Rubûbiyet sıfatları hakkındaki vehimlerin kalplerde küfrü meydana getireceğini söyler. Ayrıca Allah’ın istivasının cismiyle değil otorite ve iktidarıyla olduğunu ve O’nun istivasının hulûlden münezzehe olduğunu belirtir.¹⁵⁵

Daha sonra gamâm meselesine¹⁵⁶ temas eder. Bu konuda mezkûr ayetin iki türlü anlaşılabilirliğini ve Allah Teâlâ’nın kıyamet günü meleklerle birlikte buluttan gölgeler içinde geleceği vehminde bulunan kimselerin başka tanrıya secde etmiş sayılacaklarını söyler. Necvâ meselesinde,¹⁵⁷ insanlara yaklaşımdan onların içlerinde olanı ve bütün sırlarını bildiğini aktarır. Mecî’ konusunda¹⁵⁸ ise zatının değil hükmünün geleceğini ifade eder. Bu düşünce ve izahlarında Allah Teâlâ’yı muhdes

¹⁵⁴ A.g.e., 55.

¹⁵⁵ A.g.e., 57-58.

¹⁵⁶ Bkz. el-Bakara, 2/210.

¹⁵⁷ Bkz. Mücâdele, 58/7.

¹⁵⁸ Bkz. Fecr, 89/22.

varlıklara benzemekten tenzih eder. Allah Teâlâ'nın varlıklara hulûl etmekten aşkın ve yüce olduğunu yineler.

Ru'yetullah konusunda müminlerin cennette Allah Teâlâ'yı göreceklerini söyler. Ona göre kulun Allah'ı görmesi hem baş hem gönül gözüyle olacaktır. Allah Teâlâ'nın eşi ve benzeri olmadığını gibi herhangi bir renkle nitelenmesi de söz konusu olamaz. Allah; kulağa ihtiyaç duymadan işitir, göze muhtaç olmadan görür ve el kullanmadan yaratır. Nasslarda bildirilen elin, Allah'ın kudreti olarak yorumlandığını ifade eder.¹⁵⁹ İtikadî meseleleri ele aldığı birinci kutbun son kısmında tenzih meselesine temas eder ve bölümü tamamlar. İzahını yaptığı meselelerin tahsil yoluyla öğrenilebileceğini ancak bu konuların bütünü sadece âriflerin keşfedebileceğini de vurgular.¹⁶⁰ Licâî'nin ele aldığı konuların tamamına getirdiği yorumlarda sünnet ehlinin çizgisinde olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum da bir sûfî olarak Licâî'nin hem durduğu yeri hem de itikadî konularda sûfî anlayışı göstermesi bakımından önemli olduğu söylenebilir. Sûfîlerin itikadî meselelere yönelimlerini ele alarak başladığımız ve sûfî itikadına işaret etmek adına Sühreverdî öncesi bazı sûfîlerin akaid risâlelerini işlediğimiz bu bölümü bu eserle tamamladık.

¹⁵⁹ A.g.e., 61.

¹⁶⁰ A.g.e., 64.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜHREVERDÎ'NİN *İ'LAMÜ'L-HÜDÂ VE AKÎDETÜ ERBÂBİ'T-TÜKÂ RİSÂLESİ*

Bu bölümde Şihâbüddîn Sühreverdî'nin kısaca hayatına, *İ'lamü'l-hüdâ ve akîdetü erbâbi't-tükâ* adlı risâlesinin metnine, yaptığımız Türkçe tercümesine,¹⁶¹ eserin tahliline ve Kelâbâzî'nin *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf* adlı eseriyle mukayesesine yer vereceğiz.

3.1. Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234)

Doğum tarihi kaynaklarda 539/1145 olarak geçen, pek çok alim ve sûfinin yetiştiği bir aileye mensup olan Şihâbüddîn Sühreverdî, İran'ın Cibal eyaletinde Zencan'a bağlı Sühreverd kasabasında dünyaya geldi. Ebû Hafs ve Ebû Abdullah künyeleriyle meşhur oldu. Şeyhü'ş-Şüyûh, Şeyhü'l-Arifin lakaplarıyla tanındı. Soyu Hz. Ebubekir'e dayandığından el-Bekrî, el-Kureşî, et-Teymî nisbeleriyle anıldı. Hz. Ebubekir'in soyundan gelmesiyle Hz. Mevlana ile akraba kaydedildiği de oldu.¹⁶²

Küçük yaşta babasını kaybeden Sühreverdî, on altı yaşına kadar doğduğu memleketinde kaldı ve ilk eğitimini burada aldı. Daha sonra ikinci memleketi Bağdat'a gitti. Burada amcası Ebu'n-Necib es-Sühreverdî vefat edene kadar ondan, amcasının vefatından sonra farklı üstatlardan dersler okudu. Sühreverdî ilk olarak amcasına, daha sonra Abdülkadir Geylânî'ye (ö. 561/1165-66) intisap etti.

Sühreverdî öncelikle kelam ilmine meyletse de Abdülkadir Geylânî'nin tavsiyesiyle bu düşüncesinden vazgeçti. Abdülkadir Geylânî'nin ve amcasının vefatı üzerine şeyh aramak üzere Basra'ya gitti. Orada bir süre Abdullah el-Basrî'nin sohbetlerine devam

¹⁶¹ Tercüme'de Beyazıt Devlet Kütüphanesi 3260'a kayıtlı yazma nüsha ile mukayese ederek Dr. Aişe Yusuf Mennâî'nin Beyrut-Dâru'l-Hâvî'de basılan tahkikli neşrini kullandık. Tercüme esnasında metne katkı sağlayacak muhakkik dipnotlarına yer verdik.

¹⁶² Ahmed Eflâkî, *Menakıbü'l-arifin*, nşr. Tahsin Yazıcı, C 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1976), 45.

eden Sühreverdî'nin Basra körfezinde "Abdal" diye anılan erenlerle ve Hızır'la sohbetinde bulunduğu aktarılır.¹⁶³

Sühreverdî ilim tahsilinden sonra bir süre halvet hayatı yaşadı. Yaşı kemale erdiğinde amcasının Dicle nehri kenarındaki tekkesinde vaaz ve irşada başladı. Etkili hitabeti ve güzel diksiyonu sayesinde kısa zamanda geniş bir muhatap kitlesine sahip oldu. Öyle ki devletin üst kademelerinden insanlar kendisine hürmet ve muhabbet beslemeye başladı. Hatta bazı kaynaklarda dönemin halifesi Nâsır'ın onu kendi yaptırdığı tekkeye şeyh olarak atadığı, bir işe karar vermeden önce Sühreverdî'ye muhakkak danıştığı ve ona intisap ettiği aktarılır.¹⁶⁴

Sühreverdî, yaşadığı dönemde halife yanında büyük bir mevki-i itibara sahip olduğu gibi kendine bağlı bulunan müridleri vasıtasıyla diğer Müslüman memleketlerde de saygın ve önemli bir yer edindi.¹⁶⁵ Bu durumu iyi gözlemleyen halife Nâsır, zayıflamış durumda olan Bağdat yönetiminin otoritesini güçlendirmek, ortaya çıkan fitneleri bastırmak ve civar İslam devletleriyle sulh ve dostluk maksadıyla Sühreverdî'yi zaman zaman elçi olarak farklı ülkelere gönderdi. Böylelikle Sühreverdî bir dizi devlet başkanıyla görüşme imkanı elde etti. Mısır'da bulunan Eyyübî sultanı el-Melikü'l-Âdil (ö. 615/1218), Harezmsah sultanı Alâeddin Tekiş (ö. 596/1200), Selçuklu sultanı I. Alaaddin Keykubat (ö. 634/1237) bunlardan bazılarıdır. Buna karşılık halife Nâsır, Sühreverdî ve ailesi için büyük bir hankâh, hamam ve büyük bir bahçesi olan külliye inşa ettirdi.¹⁶⁶

Sühreverdî, tarikatların teşekkül etmeye başladığı dönemde yaşadı. Bu sebeple tarikat kurucularının neredeyse tamamıyla çağdaş olduğu söylenebilir. Öyle ki

¹⁶³ Hasan Kâmil Yılmaz, "Şehâbeddin Sühreverdî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/40-42.

¹⁶⁴ Sübkî, *Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, C 8, 339-340.

¹⁶⁵ Adem Çatak, "*Şihâbeddin Sühreverdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*", (Gümüşhane: Afşar Matbaası, 2012), 23.

¹⁶⁶ Kamer el-Huda, *Şihâbeddin Ömer Sühreverdî Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, çev. Tahir Uluç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 33.

Sühreverdî'den tarikat hırkası giyen ve huzurunda tevbe eden mürîdlerin sayısının binlerle ifade edildiği aktarılmaktadır.¹⁶⁷

Sühreverdî, ömrünün son yıllarını kendisini ziyarete gelenlerin sorunlarını dinleyerek bunları halletmekle geçirdi. Vefatına yakın bir zamanda gözlerini kaybetti ve kötürüm oldu. Ancak Cuma vaazlarını ve müritleriyle ilgilenmeyi ihmal etmedi. Nitekim 1235 yılında Bağdat'ta vefat etti ve tekkesine defnedildi.¹⁶⁸ Sühreverdî'nin bu tekkesi daha sonra Selçuklu emiri Celaleddin Karatay'ın yeniden inşa ettirmesiyle ziyaretgâh haline geldi.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Detaylı bilgi için bkz. Adem Çatak, “Şihâbeddin Sühreverdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı”, 27-32.

¹⁶⁸ Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i evliyâ*, C 1, haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 242.

¹⁶⁹ Alexander Popovic, Gilles Veinstein, *İslam Dünyasında Tarikatlar*, çev. Osman Türer, (İstanbul: Sûf Yayınları, 2004), 454-455.

3.2. Eserin Arapça Metni

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ

الحمدُ لله الَّذِي زَفَعَ غِشَاوَةَ الْعَمَةِ عَنْ بَصَائِرِ أَهْلِ الْوِدَادِ^(١) ، وَهَدَاهُمْ بِنُورِ اصْطِفَائِهِ إِلَى أَقْوَمِ مَنَاهِجِ الرَّشَادِ ، وَزَكَّى نَفُوسَهُمْ عَنِ الْمِيلِ إِلَى الدُّنْيَا حَتَّى سَلَكَوا أَعْدَلَ طَرَائِقِ الزُّهَادِ ، وَحَمَى قُلُوبَهُمْ عَنِ الزَّيْغِ بِالْأَهْوَاءِ الْمُرْدِيَةِ بِصَحِيحِ الْإِعْتِقَادِ ، وَأَوْرَدَهُمْ مَنَاهِلَ صَفْوِ الْيَقِينِ حَتَّى انْحَسَمَتْ عَنْ بَوَاطِنِهِمْ مَادَّةُ الرِّيبِ وَالْعِنَادِ ، وَأُتْرِعَتْ لَهُمْ^(٢) كُؤُوسُ الْفُهُومِ مِنْ كَوَثْرِ غَرَائِبِ الْعُلُومِ بِمَا تَرَادَفَتْ^(٣) عَلَيْهِمْ مِنَ الْإِمْدَادِ ، تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ نَعِيمِ الْمَعْرِفَةِ وَبِشْرَ الطَّفْرِ بِالْمِرَادِ ، وَنُودِي فِي سِرِّهِمْ إِخْفَاءً مِنْ زَرِّهِمْ^(٤) : ﴿ إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍ ﴾^(٥) ، أَحْمَدُهُ عَلَى مَا مَنَحَ مِنَ السَّدَادِ ، وَأَشْكُرُهُ عَلَى مَا مَنَعَ مِنْ مُوجِبَاتِ الْإِبْعَادِ ، وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ ؛ شَهَادَةً دَائِمَةً النُّورِ أَبَدَ الْأَبَادِ ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ الْمَبْعُوثُ إِلَى كَافَّةِ الْعِبَادِ ، صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ الْأَكْرَمِينَ الْأَمْجَادِ^(٦) .

(١) العممة: التحير والتردد، وهو في البصيرة والرأي كالعمى في البصر.

(٢) قال ابنُ فارس: (والتَّرْع: الامتلاء، وقد تَرَعَ الإناء، وكان بعضُ أهلِ اللُّغَةِ يقول: لا أقولُ: تَرَع، ولكن: أُتْرِع، وهذا من الباب؛ لأنه إذا أُتْرِع.. بادرَ إلى السَّيْلانِ). «مقاييسُ اللُّغَةِ» مادة: (ت ر ع).

(٣) في (ب): (ترادفت).

(٤) كُتِبَ مُقَابِلَهُ فِي حَاشِيَةِ (د) مَا نَصَهُ: (الزَّر: عَظُمَ تَحْتَ الْقَلْبِ صَغِيرٌ يَكُونُ قِيَامَ الْقَلْبِ).

(٥) سورة ص: (٥٤)، يكثرُ المصنَّفُ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ هَذَا الْأَسْلُوبِ الْبَلَاغِيِّ فِي الْإِقْتِبَاسِ مِنَ الْآيِ يُدْبِلُ بِهِ حَدِيثَهُ، وَهُوَ تَلَطَّفٌ مَعْرُوفٌ لَدَى أَرْبَابِ السُّلُوكِ وَالْإِشَارَةِ، لِذَا سَنَتَجَاوَزُهُ وَلَا نَعْلِقُ عَلَيْهِ كُلَّ مَرَّةٍ.

(٦) في (ج): (قال الشَّيْخُ الْعَارِفُ الْمُحَقِّقُ حَجَّةُ الْحَقِّ عَلَّمَ الْهَدْيَ شَيْخُ الْإِسْلَامِ شَهَابُ الْحَقِّ وَالْمِلَّةِ وَالِدَيْنِ عَمْرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الشُّهْرُورِيُّ قَدَّسَ اللَّهُ رُوحَهُ وَنَوَّرَ ضَرْبِيحَهُ...).

وبعد :

فقد التمس مني وأنا مُجاورٌ بمكة - حرسها الله تعالى وزادها شرفاً - أخ من المسلمين ، وأنا وإياه في الطوافِ حولَ الكعبةِ المقدَّسةِ المُعظِّمةِ ؛ أن أكتبَ له عقيدةً سليمةً^(١) يَتَمَسَّكُ بها .

وكان من قبله سبقَ هذا الإلتِماسُ من غيره ، ولم ينسرخِ صدري للإجابة ، فلما وردت عليّ مسألةُ هذا الأخِ المسلمِ . . وجدت من باطني مُجيباً له إلى ذلك ، ثمَّ إنِّي توقَّفتُ إذ رأيتُ الوقتَ بمكةَ عزيزاً جداً ، يعزُّ أن يُشغَلَ بغيرِ الصَّلَاةِ والطَّوافِ والتِّلَاوةِ ، مع ما بُليَ به الإنسانُ من صرفِ بعضِهِ إلى الأكلِ والنَّومِ والإهتمامِ بمصالحِ ضروريَّةِ ، ومسألةُ الأخِ المسلمِ تتقاضى^(٢) بأداءِ حقِّهِ . ثمَّ علمتُ أنني إن أرخيتُ عنانَ^(٣) المُرادِ . . ربِّما اتَّسعتِ النَّفسُ وجذبتْ إلى مُطالعةِ الكُتُبِ ، واستخراجِ المسمُوعاتِ المُسنَّدةِ ؛ لتقييدِ ما أذكرُهُ بالأحاديثِ المُسنَّدةِ ، ومُطالعةِ أقاويلِ الفِرَقِ ، ويصيرُ لما خَطَرَ لي شُعبٌ لا يفِي بها الوقتُ . فاستخرتُ اللهَ تعالى ودعوتُ في المُلتزمِ والمُستجارِ ، وتمسَّكتُ بالأركانِ والأستارِ ، وسألتُ اللهَ تعالى أن يَنفَعَ بما أذكرُهُ ، ويجعلهُ خالِصاً لوجههِ ، ويحرُسني فيه من الخطأِ والزَّلَلِ .

وبعدَ الاستِخارةِ والدُّعاءِ - استمليتُ هذا المختصرَ من باطني^(٤) ، وشرطتُ

(١) كلمة (سليمة) : زيادة من (ه) .

(٢) أي : تتطلَّب .

(٣) العنان : سيرُ اللِّجامِ الَّذي تمسكُ به الدَّابَّةُ ، والجمع : أعنَّة . ينظر « تاج العروس » (٤١٤/٣٥) .

(٤) فلم يرجع فيه إلى مصادرٍ ومراجعٍ ؛ كما هي عادةُ المصنِّفينَ في الغالبِ ؛ نظراً لضيقِ وقتِ إقامتهِ ، وبُعدِهِ عن مكَّتَيْهِ ، ومُراعاةِ حالِ سائلِهِ ؛ فكان يُملِي من عَفْوِ خاطرِهِ وبِناتِ فكرِهِ ممَّا جادت به قريحتهِ وقتئذٍ ، ومن هنا نَفِئُ على سِرِّ عدمِ شُمولِ الكتابِ لكلِّ أبوابِ الاعتقادِ ؛ حيثُ قصدَ به مُمليه رؤوسَ المسائلِ ، ومُجمَلِ اعتقادِ السَّلَفِ ، والضروريِّ منه ؛ ممَّا يجبُ على المسلمِ أن يَعْلَمَهُ من أمرِ دينِهِ ، لذا نجدهُ يَسَلِّكُ فيه مَسَلَكاً هو أقربُ ما يكونُ إلى المُحدِّثينَ منه إلى المتكلمينَ في سردهِ ؛ من حيثُ الإجمالِ والاستيفصالِ في طرائقِ العرضِ والاستدلالِ . والله تعالى أعلم .

على نفسي أن يكون القلب ناظراً إلى الله مُستعيناً به ، وربما كان الخاطر يقفُ
في شيءٍ منه ، فأطوفَ حولَ الكعبةِ حتَّى ينشِرحَ الصِّدرُ للقولِ .
وسمَّيتهُ :

« أعلامُ الهدى وعقيدةُ أربابِ التَّقَى »

ورتبته على عشرة فصولٍ ، والله الموفقُ والمعينُ :

الفصلُ الأوَّلُ : في شرحِ العقيدةِ الصَّحيحةِ ومنشئها ووجهِ تطرُقِ الفسادِ إليها .

الفصلُ الثاني : في شهادةِ أن لا إلهَ إلاَّ اللهُ وتَنزيهه سُبْحانَه .

الفصلُ الثالثُ : في صفاتِ اللهِ تعالى الذَّاتِيَّةِ .

الفصلُ الرَّابِعُ : في قُدرةِ اللهِ تعالى وخلقِ أفعالِ العبادِ .

الفصلُ الخامسُ : في كلامِ اللهِ تعالى ، وما خاضَ النَّاسُ فيه مِنَ القولِ .

الفصلُ السَّادسُ : في القولِ في الآياتِ والأخبارِ الواردةِ في الصِّفاتِ .

الفصلُ السَّابعُ : في رؤيةِ اللهِ تعالى .

الفصلُ الثَّامنُ : في شهادةِ أنَّ محمَّداً رسولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم .

الفصلُ التَّاسِعُ : في ذكرِ أصحابِ رسولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم ورضي

عنهم .

الفصلُ العاشِرُ : في ذكرِ الموتِ وما بعده مِنَ الأمورِ الأخرَوِيَّةِ وذكرِ السَّاعةِ .

وأنا أسألُ اللهُ تعالى أنْ يحفظَ القلبَ الَّذي هو مُقلِّبُه ، والمودِعُ فيه ما يشاءُ

مِن آثارِ رحمتهِ ونفائسِ موهبتهِ . . مِن نَزغاتِ الشَّياطينِ ، وهَفواتِ الطَّبَعِ ، وتكونَ

حركةُ يدي وإرادةُ قلبي لا تنفكُ عنِ النَّبِيَّةِ الصَّالِحَةِ فيه ، إن شاء اللهُ تعالى .

الفصل الأول

في شرح العقيدة الصحيحة، ووجه تطرق الفساد إليها

اعلم - أيّدك الله تعالى - : أن العقيدة الصحيحة هي العقيدة السليمة من الأهواء ، أنتجها قلبٌ حيٌّ بذكرِ الله تعالى ؛ وهو القلبُ المزيّن بالتقوى ، المؤيّد بالهدى ، الذي تشعّشع^(١) فيه نورُ الإيقانِ ، فظهر أثرُ نوره على الجوارح والأركانِ ، حتّى صارت مُقيّدةً بأوامرِ الشرعِ ، محفوظةً من هفواتِ الطبعِ ، وهو قلبٌ ردّه الله تعالى إلى طهارةِ الفطرةِ ، وخلّصه عن أثرِ كلِّ مسموعٍ يتكرّر على النفسِ ، فينطبعُ في النفسِ منه ظنٌّ ووهمٌ يشغلُ كليلتها^(٢) ، فلا يبقى فيها لغير ما ظنّته وتوهمته مساعٌ .

ولا يكون مثلُ هذا القلبِ إلّا لزاهدٍ في الدنيا ؛ لأنّه قلبٌ محفوفٌ بالنورِ ، والقلبُ المحفوفُ بالنورِ : قلبُ الزاهدِ ، قال رسولُ الله صلّى الله عليه وسلّم : « إنَّ النورَ إذا دخلَ في القلبِ . . أنشَرَخَ وأنفَسَحَ » ، قيلَ : يا رسولَ الله ؛ هل لذلك من علامةٍ ؟ ، قالَ : « نَعَمْ ؛ ألْتَجَافِي عَنْ دَارِ الْغُرُورِ ، وَالْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْخُلُودِ ، وَالْإِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِهِ »^(٣) .

وكثيرٌ من المُعلِّمينَ^(٤) تمسّكوا بعقيدةٍ تقرّرت عندهم أدلّتها ، وظهرت بزعمهم براهينها ، إذا اعتبرهم العالمُ الزاهدُ . . وجدّهم يخلدون إلى تقليدِ هو

(١) تشعّشع : انتشر وتلاّأ .

(٢) في (ج) : بزيادة (نفس) ، ولعلّها تكونُ بيانيةً من وضعِ النَّاسِخِ .

(٣) أخرجه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٣١) ، والحاكم في « المستدرک على الصحيحين »

(٣١١/٤) ، والبيهقي في « الزهد » (٩٧٤) من حديث سيدنا ابن مسعود رضي الله عنه .

(٤) في (أ ، ب ، د ، هـ) : (المسلمین) .

عندهم كمال التوحيد ، وإذا سبرت ^(١) أحوالهم . . تجدهم مقلدين لمن حسن فيه ظنهم من مشايخهم وأئمتهم ، واعتقدوا فيهم قوة العلم ، والظفر بالصحيح ، فتلقوا منهم العقيدة وسمعوا منهم أدلتها ، فامتلاً وهمهم وخيالهم بما سمعوا ، وظنوا أنهم ظفروا ، ﴿ كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ ﴾ ^(٢) .

وقد يتمسك بعضهم بعقيدة من لم يخالط العلماء زيادة مخالطة ، ولكن يسمع من المخالطين لهم والمجالسين والمجتمعين على الشيء من أهل محلته وبلدته ؛ فيتمسك بما تمسكوا به ، ويكفر من لا يعتد معتقده .

وقد يلتحق كثير ممن يزعم أنه ظفر بالدليل بهذا العامي ويكون مقلداً مثله ، والنفوس تسترق ^(٣) وينطبع وينتقش فيها أشياء ، وهذا من غير أن يشعر بها أصحابها ، وعلى هذا جبلت وطبعت ، ولهذا شرح عميق وغور بعيد .

ولما كانت هذه الفتنه مما عم بها البلوى ، وصدت عن الهدى . . فلا طريق إلى النجاة إلا صدق الافتقار وحسن الالتجاء إلى المولى ؛ حتى يكشف هذه الغممة ويرشد إلى الحق الصريف ^(٤) .

من ^(٥) قرع باب الطلب من الأمة ^(٦) ، ومن انتزع من قلبه الهوى ، وظفر

(١) السبر - بفتح فسكون - : امتحان غور الجرح وغيره ، يقال : سبر الجرح يسبره ويسبره سبراً ؛ نظر مقداره ، وقاسه ليعرف غوره ، هلكتا بالوجهين عند أئمة اللغة ، وصرح به غير واحد . ينظر « تاج العروس » (٤٨٧/١١) .

ومصطلح سبر العلة والأدلة معروف لدى الأصوليين ، ومعناه هنا : الاستقراء .

(٢) سورة الروم : (٣٢) .

(٣) في (ب) : (تشرف) وفي (أ ، ج) : (تشرق) ، وتقرأ : (وتشرق) .

(٤) الصرف : المحض الخالص الذي لم يشب بشائبة .

(٥) في (د) : (فمن) .

(٦) في (أ) : (الأئمة) .

بِحُسْنِ الْإِهْتِدَاءِ .. يَنْظُرُ بَعَيْنِ الرَّحْمَةِ إِلَى الْمُحْجُوبِينَ ، وَلَا يَكُونُ فَظًّا غَلِيظًا
الْقَلْبِ عَلَى أَرْبَابِ اخْتِلَافِ الْأَرَءِ مِنْ كَافَّةِ أَهْلِ الْقِبْلَةِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ، وَيَسْتَعِينُ
بِاللَّهِ تَعَالَى فِي تَفْهِيمِ الطَّالِبِينَ الْمُسْتَرَشِدِينَ .

وَلَمَّا صَحَّتِ الْعُقُولُ وَاعْتَدَلَتْ فِي زَمَنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ؛ بِمَا
أَفَاضَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنْ آثَارِ الْوَحْيِ السَّمَاوِيِّ ، وَأَنْوَارِ الْقَلْبِ الْمُقَدَّسِ النَّبَوِيِّ ..
انْخَلَعَتْ ^(١) النَّفُوسُ مِنَ الْعَادَةِ ، وَأَذَعَنْتْ لِلطَّاعَةِ وَالْعِبَادَةِ ، وَتَشَرَّيَتْ الْقُلُوبُ
الزُّهْدَ فِي الدُّنْيَا ، وَعَانَقَتْ الْإِقْبَالَ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى وَالْآخِرَى ، وَاسْتَشَفَّتْ أَنْوَارَ
الْيَقِينِ مِنْ وَرَاءِ أَسْتَارِ الْغَيْبِ ، وَانْسَلَخَتْ عَنْ كُلِّ شَيْءٍ وَرَيْبٍ ؛ لَا جَرَمَ اتَّحَدَّتْ
الْعَقَائِدُ ^(٢) ، وَصَارَتْ الْقُلُوبُ قَلْبًا وَاحِدًا ، وَالْأَرَءُ رَأْيًا وَاحِدًا ؛ كَمَا وَصَفَهُمُ اللَّهُ :
﴿ كَانَهُمْ بُنْيَنٌ مَرْصُوعٌ ﴾ ^(٣) .

فَتَبَيَّنَ بِذَلِكَ أَنَّ مَا حَدَّثَ فِيهَا بَعْدُ مِنَ الْإِخْتِلَافِ ، لَمْ يَكُنْ إِلَّا لِمَا يَكُونُ مِنَ
الْإِنْحِرَافِ .

فَلَمَّا انْحَلَّتْ عَزَائِمُ الزَّاهِدِينَ ، وَتَزَعَزَعَتْ أُبْنِيَّةُ الْمُتَّقِينَ .. تَطَرَّقَ إِلَى الْعَقَائِدِ
الشَّيْطَانُ ، وَزَعَزَعَ أَصُولَ الْإِيمَانِ .

فَمَنْ أَرَادَ الْعَقِيدَةَ الصَّحِيحَةَ السَّلِيمَةَ مِنْ كُلِّ عَيْبٍ وَعَوَارٍ .. فَعَلَيْهِ بِاِقْتِفَاءِ تِلْكَ
الْآثَارِ ؛ حَتَّى يَكْشِفَ عَنْ قَلْبِهِ غِشَاوَةَ الْحُجُبِ وَالْأَسْتَارِ ، وَيُظْفَرَ بِكَنْزِ الْأَسْرَارِ ،
وَيَتَوَاتَرَ عَلَيْهِ الْإِمْدَادُ وَالْأَنْوَارُ .

(١) فِي (ج) : بِزِيَادَةِ قَوْلِهِ : (النَّبَوِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى ذَلِكَ الْقَلْبِ وَالْقَالِبِ إِلَى انْقِطَعَتْ) ،
وَفِي الْحَاشِيَةِ عَلَّقَ النَّاسِخُ بِقَوْلِهِ : (إِلَى بِمَعْنَى حَتَّى) .

(٢) لَا جَرَمَ : كَلِمَةٌ فِي الْأَصْلِ بِمَنْزِلَةِ : لَا بُدَّ ، وَلَا مَحَالَةَ ، ثُمَّ تَحَوَّلَتْ إِلَى مَعْنَى الْقَسَمِ ، وَصَارَتْ
بِمَعْنَى : حَقًّا .

(٣) سُورَةُ الصَّفِّ : (٤) .

قال الله: ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيَعْلَمِكُمُ اللَّهُ﴾^(١)، جعل العلم النافع معدوقاً^(٢)
بالتقوى، ولا شبهة بأن الهوى شريك العمى، والله تعالى بفضله يُنقذ من
الضلال، ويُعين على إصلاح الحال.

(١) سورة البقرة: (٢٨٢).

(٢) معدوقاً: مُرتبطاً مُعلّقاً، وفي حاشية (هـ): (مخلوطاً).

الفصل الثاني

في شهادة أن لا إله إلا الله، والتوحيد والتنزيه

عَلِمَ الْقَلْبُ الصَّحِيحُ ، وَحَكَمَ الْعَقْلُ السَّلِيمُ ، وَشَهِدَ الْعِلْمُ الرَّاسِخُ . . بِمَا شَهِدَ اللَّهُ تَعَالَى بِهِ لِنَفْسِهِ وَشَهِدَتْ بِهِ مَلَائِكَتُهُ وَأَوْلُو الْعِلْمِ ؛ حَيْثُ قَالَ : ﴿ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴾ ^(١) ، تَعَالَى اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ، لَا ضِدَّ لَهُ ، وَلَا نِدَّ لَهُ ، وَلَا شِبَهَ لَهُ ، وَلَا مِثْلَ لَهُ ، وَلَا وَلَدَ لَهُ ، وَلَا وَالِدَ لَهُ ، وَلَا وَزِيرَ لَهُ ، وَلَا نَظِيرَ لَهُ ، وَلَا تُدْرِكُ كُنْهَ عَظَمَتِهِ الْأَوْهَامُ ، وَلَا تَبْلُغُ شَأَوْ كِبَرِيَّاتِهِ الْأَفْهَامُ ، وَلَا يَعْتَرِي ذَاتَهُ الْمُقَدَّسَ التَّأَثُّرُ وَالتَّغْيِيرُ وَالْأَلَامُ وَالْأَسْقَامُ ، وَالسِّنَّةُ وَالْمَنَامُ ، وَالِافْتِرَاقُ وَالِإِلْمَامُ ^(٢) ، جَلَّ عَمَّا يَجُولُ بِهِ الْوَسْوَاسُ ، وَعَظَّمَ عَمَّا تَكْتِفُهُ الْحَوَاسُ ، وَكَبَّرَ عَمَّا يَحْكُمُ بِهِ الْقِيَاسُ ، لَا يُصَوِّرُهُ وَهْمٌ وَخَيَالٌ ، وَلَا يُشَاكِلُهُ مِثَالٌ ، وَلَا يَنْوِبُهُ زَوَالٌ ، وَلَا يَشُوْبُهُ انْتِقَالٌ ، وَلَا يَلْحَقُهُ فِكْرٌ ، وَلَا يَحْضُرُهُ ذِكْرٌ ، قَيُّومٌ أَزَلِيٌّ ، دَيُّومٌ سَرْمَدِيٌّ ، لَا تُحَدُّ أَزَلِيَّتُهُ بِ (مَتَى) ، وَلَا تُقَيِّدُ أَبَدِيَّتُهُ بِ (حَتَّى) ، لَا يَنْطَلِقُ عَلَيْهِ التَّعْيِينُ ، وَلَا يَتَطَرَّقُ إِلَيْهِ التَّأْيِينُ ، إِنْ قُلْتَ : أَيْنَ ؟ .. فَقَدْ سَبَقَ الْمَكَانَ ، وَإِنْ قُلْتَ : مَتَى ؟ .. فَقَدْ تَقَدَّمَ الزَّمَانَ ، وَإِنْ قُلْتَ : كَيْفَ ؟ .. فَقَدْ جَاوَزَ الْأَشْبَاهَ وَالْأَمْثَالَ وَالْأَقْرَانَ ، وَإِنْ طَلَبْتَ الدَّلِيلَ . . فَقَدْ غَلَبَ الْخَبَرَ الْعِيَانَ ، وَإِنْ رُزِمْتَ الْبَيَانَ . . فَذَرَاتُ الْكَائِنَاتِ بَيَانٌ وَبُرْهَانٌ .

أَوَّلُ آخِرٌ ، ظَاهِرٌ بَاطِنٌ ، تَفَانَتْ الْأَوَائِلُ وَالْأَوَاخِرُ فِي أَزَلِيَّتِهِ وَأَبَدِيَّتِهِ ، تَفَرَّدَ فِي الْأَزَلِ بِنَعْتِ الْعَظَمَةِ وَالْجَلَالِ قَبْلَ الْكَوْنِ وَالْمَكَانِ ، وَالذُّهُورِ وَالْأَزْمَانِ ، وَالْحَيِّينِ وَالْأَوَانَ ؛ فَالْمَكَانُ جَوَاهِرٌ وَأَجْسَامٌ خَلَقَهَا ، وَالذُّهُورُ أَوْقَاتٌ وَأَزْمَانٌ قَدَّرَهَا ، كُلُّ ذَلِكَ مَوْسُومٌ بِالْحَدِيثِ .

(١) سورة آل عمران : (١٨) .

(٢) في (د) : (والالتئام) .

عَرَفْنَا الْمَكَانَ وَالزَّمَانَ بِتَعْرِيفِهِ إِيَّانَا ، وَلَوْ شَاءَ . . كَوَّنْنَا وَلَمْ نَعْرِفْ مَكَانًا وَلَا زَمَانًا ، كَوَّنْنَا فِي الْمَكَانِ ، وَلَوْ شَاءَ . . كَوَّنْنَا وَلَا مَكَانَ ؛ فَعِلْمُنَا بَأَنَّا لَا نَكُونُ إِلَّا فِي مَكَانٍ . . مِنْ قَضَايَا عُقُولِنَا ، وَهَذِهِ الْقَضَايَا هِيَآهَا لَنَا نَعْقِلُ بِهَا الْمَعْقُولَ ، وَنَعْلَمُ بِهَا الْمَعْلُومَ ، وَلَوْ شَاءَ هِيَآ لَنَا غَيْرَ هَيْئَاتِنَا ؛ فَعَوَالِمُ قَدْرَتِهِ غَيْرُ مَحْصُورَةٍ ، وَغَرَائِبُ مَشِيئَتِهِ غَيْرُ مَنكُورَةٍ ، وَمَا نَحْنُ فِيهِ مِنَ الْعَالَمِ بِمَا نَحْنُ عَلَيْهِ مِنَ الْعَقْلِ وَالْعِلْمِ . . عَالَمٌ مِنْ عَوَالِمِهِ .

وَلَا تَسْتَبِعِدْ قَوْلِي : (لَوْ شَاءَ . . كَوَّنْنَا فِي غَيْرِ مَكَانٍ)^(١) ؛ فَقَدْ كَوَّنَ الْمَكَانَ لَا فِي مَكَانٍ ؛ إِذْ لَوْ كَانَ فِي مَكَانٍ . . لَتَسَلَّسَلَ ، فَلَا تَحْصُرُ الْقُدْرَةَ بِعَقْلِكَ ؛ إِذِ الْعَقْلُ قُوَّتُهُ أَنْ يَحْصُرَ الْحِكْمَةَ ، فَأَمَّا الْقُدْرَةُ . . فَلَا يَحْصُرُهَا حَادِثٌ^(٢) ، فَحَدِّثْ عَنِ الْبَحْرِ وَلَا حَرْجٍ .

وَمِنْ هَذَا الْأَسَاسِ تَمَشَّتْ وَتَبَيَّنَتْ الْأُمُورُ الْأَخْرَوِيَّةُ ، وَعَلِمَهَا مَنْ عَلِمَهَا ، وَأَنْكَرَهَا مَنْ عَجَزَ عَقْلُهُ عَنْ إِدْرَاكِهَا ؛ فَمَنْ يُكُونُ الْمَكَانَ وَالْمُكُونُ فِيهِ ، وَالزَّمَانَ

(١) يُقَرَّرُ هُنَا الْإِمَامُ السُّهْرَوَرْدِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ مُعْتَقِدَ الْأَشَاعِرَةِ بِخُصُوصِ الْقُدْرَةِ الْإِلَهِيَّةِ ؛ وَهِيَ الْإِيمَانُ بِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَادِرٌ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ فَعَلَهُ أَوْ لَمْ يَفْعَلْهُ .
وَمِنْ الْمَعْلُومِ عَادَةً : أَنَّ أَيَّ شَيْءٍ مَخْلُوقٍ لَا يُمْكِنُ أَنْ يَكُونَ إِلَّا فِي مَكَانٍ وَزَمَانٍ ، وَالْمَكَانُ : كَوْنُهُ قُدْرَةُ اللَّهِ تَعَالَى دُونَ أَنْ يَكُونَ فِي مَكَانٍ آخَرَ ، وَإِلَّا . . تَسَلَّسَلَ الْأَمْرُ ، وَالتَّسَلُّسُلُ بَاطِلٌ ؛ يَسْتَلْزِمُ مِنْهُ أَنَّ الْحَوَادِثَ لَا أَوَّلَ لَهَا ؛ بِمَعْنَى : أَنَّ الْمَكَانَ الَّذِي سَيَكُونُ فِيهِ الْمَكَانُ أَيْضًا يَحْتَاجُ إِلَى مَكَانٍ ، وَهَذَا الْآخِرُ يَحْتَاجُ إِلَى مَكَانٍ . . . وَهَكَذَا دَوَالِيكَ بِمَا لَا يَنْتَهِي مِنَ الْأَمْكِنَةِ فِي سِلْسِلَةٍ لَا تَنْقَطِعُ ، وَالتَّسَلُّسُلُ فِي حُكْمِ الْعَقْلِ مُسْتَحِيلٌ ؛ لِأَنَّهُ لَا بُدَّ وَأَنْ يَنْقَطِعَ إِلَى مَكَانٍ لَيْسَ لَهُ مَكَانٌ يَكُونُ فِيهِ .
أَمَّا قُدْرَةُ اللَّهِ تَعَالَى فَلَيْسَ لِلْمُسْتَحِيلِ الْعَادِيِّ عَلَيْهَا طَرِيقٌ كَمَا يَرَى الْأَشَاعِرَةُ ؛ فَهِيَ قُدْرَةٌ مُطْلَقَةٌ ، لَوْ أَرَادَتْ جَعَلَ الْمُسْتَحِيلَ عَادَةً مُمَكِّنًا . . لَجَعَلْتَهُ ، وَاللَّهُ تَعَالَى قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُرِيَ الْأَعْمَى وَهُوَ فِي الْمَشْرِقِ دَيْبِ النَّمْلِ السُّودَاءِ عَلَى الصَّخْرَةِ الصَّمَاءِ فِي اللَّيْلَةِ الظُّلْمَاءِ وَهِيَ فِي الْمَغْرِبِ ، وَهَذَا الْمَثَلُ الَّذِي يَذْكُرُهُ عُلَمَاءُ الْأَشَاعِرَةِ تَتَسَاقَطُ فِيهِ شُرُوطُ الرُّؤْيَةِ وَأَسْبَابُهَا ؛ حَيْثُ إِنَّ قَدْرَتَهُ إِذَا شَاءَتْ لَا بُدَّ وَأَنْ تُسْقِطَ إِتِّصَالَ الْأَسْبَابِ بِالْمُسَبِّبَاتِ ، وَهَذَا مَا يُحَدِّثُهُ اللَّهُ تَعَالَى لِمَنْ يَخْتَصُّهُمْ بِالْمُعْجَزَاتِ أَوْ الْكِرَامَاتِ .
وَإِنظُرْ كِتَابَ الْأَشَاعِرَةِ عَلَى اخْتِلَافِهَا ، مَعَ الْفَصْلِ الرَّابِعِ مِنْ هَذَا الْكِتَابِ : (خَلْقُ أَفْعَالِ الْعِبَادِ) .
(٢) كَلِمَةٌ (حَادِثٌ) : زِيَادَةٌ مِنْ (هـ) .

والمُقَدَّرَ فِيهِ ^(١) ، عَالَمًا مِنْ عَوَالِمِهِ ، وَيَسِيرًا مِنْ عَظِيمِ قُدْرَتِهِ . . كَيْفَ يَحْصُرُهُ
الزَّمانُ والمكانُ !؟

فَمَا أَظْهَرَ مِنْ عَالَمِ الْمُلْكِ وَالشَّهَادَةِ . . عَالَمِ الْحِكْمَةِ ، وَالْعَقْلِ الْمَوْهُوبِ
لَنَا الَّذِي نَتَصَرَّفُ بِهِ مُوَكَّلٌ بِهِذَا الْعَالَمِ ، وَهَذَا الْعَالَمُ مِنَ الْعَرْشِ إِلَى الثَّرَى مَعَ
الْعَقْلِ الَّذِي فَهَمَهُ وَعَقَلَهُ وَعَلِمَهُ ، وَقَسَمَهُ أَجْسَامًا وَجَوَاهِرَ وَأَعْرَاضًا . . عَالَمٌ مِنْ
عَوَالِمِهِ ، فَصُورُ الْعَالَمِ وَكُلُّ مَا حَوَاهُ - وَهُوَ الْعَالَمُ الَّذِي عَقَلَهُ الْعُقَلَاءُ ؛ بِمَا فِيهِ مِنَ
الْأَرْضِ وَالسَّمَاءِ ، وَالْمَاءِ وَالنَّارِ وَالْهَوَاءِ ، وَالْعَرْشِ وَالْكَرْسِيِّ ، وَالْجَنِّيِّ وَالْإِنْسِيِّ ،
وَالْأَفْلاكِ وَالْأَمْلاكِ ، وَالْأَلْوَانِ وَالْأَكْوَانِ وَالْأَجْرَامِ وَالْإِصْطِكَاتِ ، وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرِ
وَالنُّجُومِ ، إِلَى أَعْمَاقِ أَطْبَاقِ التُّخُومِ ^(٢) - بِالنِّسْبَةِ إِلَى الْعَظَمَةِ الْإِلَهِيَّةِ . . أَقْلٌ
وَأَحْقَرٌ مِنْ خَرْدَلَةٍ بِالنِّسْبَةِ إِلَى جَمِيعِ الْعَالَمِ .

فَفَرِّغْ بِالكَ عِنْدَ ذَلِكَ مِنْ قِيَّاسِكَ ؛ أَنَّهُ سُبْحَانَهُ دَاخِلَ الْعَالَمِ أَوْ خَارِجَ الْعَالَمِ ؟
فَمَا أَحْقَرُكَ وَأَحْقَرُ عِلْمَكَ ! فُلُو فَتَحَتْ عَيْنَ بَصِيرَتِكَ . . اسْتَحْيَيْتَ مِنْ قِيَّاسِكَ
وَفِكْرِكَ ، وَوَهْمِكَ وَخَيَالِكَ .

أَيُّهَا الْمَحْصُورُ الْمَحْدُودُ ؛ لَا يُنْتِجُ فِكْرُكَ إِلَّا مَحْصُورًا مَحْدُودًا .

وَأَيُّهَا الْمَحِيطُ بِهِ الْجِهَاتُ ؛ لَا يَحْكُمُ عِلْمُكَ إِلَّا بِالْجِهَاتِ ، فَالْجِهَاتُ مِنْ
جُمْلَةِ الْعَالَمِ ، وَقَدْ عَلِمْتَ نِسْبَتَهُ إِلَى عَظَمَةِ اللَّهِ تَعَالَى ؛ فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ .

(١) فِي (هـ) : (فَمَنْ يَكُونُ الْمَكَانَ بِمَا فِيهِ مِنَ الْمُقَدَّرَاتِ عَالَمًا) .

(٢) التُّخُومُ : حُدُودُ الْأَرْضِ وَمَعَالِمُهَا . يَنْظُرُ « غَرِيبُ الْحَدِيثِ » لِأَبِي عُبَيْدٍ (١١١/٣) .

الفصل الثالث في صفات الله الذاتية^(١)

لله تعالى الأسماء الحُسنى والصفات العُلا ، لا نُسَمِيهِ إِلَّا بِمَا سَمَى بِهِ نَفْسَهُ ، ولا نَصِفُهُ إِلَّا بِمَا وَصَفَ بِهِ قُدْسَهُ ، فكلُّ اسمٍ مِنَ الأَسْمَاءِ يُنبِئُ عَنِ صِفَةٍ مِنَ الصِّفَاتِ ، وله بِكُلِّ صِفَةٍ مِنَ صِفَاتِهِ أَثَرٌ مِنْ آثَارِ رُبُوبِيَّتِهِ فِي خَلْقِهِ ، وهو مُطَالِبٌ بِعُبُودِيَّةٍ مُلَائِمَةٍ لِتِلْكَ الصِّفَةِ ، وهذه الصِّفَاتُ الَّتِي أَذْكَرُهَا ذَاتِيَّةٌ ؛ هِيَ مِنْ لَوَازِمِ كَمَالِ الذَّاتِ الْمُقَدَّسِ ، وما أَبْرَزُهَا إِلَّا لِنَعْلَمَهَا ، وما ذَكَرُهَا إِلَّا لِنَفْهَمَهَا ، ولو لا ما أَخْبَرَ وَأَنْزَلَ ، وَفَهَّمَ وَعَلَّمَ . . لَعَظَمَ شَأْنُ اللَّهِ أَنْ يَتَفَوَّهَ بِهَا لِسَانٌ ، أو يُعْرَبَ عَنْهَا بَيَانٌ .

فمنها : الحياة : قال الله تعالى : ﴿ هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ﴾^(٢) .

حياته سَرْمَدِيَّةٌ مُسْتَمِرَّةٌ فِي الأَزَالِ والأَبَادِ ، جَلَّتْ عَنِ مَدَدِ العَنَاصِرِ ، أو مَعُونَةٍ مِنَ البَاطِنِ وَالظَّاهِرِ ؛ لِأَنَّهُ صَمَدٌ لا يَتَطَرَّقُ إِلَيْهِ التَّأْثِيرُ ، قَيُّومٌ لا يَعْتَرِيهِ الزِّيَادَةُ وَالنَّقْصَانُ وَالتَّغْيِيرُ ؛ فَالزِّيَادَةُ لِقُصُورٍ عَنِ العَاقِبَةِ ، وَالتَّقْصَانُ لِتَخَلُّفٍ عَنِ النِّهَايَةِ ، وَهُوَ خَالِقُ العَاقِبَاتِ وَالنِّهَايَاتِ .

ومنها : القُدْرَةُ : قَادِرٌ ، جَمِيعُ الكائِنَاتِ مَقْدُورَاتُهُ ، لا يُعْجِزُهُ شَيْءٌ ، ولا يَتَكَوَّنُ دُونَ قُدْرَتِهِ شَيْءٌ ، قَادِرٌ عَلَى أَنْ يُعَدِمَ الكَوْنَ بِأَسْرِهِ ، وَقَادِرٌ عَلَى أَنْ يُبْدِعَ غَيْرَهُ كَمِثْلِهِ ، آخِذٌ بِنَاصِيَةِ كُلِّ مَا فِي أَرْضِهِ وَسَمَائِهِ ، وَبِرَّهِ وَبِحَرِّهِ ، المَقْدُورَاتُ قَائِمَةٌ بِقُدْرَتِهِ ، مُسَخَّرَةٌ فِي قَبْضَتِهِ ، أَوْجَدَهَا بِ (كُنْ) فَكَانَتْ ، وَلَوْ شَاءَ . . أَعْدَمَهَا فَتَلَاشَتْ وَتَفَانَتْ .

(١) أو الوجودية ؛ وهي ما تُسَمَّى عِنْدَ الأَشَاعِرَةِ بِالصِّفَاتِ السَّبْعِ ، أو صفات المعاني ، سيأتي المصنّف عليها .

(٢) سورة غافر : (٦٥) .

ومنها : العلمُ : عالمٌ ، أحاطَ بجميعِ المعلوماتِ بعلمٍ واحدٍ قديمٍ
أزليٍّ ، لا يَعزُبُ عنِ عِلْمِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ ،
يُحْصِي أَعْدَادَ الرَّمَالِ وَذَرَاتِ الْجِبَالِ ، عِلْمٌ مَا كَانَ قَبْلَ كَوْنِهِ ، وَيَعْلَمُ مَا
يَكُونُ ؛ فَإِنَّهُ سُبْحَانَهُ مُسْتَقِلُّ بِعِلْمِ الْكَوْنِ مُطْلَقاً ، أَوَّلًا وَآخِرًا ، وَظَاهِرًا
وَبَاطِنًا .

عالمٌ بالجزئياتِ ؛ كما هو عالمٌ بالكلياتِ .

فَمِثَالُ الْعِلْمِ الْأَزْلِيِّ الْوَاسِعِ ، وَإِحَاطَتِهِ بِالْجُزْئِيَّاتِ وَالْكُلِّيَّاتِ : أَنَّكَ لَوْ
أَخَذْتَ كَفًّا مِنَ الْخَرْدَلِ وَتَرَكْتَهُ فِي وَعَاءٍ ضَيِّقٍ . . عَجَزْتَ عَنْ إِحْصَائِهِ ؛ لِتَرَاحِمِهِ
وَضَيْقِ وَعَائِهِ وَقُصُورِ إِدْرَاكِكَ ؛ فَإِنَّ أَنْتَ بَسَطْتَهُ حَتَّى تَفْرَدَتْ الْحَبَّاتُ . . فَمَا قَلَّ
مِنْ ذَلِكَ تُدْرِكُهُ وَتُحْصِيهِ ، وَمَا كَثُرَ لَا تُحْصِيهِ ؛ لِنُقْصَانِ شُعَاعِ بَصَرِكَ الْمُنْبِعِثِ
مِنْ حَدَقَتِكَ ؛ فَلَوْ كَثُرَ الشُّعَاعُ . . لَأَدْرَكَتِ الْكَثِيرَ كَمَا أَدْرَكَتِ الْقَلِيلَ ، وَلَوْ كَبُرَ
الْوِعَاءُ . . لَأَحْصَيْتَ الْجَمِيعَ .

فالمعلوماتُ كُلِّيُّهَا وَجُزْئِيُّهَا فِي عِلْمِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى فِي أَوْسَعِ
بَسِيطٍ^(١) ؛ إِذْ سَعَةُ عِلْمِ اللَّهِ سُبْحَانَهُ أَخْرَجَ الْمَعْلُومَاتِ مِنْ مَضِيْقِ الْخَفَاءِ
وَالْخِبَاءِ ، وَأَحْصَاهَا جَمِيعًا بِعِلْمٍ وَاحِدٍ إِحْصَاءً وَاحِدًا ؛ مَا كَانَ وَمَا
يَكُونُ .

فهو سبحانه عالمٌ على الإطلاقِ ، وسائرُ العُلُومِ وَجَمِيعُهَا هُوَ خَالِقُهَا
وَمُوهِبُهَا ، فَسَمَى نَفْسَهُ بِذَلِكَ ؛ فَسَمَّيْنَاهُ بِمَا سَمَى بِهِ نَفْسَهُ ؛ حَيْثُ قَالَ : ﴿ عَلِمُ
الْقَيْبِ وَالشَّهَادَةِ ﴾^(٢) ، و﴿ يَعْلَمُ الْبَيْتَ وَالْأَخْفَى ﴾^(٣) ، و﴿ يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا

(١) البسيطُ : المنبسطُ الواسعُ ، وكأنَّه يقولُ : فِي أَوْسَعِ وَاسِعٍ .

(٢) سورة الأنعام : (٧٣) .

(٣) سورة طه : (٧) .

تُخْفِي الْأُصْدُورُ ﴿١﴾ ، ويعلمُ خَطَرَاتِ الضَّمِيرِ ، ويُحصِي ذَرَّاتِ الهَبَاءِ فِي لَفْحِ
الهِجِيرِ (٢) .

ومنها : الإرادةُ : مُريدٌ على الإطلاقِ ، لا إرادةَ لأحدٍ مِنَ الخَلْقِ ؛ مِنَ الجِنِّ
والإنسِ ، والملائكةِ والشَّيَاطِينِ . . إلَّا وهو مُنشِئُها ومُريدُ مُرادِها ، ما شاءَ كانَ ،
وما لم يشأَ لم يكنْ ، لا يَجْرِي في ملكِهِ مِنْ كُفْرٍ وإيمانٍ ، وطاعةٍ وعِصيانٍ ،
وعَطَاءٍ وحِرمانٍ ، وعمدٍ وخطأٍ ونِسيانٍ . . إلَّا بِمَشِيئَتِهِ .

عَدْلٌ فِي جَمِيعِ أَقْضِيَّتِهِ وَمُرَادَاتِهِ ، غَيْرَ مَوْصُوفٍ بِالظُّلْمِ فِي بَرِيَّتِهِ وَمَصْنُوعَاتِهِ ،

(١) سورة غافر : (١٩) .

(٢) اللَّفْحُ : لفحته النَّارُ والسَّمُومُ بحرَّها ؛ أحرقتَه ، قال الأصمعيُّ : ما كان من الرياحِ له لَفْحٌ فهو حَرٌّ ،
وما كان له نَفْحٌ فهو : بردٌ . ينظر « الصَّحاح » مادة « ل ف ح » .

والهجيرُ : نصفُ النَّهارِ عند اشتدادِ الحرِّ . ينظر « جمهرة اللغة » (٤٦٨/١) .

والمصنَّفُ رحمه الله يُعَرِّضُ بالفلاسفةِ الَّذِينَ قالوا : يعلمُ الكَلِّيَّاتِ دونَ الجُزئيَّاتِ ، تعالى اللهُ عَمَّا
يقولون علواً كبيراً ، والله يقول : ﴿ وَكَانَ اللَّهُ يَكْلِمُ شَيْءًا عَلِيمًا ﴾ [الأحزاب : ٤٠] ، ﴿ وَيَسَّعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ
عِلْمًا ﴾ [الأنعام : ٨٠] ، و(كل) عند علماء اللُّغَةِ : مِنْ أَلْفَاظِ الشُّمُولِ والعمومِ ، وكانَ اللهُ عَنَاهُمْ لما
قال : ﴿ وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلْمَةٍ
إِلَّا نَحْنُ وَلَا رَظِيٍّ وَلَا كَائِبٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ ﴾ [الأنعام : ٥٩] .

قال حُجَّةُ الإسلامِ الإمامُ المُجَدِّدُ أبو حامدٍ الغزاليُّ رحمه الله : (أمَّا المسائلُ الثَّلاثُ : فقد خالفوا فيها
كافةَ الإسلاميينَ ؛ وذلك في قولهم :

- إنَّ الأجسادَ لا تُحسَّرُ . . .

- ومن ذلك قولهم : إنَّ اللهَ تعالى يعلمُ الكَلِّيَّاتِ دونَ الجُزئيَّاتِ ، وهو كفرٌ صريحٌ ، بل الحقُّ : أنه لا
يَعْرُبُ عن علمه مثقالُ ذرَّةٍ في السَّمَاوَاتِ ولا في الأَرْضِ .

- ومن ذلك قولهم : بقدَمِ العالمِ وأزليَّتِهِ .

فلم يذهب أحدٌ مِنَ المسلمينَ إلى شيءٍ مِنْ هذه المسائلِ (. ينظر « المنقذُ مِنَ الضَّلَالِ » (ص ٧٥ ،
٧٦) .

وقد جمعها بعضهم في قوله :

بثلاثَةِ كُفْرِ الفلاسفةِ العِدَا إذ أنكَروها وهي قطعاً مُثَبَّتَةٌ

علمٌ بِجُزئيِّ حُدُوثِ عوالمِ حشرٌ لِأجسادٍ وكانت مِيتَةٌ

انظر « حاشية البجيرمي على الخطيب » (١٣٨/٢) .

لا رادَّ لأمره ، ولا مانعَ لِقضائِهِ : ﴿ وَإِن يَمَسَّكَ اللَّهُ يَضْرِبْ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِن يُرِدْكَ يَخَيَّرْ فَلَا رَادَّ لِفَضْلِهِ ﴾ (١) .

وصفَ نَفْسَهُ بِالِإِرَادَةِ ؛ فوصفناه بما وصفَ به نَفْسَهُ ؛ فقال : ﴿ إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَن نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴾ (٢) ، وقال : ﴿ وَإِذَا أَرَدْنَا أَن نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا ﴾ (٣) ، وقال : ﴿ فَأَرَادَ رَبُّكَ أَن يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا ﴾ (٤) .

ومنها : السَّمْعُ : سَمِعٌ ، يَسْمَعُ التَّدَاءَ ، وَيُجِيبُ الدُّعَاءَ ، يَسْمَعُ نِدَاءَ الضَّمِيرِ مِنْ غَيْرِ تَعْبِيرٍ بِاللِّسَانِ وَتَفْسِيرٍ (٥) ، لا يَشْغَلُهُ سَمْعٌ عَنْ سَمْعٍ ، ولا تَشْتَبَهُ عَلَيْهِ الْأَصْوَاتُ ، ولا تُغْلِطُهُ الْمَسَائِلُ ، ولا تَخْتَلِفُ عَلَيْهِ اللُّغَاتُ ، يَسْمَعُ حَفِيفَ الطَّيُورِ (٦) ، وَنِدَاءَ الدِّيدَانِ فِي بُطُونِ الصُّخُورِ ، وَدَوِيِّ الْحِيتَانِ فِي قُغُورِ الْبُحُورِ .
ومنها : البَصْرُ : بصيرٌ ، يُبْصِرُ دَبِيبَ النَّمْلَةِ السَّودَاءِ فِي حَنَادِسِ الدَّيْجُورِ (٧) ، وَيَرَى فِي اللَّيْلَةِ الظُّلُمَاءِ تَقْلُبَاتِ الْهَوَامِّ وَهِيَ تَمُورٌ ، وَصَفَ نَفْسَهُ بِالسَّمْعِ وَالبَصْرِ فقال : ﴿ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ﴾ (٨) .

ومنها : الكَلَامُ : مُتَكَلِّمٌ بِكَلَامٍ قَدِيمٍ عَجَزَ عَنْ مِثْلِهِ الْفُصْحَاءُ ، وَقَصُرَ دُونَ الْإِتْيَانِ بِأَيَّةٍ مِنْهُ الْبُلْغَاءُ ، ﴿ لَا يَأْتِيهِ الْبَطْلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ ﴾ (٩) .

(١) سورة يونس : (١٠٧) .

(٢) سورة النحل : (٤٠) .

(٣) سورة الإسراء : (١٦) .

(٤) سورة الكهف : (٨٢) .

(٥) في (ج) : (من غيرِ تعبيرٍ بألَّةِ البيانِ والتَّفْسِيرِ) .

(٦) حَفِيفُ الطَّائِرِ : صوتٌ جناحيه .

(٧) في (ج) : (علقَ النَّاسُخُ فِي الْحَاشِيَةِ بِقَوْلِهِ : (الْجِنْدِسُ : اللَّيْلُ الشَّدِيدُ الظُّلْمَةُ ، وَلَيْلَةُ دِيَجُورٍ ؛ أَي : مُظْلِمَةٌ) .

(٨) سورة الشورى : (١١) .

(٩) سورة فصلت : (٤٢) .

الفصل الرابع

في قدرة الله تعالى وخلق أفعال العباد

ليس لأحدٍ مِنَ الخَلْقِ قُدْرَةٌ إِلَّا بِمَا أَقْدَرَهُ اللهُ تَعَالَى^(١) ؛ فاللهُ خَالِقُ القَادِرِ وخَالِقُ قُدْرَتِهِ ، فَقُدْرَةُ القَادِرِ وَفِعْلُ الفَاعِلِ كَتَأْثِيرِ الشَّمْسِ بِالحَرَارَةِ ، فَالشَّمْسُ خَلَقَ اللهُ ، وَتَأْثِيرُهَا فِي الأَشْيَاءِ - أَيْضاً - خَلَقَ اللهُ ؛ لِأَنَّ المُؤَثِّرَ إِذَا كَانَ خَلْقاً . . يَكُونُ الأَثَرُ خَلْقاً ، وَإِذَا كَانَ الفَاعِلُ خَلْقاً . . يَكُونُ الفِعْلُ خَلْقاً .
فَإِنَّ ظَنَّنَ الظَّانُّ أَنَّ الفَاعِلَ ذُو إِرَادَةٍ ، بِخِلَافِ الشَّمْسِ . . يُقَالُ لَهُ : تِلْكَ الإِرَادَةُ أَيْضاً أَثَرٌ مِنَ المُرِيدِ ، وَالمُرِيدُ خَلَقَ أَيْضاً ، فَتَكُونُ إِرَادَتُهُ خَلْقاً .
فَإِنَّ أَسْنَدَ الإِرَادَةِ إِلَى العِلْمِ . . فَنَقُولُ : العِلْمُ أَثَرٌ وَوَصْفٌ لِلعَالِمِ ، فَإِذَا كَانَ المَوْصُوفُ خَلْقاً . . يَكُونُ الوَصْفُ أَيْضاً خَلْقاً .

فَإِنْ قُلْتَ : إِذَا كَانَ اللهُ خَالِقَ الفِعْلِ ، فَكَيْفَ يُعَاقِبُ عَلَى فِعْلٍ^(٢) شَيْءٍ خَلَقَهُ ؟
فَنَقُولُ : كَمَا يُعَاقِبُ خَلْقاً خَلَقَهُ ؛ فَلَيْسَ عُقُوبَتُهُ عَلَى مَا خَلَقَ بِأَبْعَدَ مِنْ عُقُوبَتِهِ مَنْ خَلَقَ^(٣) ، يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ ، وَيَحْكُمُ مَا يُرِيدُ ، ﴿ لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ ﴾^(٤) .

ثُمَّ نَقُولُ لَهُ أَيْضاً : اعْلَمْ : بَأَنَّ اللهُ خَلَقَ الكَافِرَ وَكُفِّرَهُ ، وَالفَاسِقَ وَفَسَقَهُ ، ثُمَّ أَمَرَ الكَافِرَ بِالإِيمَانِ وَلَمْ يَخْلُقْ لَهُ إِيمَاناً ، فَأَمَرَهُ إِيَّاهُ بِالإِيمَانِ قَهْرٌ مَحْضٌ ، وَعَدَمُ خَلْقِهِ لِإِيمَانِهِ قَهْرٌ مَحْضٌ ، وَإِدْخَالُهُ النَّارَ بِسَبَبِ الكُفْرِ حَيْثُ خَلَقَ لَهُ الكُفْرَ قَهْرٌ

(١) في (أ) : بزيادة (عليه) .

(٢) قوله : (فِعْلٍ) ساقطٌ من (أ ، ب) .

(٣) قوله : (خَلَقَ) : ساقطٌ من (أ) ، والفرقُ بينَ الجملتينِ في المعنى يَبِينُ على الفرقِ بينَ (مَنْ)
و(ما) في اللُّغَةِ .

(٤) سورة الأنبياء : (٣٣) .

مَحْضٌ ؛ لِأَنَّهُ فَهَّارٌ ، وَصِفَةُ الْقَهْرِ اقْتَضَتْ ذَلِكَ بِسَبَبِ الْكُفْرِ ؛ لِقَوْلِهِ تَعَالَى : ﴿ إِنَّهُ
مَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَهُ النَّارُ ﴾ (١) .

وَخَلَقَ الْمُؤْمِنَ وَخَلَقَ لَهُ إِيمَانًا ، وَخَلَقَ الطَّائِعَ وَخَلَقَ لَهُ طَاعَةً ، وَلَمْ يَكُنْ
لِلطَّائِعِ وَالْمُؤْمِنِ فِي ذَلِكَ مِنَّةٌ ، وَأَضَافَ الْعَمَلَ (٢) إِلَيْهِ تَكْرُمًا مَحْضًا ، وَلَمْ تَكُنْ
طَاعَتُهُ إِلَّا خَلْقُ اللَّهِ تَعَالَى ، وَأَسْكَنَهُ الْجَنَّةَ بِمَحْضِ الْكَرَمِ وَالْفَضْلِ وَالرَّحْمَةِ ؛ لِأَنَّهُ
الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ ، الْغَفُورُ الْوَدُودُ .

أَمَا تَرَى كَيْفَ جَعَلَ الْآدَمِيَّ ذَا مَالٍ ، وَقَالَ : ﴿ مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا
حَسَنًا ﴾ (٣) ، وَالْأَمْوَالُ وَالْمَمْلُوكُونَ مِلْكُهُ وَمُلْكُهُ ؟ ! فَمَنْ هَذَا كَيْفَ ؟
وَلِمَ ؟ وَأَنَّ هَذَا يَكُونُ ظُلْمًا . . لِضَيْقِ وَعَائِكَ وَقُصُورِ فَهْمِكَ ؛ إِذْ لَمْ يَنْكَشِفْ لَكَ
سِرُّ ذَلِكَ ، وَتَقْيِيسُ أَمْرِ اللَّهِ تَعَالَى عَلَى الْخَلْقِ ، جَلَّ أَمْرُهُ سُبْحَانَهُ عَنِ الْقِيَاسِ ،
وَعَظَمَ عَنِ أَنْ يُحِيطَ بِحَقِيقَتِهِ أَفْهَامُ النَّاسِ ، وَمَا اشْتَبَهَ عَلَى الْخَلْقِ مِنْ سِرِّ الْقَدْرِ
فَمُنِعَ الْخَلْقُ عَنِ الْخَوْضِ فِيهِ ؛ لِمَوْضِعِ إِشْكَالِهِ ، وَقَدْ يُكْشَفُ لِلْعُلَمَاءِ الرَّاسِخِينَ
بِإِطْلَاعِ اللَّهِ عَلَيْهِمْ عَلَى ذَلِكَ ؛ مَنَحَةً مِنْهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى (٤) .

(١) سورة المائدة : (٧٢) ، وقوله : (بسبب الكفر . . .) إلى آخر الآية : مثبت من (ب) وحدها .

(٢) في (ج) : (العلم) .

(٣) سورة البقرة : (٢٤٥) .

(٤) من بديع مناظرات الإمام الأشعري : ما دار بينه وبين أستاذه أبي علي الجبائي في شأن ثلاثة
إخوة : أحدهم كان مؤمناً براً تقياً ، والثاني كان كافراً فاسقاً شقيماً ، والثالث كان صغيراً ، فماتوا ،
فكيف حالهم ؟ فقال الجبائي : أما الزاهد . . ففي الدرجات ، وأما الكافر . . ففي الدركات ، وأما
الصغير . . فمن أهل السلامة .

فقال الأشعري : إن أراد الصغير أن يذهب إلى درجات الزاهد هل يؤذن له ؟ فقال الجبائي : لا ؛ لأنه
يُقال له : إن أخاك إنما وصل إلى هذه الدرجات بسبب طاعاته الكثيرة ، وليس لك تلك الطاعات .
فقال الأشعري : فإن قال ذلك الصغير : التقصير ليس مني ؛ فإنك ما أبقيتني ولا أقدرتني على الطاعة ،
فقال الجبائي : يقول الباري جلّ وعلا : كنت أعلم أنك لو بقيت . . لعصيت وصيرت مستحقاً للعذاب
الأيّام ، فراعيت مصلحتك .

فقال الأشعري : فلو قال الأخ الكافر : يا إله العالمين ؛ كما علمت حاله . . فقد علمت حالي ، فلم
راعيت مصلحته دوني ؟ فقال الجبائي للأشعري : إنك لمجنون ، فقال : لا ، بل وقف حماراً الشيخ في
العقبة ، فانقطع الجبائي . ينظر « وفيات الأعيان » (٢٦٧/٤) .

ثم اعلم : أنه لا يكون منك فعلٌ إلا بحركة جارحتك ، و جارحتك لا تتحرك إلا بإرادة تنشأ من القلب ، فلولا إرادة القلب . . ما تحركت الجارحة حركةً مخصوصةً في أمرٍ مخصوصٍ ومحلٍ مخصوصٍ ، ولكانت الجارحة كالجماد ، فما صار الفعلُ فعلاً إلا بإرادة القلب ، والقلب أمير الجوارح ؛ فجارحتك جماداً لولا قلبك ، ونسبة قلبك إلى الله تعالى كـنسبة جارحتك إلى قلبك ، فلولا إحداث الإرادة في القلب وخلق الله تعالى إياها . . لكان القلب أيضاً جماداً ، فصارت الجارحة ذات فعلٍ بالقلب ، وصار القلب ذا إرادةٍ بالله تعالى ، فالله خلق الإرادة في القلب وأحدثها ، فيكون الفعلُ بإرادة القلب ، وتكون إرادة القلب بالله ، فيكون الفعلُ إذاً بالله تعالى .

فإن قلت : كيف يُضاف إليّ ضمان المُتلفاتِ وأروش^(١) الجنّياتِ وتُقامُ فيّ الحدودُ ؟

يُقالُ لك : الفعلُ من الله تعالى خلقاً ، ومنك كسباً ؛ لأن الله تعالى خلق عالمَ الحكمة ، ودبره بالأسبابِ والوسائطِ ، والآلاتِ والأدواتِ ، وخلق كلَّ شيءٍ ، وأضاف كلَّ شيءٍ إلى شيءٍ ، والكلُّ منه وبه ، فلا تجعلُ للشَّيءِ وجوداً على الإستقلالِ والإستبدادِ ، ولا تكن قاصِرَ النظرِ ، فأنتُ فعلٌ لك ؟! وأنتُ وجودٌ^(٢) لك إلا ما وهبَ لك واهبُ الوجودِ سبحانه وتعالى !؟

ولا تعلم غير هذا ؛ حتّى لا يكون ما تقولهُ وتتوهمهُ إشراكاً في الربوبية ، والله تعالى يتولّى الصّالحين .

(١) الأروش : هي دية الجوارح والأعضاء . ينظر « الزاهر في غريب ألفاظ الشافعي » (ص ٣٦٦) .
(٢) في (ب) : (شيء) .

الفصل الخامس

في كلام الله تعالى وخوض الناس في ذلك

اعلم : أن كلام الله تعالى عظيم ؛ إذ عظمة الكلام على قدر عظمة المتكلم به ، فكلام الله عظيم بعظمته ، وجلّ بجلاله ، وكبر بكبريائه ، وقرب ودنا بوعده ووعيدِهِ وحُدوده وأحكامِهِ وأنبيائه ، وبُعد ونأى بكنهه وغايته وعظم شأنه وقهر سلطانه وسطوع نوره وضيائه ، فهو عالي الرتبة ، عظيم المنزلة ، ناهيك بعظم شأنه قول الله تعالى : ﴿ قُل لِّينِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا ﴾ (١) .

فمثاله من عالم الشهادة : الشمس التي ينتفع الخلق بشعاعها وهجها ، ولا قدرة لأحد من الخلق أن يقرب من جرمها إن لو وجد إلى ذلك سبيلاً .

فمن قائل : بأنه لا حرف ولا صوت لما عظم عليه أن يحضر ، ومن قائل : إنه حرف وصوت لما عز عليه أن يغيب ، ﴿ وَلِكُلِّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيَهَا ﴾ (٢) .

فالقائل الأول : نفر (٣) لما رأى من مزج الحدث بالحروف والأصوات ، فقال : لا حرف ولا صوت ؛ صيانةً للقديم عن مزج الحدث .

والقائل الثاني : رأى أشعة العظمة القديمة تحرق أجرام الأصوات واللغات ؛ فقال : هو حرف وصوت ، كما قيل :

رَقَّ الزُّجَاجُ وَرَقَّتِ الْحَمْرُ وَتَشَابَهَا فَتَشَاكَلَ الْأَمْرُ

(١) سورة الإسراء : (٨٨) .

(٢) سورة البقرة : (١٤٨) .

(٣) في (هـ) : (نفي) .

فَكَأَنَّ مَا خَمَّرَ وَلَا قَدَحٌ وَكَأَنَّ مَا قَدَحَ وَلَا خَمَّرُ^(١)
 فالسبيل الأمثل والطريق الأعدل ، أيها الإخوان من الطائفتين : أن تتزكيا
 المنازعة فيما حمل كل واحد من الطائفتين أن يخوض فيما خاض فيه ، ويتعرض
 لما تعرض له ، إلا ما بُلي به من تعلق الشبه ببواطن أهل الزمان ؛ فأحوجه أمر
 الوقت أن يشرع فيما لم يشرع فيه أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم
 ورضي عنهم ، حيث بُلي بما لم يُبل به أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم
 من الأهواء المختلفة ؛ وإلا . . فلا يخفى على العاقل أن العبد إذا قال : القرآن
 كلام الله تعالى ، واعتقد أنه يجب عليه اتباع أمره ، واجتناب نهيه ، والالتزام
 بأحكامه ، وحلاله وحرامه ، واستماع وعده ووعيده ، والقيام بحقوقه وحدوده ،
 ولا يتعرض بعد ذلك لإقدام وحدث ، وتلاوة ومتلو ، وحرف وصوت . . لا يضره
 ذلك شيئاً ، ولا يفوته مما يجب عليه شيء .

فما تصوّره من المسألة : أنه إن لم يقل كذا . . يلزم منه كذا ؛ فلعله يعيش
 مئة سنة ولا يخطر ببالي شيء مما تصوّره ، فدعه يمضي لسبيله .

فهذا الطريق القويم والمنهج المستقيم ، وإلا . . فمتى تعرضت للإقدام . .
 تعرض الخصم للحدث ، وأنت تكفره وهو يكفرك ، وما أرى التكفير إلا
 قولاً من غير فعل بمقتضاه ؛ فالذي تكفره أراك تخالطه وتمازجه ، وتوادّه
 وتزوجه ، وكفالك أن فعلك يكذب قولك ، فلا أراك تزيد خصمك بقولك
 إلا إغراءً وعصبيةً وغيظاً ، فاعمل في تلاوة كتاب الله آناً ليلك وأطراف
 نهارك ، وتدبره في صلاتك وغير صلاتك ؛ فإنه كتاب الله إليك ، وحجته
 عليك .

فالمنازعة في ذلك : كمن يأتيهم كتاب من سلطان يأمرهم فيه وينهاهم ،

(١) هما للصاحب إسماعيل بن عبّاد ، كما في « وفيات الأعيان » (٢٣٠/١) ، و« سير أعلام النبلاء »
 (٥١٣/١٦) ، وانظر « ديوانه » (ص ١٧٦) .

فَهُمْ يَتَشَاوِرُونَ فِي أَنَّ الْكِتَابَ : كَيْفَ خَطُّهُ ؟ وَكَيْفَ عِبَارَتُهُ ؟ وَأَيُّ شَيْءٍ فِيهِ مِنْ
صَنْعَةِ الْفَصَاحَةِ وَالْبَلَاغَةِ ؟ وَيَذْهَبُونَ عَنْ صَرْفِ الْهَمِّ إِلَى الْإِنْتِدَابِ إِلَى مَا تُدْبُوا
إِلَيْهِ ، وَاللَّهُ بِفَضْلِهِ يُلْهِمُ الصَّوَابَ .

الفصل السادس

القول في الآيات والأخبار الواردة في الصفات

أخبر الحق سبحانه وتعالى أنه استوى ؛ فقال تعالى : ﴿ الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ
أَسْتَوَى ﴾ (١) .

وأخبر رسول الله صلى الله عليه وسلم بالتزول وغير ذلك مما جاء في اليد
والقدم والتعجب والتردد .

وكل ما ورد من هذا القبيل دلائل التوحيد ، فلا تتصرف فيها بتشبيه
وتعطيل ؛ فلولا إخبار الله تعالى ، وإخبار رسول الله صلى الله عليه
وسلم . . ما تجاسر عقل أن يحوم حول ذلك الحمى ، وتلاشى دون ذلك
عقل العقلاء ولُب الألباء ، فالله تعالى ذنا من عباده بما أخبر ، ودل على
نفسه بما أظهر ، ورفع حجاباً من الحجب عن وجه الكبرياء ، وكشف شيئاً
من سُبْحَاتِ الْعَظْمَةِ وَالْعَلَاءِ ، فكل أخبار الصفات تجليات إلهية ، وكشوف
وألطف جلية ، عقل من عقل ، وجهل من جهل ، فلا تبعد عن الله بالتشبيه
وقد قرب منك ، ولا تفر منه بالتعطيل وقد ذنا إليك ، أطلق لسان الاستواء
وأعرض عن الكيفية ، وهكذا سائر الصفات ، فهو سبحانه بما تجلى لعباده
بهذه الأخبار ظاهر ، وبما قصرت العقول عن إدراك كنهها وكيفية باطن ،
فلا تستكشف من عظيم شأنه ما بطن ، ولا تستشف من علو سلطانه
ما انكمن .

وإياك - أيها الراغب في الدنيا ، الغالب عليه محبة الجاه والعلو والرفعة بين
الناس - أن تتصرف فيها بعلمك ؛ فإنها أسرار وإن كانت أخباراً ، وأنت مريض ؛

(١) سورة طه : (٥) .

فَدَاوِ أَوْلَىٰ مِزَاجِ قَلْبِكَ مِنْ مَرَضِ الْمِيلِ إِلَى الدُّنْيَا الْفَانِيَةِ ؛ حَتَّى يَسْتَقِيمَ مِزَاجُ عَقْلِكَ .

ثُمَّ اعْلَمْ : أَنَّ الْمُتَصَرِّفِينَ فِي ذَلِكَ مِنَ الطَّوَائِفِ مَأْجُورُونَ ؛ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُمْ قَصَدُوا التَّوْحِيدَ ، وَمُؤَاخَذُونَ مِنْ حَيْثُ إِنَّهُمْ عَدَلُوا عَنِ الْمَنْهَجِ الْقَوِيمِ ، وَالْإِخْلَادِ إِلَى التَّشْبِيهِ وَالتَّعْطِيلِ .

فَانظُرْ - أَيُّهَا الْمُنْصِفُ - وَدَعْ عَنكَ الْهَوَى وَالْعَصَبِيَّةَ ، وَرَاجِعْ فِكْرَكَ مِنْ غَيْرِ فَظَاظَةٍ وَغَلْظٍ ، وَاتَّقِ اللَّهَ فِي نَفْسِكَ وَدِينِكَ أَنْ تُطْلِقَ الْقَوْلَ فِي أَخِيكَ الْمُسْلِمِ بِسُرْعَةٍ طَبْعِكَ وَنُفُورِ نَفْسِكَ ؛ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى عِنْدَ كَلِمَةٍ كَلِّ قَائِلٍ .

وَاعْلَمْ أَيُّهَا الْأَخُ الْحَنْبَلِيُّ : أَنَّ أَخَاكَ الْأَشْعَرِيَّ مَا ذَهَبَ إِلَى التَّأْوِيلِ إِلَّا لِمَا تَوَهَّمَتْ مِنْ مُخَامَرَةِ الْبَوَاطِنِ مِنَ التَّشْبِيهِ وَالتَّمْثِيلِ ، وَلَوْ سَلِمَ لَهُ مُجَرَّدُ الْإِسْتِوَاءِ . . . مَا أَوَّلَ ، وَأَيُّ حَاجَةٍ كَانَ لَهُ إِلَى ذَلِكَ لَوْلَا خَوْفُ التَّشْبِيهِ !؟

وَأَيُّهَا الْأَخُ الْأَشْعَرِيُّ : أَنَّ أَخَاكَ الْحَنْبَلِيَّ خَوْفُهُ مِنَ النَّفْيِ وَالتَّعْطِيلِ حَمَلَهُ عَلَى الْمُبَالَغَةِ وَالْإِصْرَارِ ، وَمُخَامَرَةِ خَفِيَّةٍ مِنَ الْإِسْتِقْرَارِ .

فَلْيُصَالِحْ أَحَدَكُمَا الْآخَرَ ؛ يُزِيحُ الْحَنْبَلِيُّ عَنِ بَاطِنِهِ الْمُخَامَرَةَ الْخَفِيَّةَ فِي الْإِسْتِقْرَارِ ؛ فَلَا إِسْتِوَاءَ لَا يَفُوتُهُ ، وَيُزِيحُ الْأَشْعَرِيُّ عَنِ بَاطِنِهِ خَوْفَ التَّشْبِيهِ ، وَلَا يَخْلُدُ إِلَى التَّأْوِيلِ ؛ فَلَا اعْتِرَافَ بِمُجَرَّدِ الْإِسْتِوَاءِ لَا يَضُرُّهُ .

وَلْيَقُولَا جَمِيعًا ؛ إِثْبَاتًا مِنْ غَيْرِ تَشْبِيهِ ، وَنَفْيًا مِنْ غَيْرِ تَعْطِيلٍ : آمَنَّا بِمَا قَالَ اللَّهُ عَلَى مَا أَرَادَ اللَّهُ وَيَلِيقُ بِاللَّهِ ، وَآمَنَّا بِمَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى مَا أَرَادَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ .

فَعَلِمْتُ تِلْكَ الْأَسْرَارَ مَوْكُولٌ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ .

وَمَا أَحْسَنَ قَوْلَ الْقَائِلِ : (الْإِسْتِوَاءُ مَعْلُومٌ ، وَالْكِيفِيَّةُ مَجْهُولَةٌ ، وَالْإِيمَانُ بِهِ وَاجِبٌ ، وَالسُّؤَالُ عَنْهُ بَدْعَةٌ) !^(١) .

(١) انظر « الاعتقاد » للبيهقي (ص ١١٩) .

ثم أزيدُ إيضاحاً وتوطئةً لِلصُّلْحِ ، واللهُ يَعْلَمُ أَنَّ القصدَ فيه صالحٌ ، ومن أتمَّ العباداتِ إجراءً إصلاحِ ذاتِ البينِ ، ويدعو إلى هذا الفنِّ من الإيضاحِ ما نُقِلَ عن طائفةٍ من السلفِ التصريحُ بالاستقرارِ في تفسيرِ الاستواءِ^(١) :

اعلم : أَنَّ البَواظِنَ في زَمَنِ رسولِ الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وفي غيرِ زَمَانِهِ لم تُكُنْ على صِفَةٍ واحدةٍ مِنْ حيثُ غَرائِزُها وَجِبالاتُها ؛ بلْ بعضُها كانتُ أَقوى مِنْ بعضٍ ، وَأَتَمُّ فهِماً وَعِلْماً ، وَأَكْمَلُ اسْتِعْداداً ، وَالاختِلافِ الإسْتِعْداداتِ تَنَوَّعتْ مَراتبُ الدَّعوةِ ، قالَ اللهُ تَعَالَى : ﴿ ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَدِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ﴾^(٢) ؛ فِلِسانُ الحِكْمَةِ جُعِلَ رُتْبَةً في الدَّعوةِ لِبَواظِنَ قابِلَةٍ لذلِكَ صالِحَةٍ لَهُ ، وَلِسانُ المَوْعِظَةِ لِبَواظِنَ أُخَرَ صالِحَةٍ لذلِكَ ، والمُجادِلَةُ لِأَخْرينَ ؛ فَكانَ رسولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُكَلِّمُ النَّاسَ على قَدْرِ عُقُولِهِمْ^(٣) ؛ وَبِنورِ باطنِهِ الصَّافِي يُشْرِفُ على البَواظِنِ وَيُودِعُ في كُلِّ وِعاءٍ ما يَصْلُحُ لَهُ .

(١) من ذلك : ما أخرجه البيهقي في « الأسماء والصفات » (٨٧٣) عن ابن عباس رضي الله عنهما في قوله : ﴿ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ ﴾ [الأعراف : ٥٤] ، يَقُولُ : اسْتَقَرَّ عَلَى الْعَرْشِ ، وَيُقَالُ : امْتَلَأَ بِهِ ، وَيُقَالُ : قَائِمٌ عَلَى الْعَرْشِ ، وَهُوَ : السَّرِيرُ .

وقال ابن جماعة في « إيضاح الدليل في قطع حجج أهل التعطيل » : (ص ٤٣) : (وما نُسِبَ إلى ابن عباس رضي الله عنهما أَنَّهُ قالَ في قولِهِ تَعَالَى : ﴿ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ ﴾ : اسْتَقَرَّ على الْعَرْشِ وقد امْتَلَأَ بِهِ ، أو صَعَدَ إِلَيْهِ ، أو اسْتَوَتْ عنده الخَلاتِيقُ ، وما إلى ذلك . . فذلِكَ من روايةِ أَبِي صالحٍ ومحمد بن مروان الكلبي . قال البيهقي : كُلُّهُمْ متروكٌ عند أهل العلم بالحديثِ ، لا يَحْتَجُّونَ بشيءٍ من رواياتِهِمْ ؛ لكثرةِ المناكيرِ فيها ، وظهورِ الكذبِ منهم في رواياتِهِمْ) . وانظر « الأسماء والصفات » للبيهقي (٣١١/٢) .

(٢) سورة النحل : (١٢٥) .

(٣) أخرج خيثمة بن سليمان في « حديثه » (ص ٧٥) ، من مراسيل سعيد بن المسيب ، عن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قالَ : « إِنَّا معاشرَ الأنبياءِ كذلِكَ أُمِرنا أَنْ نَكَلِّمَ النَّاسَ بِقَدْرِ عُقُولِهِمْ » . وأخرج البخاري (١٢٧) عن عليِّ رضي الله عنه قالَ : (حَدِّثُوا النَّاسَ بِمَا يَعْرِفُونَ ؛ أَتُحِبُّونَ أَنْ يُكذَّبَ اللهُ وَرَسُولُهُ !؟) .

وأخرج مسلم في « مقدمة الصحيح » (١١/١) ، عن ابن مسعود رضي الله عنه قالَ : « مَا أَنتَ بِمُحَدِّثٍ قَوْمًا حَدِيثًا لَا تَبْلُغُهُ عُقُولُهُمْ . . إِلَّا كانَ لِبَعْضِهِمْ فِتْنَةً » .

فلا تَظُنَّ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ أَطْلَقَ الْقَوْلَ فِي النُّزُولِ (١) ،
وَنَزَلَتْ عَلَيْهِ آيَةُ الْإِسْتِوَاءِ . . . كَانَ عِنْدَ الْكُلِّ مِنَ الْمُسْتَمِعِينَ (٢) فَهَمُّ ذَلِكَ عَلَى
السَّوَاءِ ؛ بَلْ تَفَاوُتُوا فِي الْفَهْمِ عَلَى حَسَبِ تَفَاوُتِهِمْ فِي كُلِّ زَمَانٍ .

وَالنَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَطَّلَعَ عَلَى تَنْوَعِ فَهْمِ الْبَوَاطِنِ ، وَقَرَّرَ (٣) كُلَّ
ذِي عَقْلٍ عَلَى عَقْلِهِ ، وَكُلَّ ذِي فَهْمٍ عَلَى فَهْمِهِ ، وَحَيْثُ أَشَارَتْ الْخَرَسَاءُ (٤) إِلَى
السَّمَاءِ . . . اكَتَفَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْهَا بِذَلِكَ إِيمَانًا وَتَوْحِيدًا .

(١) يُشِيرُ إِلَى أَحَادِيثِ النُّزُولِ ، وَمِنْهَا مَا أَخْرَجَهُ الْبُخَارِيُّ (١١٤٥) وَمُسْلِمٌ (٧٥٨) مِنْ حَدِيثِ
أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ : أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : « يَنْزِلُ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى كُلَّ لَيْلَةٍ
إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا حِينَ يَبْقَى ثُلُثُ اللَّيْلِ الْآخِرِ يَقُولُ : مَنْ يَدْعُونِي فَأَسْتَجِيبَ لَهُ ؟ مَنْ يَسْأَلُنِي فَأُعْطِيَهُ ؟
مَنْ يَسْتَعْفِرُنِي فَأَعْفِرَ لَهُ ؟ » .

وقد جَمَعَ الحَافِظُ الدَّارِقُطَنِيُّ كِتَابًا فِي أَحَادِيثِ النُّزُولِ .

(٢) يَعْنِي : مَنْ سَمِعُوا مِنْهُ مِشَافَهَةً بِلاِ وَاسِطَةٍ ، وَمَنْ سَمِعُوا مِنْهُ بِوَسَاطَةٍ أَوْ وَسَائِطٍ ؛ بِدَلَالَةِ قَوْلِهِ :
(تَفَاوُتِهِمْ فِي كُلِّ زَمَانٍ) .

(٣) قَرَّرَ الْأَمْرَ : رَضِيَهُ وَأَمْضَاهُ ، وَيُقَالُ : قَرَّرَ الْمَسْأَلَةَ أَوْ الرَّأْيَ ؛ وَضَحَهُ وَحَقَّقَهُ . يَنْظُرُ « الْمَعْجَمُ الْوَسِيطُ »
مَادَّةَ (ق ر ر) .

قُلْتُ : وَعَلَى الْمَعْنَى الْأُولَى يَنْسَجِبُ كَلَامُ الْمَصْتَفِيِّ رَحِمَهُ اللهُ .

(٤) يُشِيرُ إِلَى حَدِيثِ سَيِّدِنَا مَعَاوِيَةَ بْنِ الْحَكَمِ السَّلْمِيِّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ ، وَفِيهِ قَوْلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
لِلجَارِيَةِ : « أَيْنَ اللهُ ؟ » قَالَتْ : فِي السَّمَاءِ ، قَالَ : « مَنْ أَنَا ؟ » قَالَتْ : أَنْتَ رَسُولُ اللهِ ، قَالَ :
« أَعْتَقَهَا ؛ فَإِنَّهَا مُؤْمِنَةٌ » ، أَخْرَجَهُ مُسْلِمٌ (٥٣٧) .

وقال الحَافِظُ ابْنُ حَجْرٍ فِي « التَّلْخِصِ الْحَبِيرِ » (٢٤٩٦/٥) : (لَيْسَ فِي شَيْءٍ مِنْ طَرِيقِهَا أَنَّهَا
خَرَسَاءٌ) .

وقال النووي في « شرح صحيح مسلم » (٢٤/٥) : (هَذَا الْحَدِيثُ مِنْ أَحَادِيثِ الصِّفَاتِ ، وَفِيهَا
مَذْهَبَانِ تَقَدَّمَ ذِكْرُهُمَا مَرَّاتٍ فِي كِتَابِ الْإِيمَانِ ؛ أَحَدُهُمَا : الْإِيمَانُ بِهِ مِنْ غَيْرِ خَوْضٍ فِي مَعْنَاهُ ، مَعَ
اعْتِقَادِ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ، وَتَنْزِيهِهِ عَنْ سِمَاتِ الْمَخْلُوقَاتِ . وَالثَّانِي : تَأْوِيلُهُ بِمَا يَلِيْقُ
بِهِ ؛ فَمَنْ قَالَ بِهِذِهِ . . . قَالَ : كَانَ الْمُرَادُ امْتِحَانُهَا : هَلْ هِيَ مُوَجَّدَةٌ تُقَرُّ بِأَنَّ الْخَالِقَ الْمُدَبِّرَ الْفَعَّالَ هُوَ اللهُ
وَحُدُّهُ ؟ وَهُوَ الَّذِي إِذَا دَعَاهُ الدَّاعِي اسْتَقْبَلَ السَّمَاءَ ؟ كَمَا إِذَا صَلَّى الْمُصَلِّي . . . اسْتَقْبَلَ الْكَعْبَةَ ، وَلَيْسَ
ذَلِكَ لِأَنَّهُ مُنْحَصِرٌ فِي السَّمَاءِ ، كَمَا أَنَّهُ لَيْسَ مُنْحَصِرًا فِي جِهَةِ الْكَعْبَةِ ، بَلْ ذَلِكَ لِأَنَّ السَّمَاءَ قِبْلَةُ
الدَّاعِينَ ، كَمَا أَنَّ الْكَعْبَةَ قِبْلَةُ الْمُصَلِّينَ ، أَوْ هِيَ مِنْ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ الْعَابِدِينَ لِلْأَوْثَانِ الَّتِي بَيْنَ أَيْدِيهِمْ ،
فَلَمَّا قَالَتْ : فِي السَّمَاءِ . . . عَلِمَ أَنَّهَا مُوَجَّدَةٌ ، وَلَيْسَتْ عَابِدَةً لِلْأَوْثَانِ . . .) .

غير أن الباطن جميعها كانت في ظلّ فناء العِصمة ، غشيتها وقار النبوة وأبته الرسالة ، فلم يظهر بينهم نزاع ، ولا اشتهر خلاف ؛ فبقيت النفوس راكدة راقدة عن استعجالها وطيشها وسرعة نفورها ، وكلما تمادى الوقت ، وتوارت أشعة شمس العِصمة النبوية ، وبعد عهد الرسالة . . دبّ الخلاف والاختلاف^(١) في الأمة إلى أن تفاحش وكثف ، وأفضى الأمر إلى التكفير والسب ، ووثبت النفوس ووثب الثعبان ، وظفر بتكدر صفو العقائد الشيطان .

فإذا علمت هذا السير . . فاعلم : أن الغرائز على اختلافها وتنوعها لا تتفق الباطن على صفاء الفهم ، ولا تهتدي بأسرها إلى الحق الصريف ، ﴿ وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ إِلَّا مَن رَّحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ ﴾^(٢) ، ولكن انظر إلى المقاصد ؛ إذ كلّ منهم يتحرى ويجهد في إصابة الصواب ، فمن رأيت تحت عِصمة الإسلام ، ملتزماً بالأحكام ، مُعترفاً بالحلال والحرام ، مُتوجّهاً إلى الكعبة البيت الحرام . . اعتقد أنه أخوك المسلم .

ثم اعلم : أن كثيراً من أهل العلم قد يظهر لهم صحّة قول الخصم ، ولكن لما يرى أن الأتباع من العوام ملتزمون بعقيدته يكره أن يظهر ما يضميره ؛ كي لا يكسد سوقه عندهم ، فانظر إلى هذه الفتنّة ! إذ يصير العالم تبعاً للعامي ، وكان الأجدر أن يكون الأمر بعكس ذلك ، والله المستعان على ما نزع به الشيطان .

(١) قال الكفوي في « الكليات » (٦١/١) : (الاختلاف من آثار الرحمة ، والخلاف من آثار البدعة ، ولو حكّم القاضي بالخلاف ورفّع لغيره . . يجوز فسحّه ، بخلاف الاختلاف ؛ فإنّ الخلاف هو ما وقع في محلّ لا يجوز فيه الاجتهاد ؛ وهو ما كان مخالفاً للكتاب والسنة والإجماع) .
(٢) سورة هود : (١١٨ - ١١٩) .

الفصل السابع

في رؤية الله تعالى وتقدس

صَحَّ فِي الْخَبَرِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ : « إِنَّ لِلَّهِ سَبْعَةَ وَسَبْعِينَ حِجَابًا مِنْ نُورٍ ، لَوْ كُشِفَ وَاحِدٌ مِنْهَا . . أَحْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهِ مَنْ أَدْرَكَتْهُ » (١) .

رُؤْيَةُ الْعِيَانِ مُتَعَدِّرَةٌ فِي هَذِهِ الدَّارِ ؛ لِأَنَّهَا دَارُ الْفَنَاءِ ، وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ (٢) ، فَهَذَا الْحَدِيثُ مُشْتَرِكُ الدَّلَالَةِ ؛ دَلِيلٌ لِمَنْ أَنْكَرَ الرُّؤْيَةَ مِنْ حَيْثُ أَخْبَرَ أَنَّهُ لَوْ كُشِفَ . . أَحْرَقَ ، وَدَلِيلٌ لِمَنْ أَثَبَتَ الرُّؤْيَةَ مِنْ حَيْثُ جَعَلَ رُؤْيَةَ الْكَشْفِ مَعْدُوقًا بِالْإِحْرَاقِ وَالْإِفْنَاءِ وَالْإِهْلَاقِ ؛ وَإِنَّمَا يَكُونُ ذَلِكَ إِذَا وَرَدَتِ الرُّؤْيَةُ عَلَى مَحَلٍّ قَابِلٍ لِلْفَنَاءِ وَالْهَلَاكِ ؛ فَالْعَبْدُ إِذَا تَبَوَّأَ دَارَ الْقَرَارِ ، وَالْبَسَ خِلْعَ الْبَقَاءِ وَالِاسْتِقْرَارِ ، وَصَارَ يَعْوُمُ فِي بَحْرِ الْأَنْوَارِ ، وَقَعَدَ فِي مَقْعَدِ الصِّدْقِ وَمَخْدَعِ الْوِصَالِ . . يَنْطَلِقُ مِنْ وَثَاقِ الْفَنَاءِ وَالزَّوَالِ ، فَتُكْشَفُ حَيْثُئِذِ الْحُجُبُ ، وَتَتَجَلَّى السُّبُحَاتُ ، فَتُصَادِفُ مَحَلًّا أَمِنَ مِنَ الْإِحْتِرَاقِ وَالْآفَاتِ ، وَصَارَتِ الصِّفَاتُ عَلَى غَيْرِ طَبِيعَةٍ هَذِهِ الصِّفَاتِ ، وَكَلَّمَا أُثْرِعَتْ لَهُ كُؤُوسُ التَّجَلِّيِ . . اسْتَعَاثَ بِ (هَلُمَّ) وَ (هَاتِ) .

(١) أوردته الغزالي في « إحياء علوم الدين » (١٠١/١) ، بنحوه ، وأخرج أبو الشيخ في « العظمة » (٦٦٩/٢) من حديث سيدنا أنس رضي الله عنه قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لجبريل : « هل ترى ربك ؟ قال : إن بيبي وبيته سبعين حجاباً من نار أو نور ، لو رأيت أذناها . . لأخترتُ » .

وأخرجه أيضاً (٦٦٧/٢) من حديث زُرَّازَةَ بْنِ أَوْفَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ بنحو حديث أنس رضي الله عنه . وفي « صحيح مسلم » (١٧٩) من حديث أبي موسى الأشعري رضي الله عنه قال : قام فينا رسول الله صلى الله عليه وسلم بخمس كلمات ، فقال : « إن الله عز وجل لا ينام ، ولا يئبغي له أن ينام ، يخفض القسط ويرفعه ، يُرْفَعُ إِلَيْهِ عَمَلُ اللَّيْلِ قَبْلَ عَمَلِ النَّهَارِ ، وَعَمَلُ النَّهَارِ قَبْلَ عَمَلِ اللَّيْلِ ، حِجَابُهُ النُّورُ - وَفِي رِوَايَةٍ : النَّارُ - لَوْ كُشِفَتْ . . لَأَحْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهِ مَا انْتَهَى إِلَيْهِ بَصَرُهُ مِنْ خَلْقِهِ » .

(٢) في (ج) : (والآخرة دارُ البقاء) .

فَسُبْحَانَهُ وَتَعَالَى تَرَاهُ الْقُلُوبُ بِنَظَرِ الْإِيمَانِ فِي الدُّنْيَا ، وَتَرَاهُ الْأَبْصَارُ بِنَظَرِ الْعِيَانِ فِي الْآخِرَى ؛ صَحَّ الْخَبَرُ : « إِنَّكُمْ سَتَرُونَ رَبَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ لَيْلَةَ الْبَدْرِ ، لَا تُضَامُونَ فِي رُؤْيَيْهِ » (١) .

شَبَّهَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ النَّظَرَ بِالنَّظَرِ ، لَا الْمَنْظُورَ بِالْمَنْظُورِ .

فَلِقَوْمٍ مِنَ الْعُلَمَاءِ نَصِيبٌ مِنْ عِلْمِ الْيَقِينِ فِي الدُّنْيَا ، وَلَا خَرِيبٌ أَعْلَى مِنْهُمْ رُتْبَةً نَصِيبٌ مِنْ عَيْنِ الْيَقِينِ ؛ كَمَا قَالَ قَائِلُهُمْ (٢) : رَأَى قَلْبِي رَبِّي ، وَكَمَا قَالَ حَارِثَةُ : (أَصْبَحْتُ مُؤْمِنًا حَقًّا) (٣) ، حَيْثُ كُشِفَ لَهُ رُتْبَةٌ فِي الْإِيمَانِ غَيْرَ الرُّتْبَةِ الَّتِي عَلِمَهَا .

ولهذه الْمُطَالَعَةِ كَانَ مُعَادًا يَقُولُ : (تَعَالَوْا حَتَّى نُؤْمِنَ سَاعَةً) (٤) .

وهذا يدلُّك على تَفَاوُتِ الْإِيمَانِ وَزِيَادَتِهِ وَنُقْصَانِهِ ، وَهُوَ مَذْهَبُ بَعْضِ الْعُلَمَاءِ ، وَمَذْهَبُ الْبَعْضِ : أَنَّهُ لَا يَزِيدُ وَلَا يَنْقُصُ ، وَكُلُّ قَائِلٍ فَلِقَوْلِهِ وَجْهٌ وَمَخْرَجٌ .

فَقَدْ يَصِيرُ لَجَمْعٍ مِنَ الْعُلَمَاءِ الْمُتَّقِينَ الزَّاهِدِينَ عَيْنُ الْيَقِينِ ؛ بِحَيْثُ يُنَاهِزُ إِيْمَانُهُمُ الْمُحْسُوسَ ، كَمَا قَالَ قَائِلُهُمْ (٥) : (لَوْ كُشِفَ الْغِطَاءُ .. مَا ازْدَدْتُ يَقِينًا) ، يَصِيرُ الْغَيْبُ عِنْدَهُمْ كَالْعَيْنِ ، وَيَزْدَادُونَ فِي الْقِيَامَةِ رُتْبَةً فِي الرُّؤْيَةِ غَيْرَ مَا وَصَلُوا إِلَيْهَا فِي الدُّنْيَا .

(١) أخرجه البخاري (٥٥٤) ومسلم (٦٣٣) من حديث سيدنا جرير رضي الله عنه بنحوه .

(٢) نسبه الغزالي في « إحياء علوم الدين » (١٥/٣) لسيدنا عمر بن الخطاب رضي الله عنه .

(٣) أخرجه البزار في « المسند » (٦٩٤٨) ، والبيهقي في « شُعب الإيمان » (١٠١٠٦) من حديث سيدنا أنس رضي الله عنه ، وأخرجه السُّلَمِيُّ في « الأربعين في التَّصَوُّف » (٥) ، والبيهقي في « شُعب الإيمان » (١٠١٠٧) من حديث سيدنا الحارث بن مالك رضي الله عنه .

(٤) أخرجه أبو عبيد القاسم بن سلام في « الإيمان » (٢٠) ، وابن أبي شيبة في « الإيمان » (١٠٥) بنحوه .

(٥) نسبه القشيري في « الرسالة » (ص ٤٣٤) إلى عامر بن عبد القيس ، وقال ابنُ قيم الجوزية في « مدارج السالكين » (٤٠٠/٢) : (ليس هذا من كلام رسولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، وَلَا مِنْ قَوْلِ عَلِيٍّ ، كَمَا يَظُنُّهُ مَنْ لَا عِلْمَ لَهُ بِالْمَنْقُولَاتِ) .

فيا أيُّها الأَخُ المُنكِرُ للرُّؤية ؛ ليس الأمرُ على ما بلَغَهُ فَهَمُّكَ ؛ لأنَّكَ ما فَهَمْتَ
الرُّؤيةَ إلاَّ بواِسِطَةِ الأشِعَّةِ المُنْبَعِثَةِ مِنَ الحَدَقَةِ ، وَشَرَطِ اعتِدالِ المسافَةِ والهواءِ
الشَّفَافِ .

وهذا الفَنُّ الَّذِي فَهَمَّتَهُ عَالَمُ المَلِكِ والشَّهادَةِ ، والعَيْنُ والحَدَقَةُ يَوْمَ القِيامَةِ
لا تَبْقَى على هذه الطَّبِيعَةِ المَفهُومَةِ في الدُّنيا ، وتَنخَرِقُ القُدْرَةَ إلى الحِكْمَةِ ،
والحِكْمَةَ إلى القُدْرَةِ ، والقلْبُ إلى العَيْنِ ، والعَيْنُ إلى القلبِ ، ويكونُ الهواءُ
غَيْرَ ما عَلِمْتَهُ ، والشُّعاعُ غَيْرَ ما فَهَمْتَهُ ، والألوانُ والأَكوانُ على غَيْرِ ما لُوفِكَ
ومَعهُودِكَ ، و﴿ تَبَدَّلُ الأَرْضُ غَيْرَ الأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الأَوْحِدِ القَهَّارِ ﴾^(١) .

فأيُّها المَحْضُورُ في عَالَمِ المُلِكِ والشَّهادَةِ ؛ ابرُزْ إلى عَالَمِ المَلَكُوتِ والغَيْبِ ،
واصعِدْ مِنْ مُقَعَّرِ الجِهاَتِ والآلاتِ والأدواتِ ، وقُلْ : آمَنْتُ بأنَّ اللهَ يراهُ المَؤْمِنُونَ ،
والكفَّارُ عَنْهُ مَحْجُوبُونَ ؛ كما أَخْبَرَ بِهِ التَّنْزِيلُ ، وقامَ على صِحَّتِهِ واضِحُ البُرْهانِ
والدَّلِيلِ .

وهذا الفَنُّ عِلْمٌ مَسْتَقِلٌّ بِنَفْسِهِ ، وله علماءٌ مَوْجُودُونَ في الدُّنيا ، فاطلُبْهُمُ
واصْحَبْهُمُ ؛ حتَّى تَشْمَلَكَ بَرَكَتُهُمْ ، وتَنْفَتِحَ بِصِيرَتِكَ ، فَتَعْلَمَ أَنَّ القُدْرَةَ كَيْفَ
تَنخَرِقُ^(٢) إلى الحِكْمَةِ ، وكُلُّ هذا الَّذِي تَسْمَعُهُ تَراهُ وتُشاهِدُهُ ، ولا تَجَنِّحُ
إلى قولِهِ سُبْحانَهُ وتعالى : ﴿ لا تُدْرِكُهُ الأَبْصَارُ ﴾^(٣) ؛ فليسَ ذلكَ دَلِيلًا يَنْفِي
الرُّؤيةَ .

واعلِمْ : أَنَّ العَيْنَ في الآخِرَةِ بِمَنْزِلَةِ القَلْبِ في الدُّنيا ، والقَلْبُ يَعْلَمُ وَيَرى ،
ولكنَّ لا يُدْرِكُ ؛ إِذِ الإدْرَاكُ غَيْرٌ ، والرُّؤيةُ غَيْرٌ ؛ فهو سُبْحانَهُ وتعالى مَرئِيٌّ
للقَلْبِ ، مَعْلُومُهُ غَيْرُ مُدْرِكٍ لَهُ ، وهلكذا في القِيامَةِ مَرئِيٌّ للعَيْنِ غَيْرُ مُدْرِكٍ لَهَا ؛

(١) سورة إبراهيم : (٤٨) .

(٢) في (ب) : (فتعلم كيف تنخرق القدرة إلى الحكمة) .

(٣) سورة الأنعام : (١٠٣) .

إِذْ جَلَّ أَمْرُهُ عَنِ الْإِدْرَاكِ ، إِذِ الْإِدْرَاكُ يُؤْذَنُ بِالِاشْتِرَاكِ ، وَهُوَ سُبْحَانَهُ وَحَدَّهُ لَا شَرِيكَ لَهُ ، وَلَا شَبِيهَ لَهُ ، وَلَا نَظِيرَ لَهُ .

ثُمَّ اعْلَمْ : أَنَّ الرُّؤْيَةَ لَوْ كَانَتْ كَمَا فَهِمْتَ بِوَاسِطَةِ الْأَشْعَّةِ وَالْحَدَقَةِ . . لَا تَحْدَثُ وَمَا تَفَاوَتْ وَلَا اخْتَلَفَتْ ، وَلَيْسَ الْأَمْرُ كَذَلِكَ ، بَلِ الْخَلْقُ مُتَفَاوِتُونَ فِي الرُّؤْيَةِ عَلَى قَدْرِ تَفَاوُتِهِمْ فِي رُتَبِ الْعُبُودِيَّةِ وَمَنَازِلِ الْقُرْبِ ؛ فَلِلْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِمُ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ فِي الرُّؤْيَةِ رُتَبَةٌ ، وَلِلْأَوْلِيَاءِ رُتَبَةٌ ، وَلِعَامَّةِ الْمُؤْمِنِينَ رُتَبَةٌ .

وَلَوْلَا تَجَنُّبُ الْوَاقِعِ وَالْقِيَاسِ فِي هَذَا الْفَنِّ - وَالتَّوَقُّي مِنَ التَّوْفِيقِ - . . أَمَكُنَ أَنْ يُقَالَ : يَرَاهُ الْمُؤْمِنُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَمَا يَرَاهُ الْأَوْلِيَاءُ فِي الدُّنْيَا ، وَلَكِنْ تَكُونُ الرُّؤْيَةُ بِاشْتِرَاكِ الْبَصَرِ وَالْبَصِيرَةِ ، وَيَصِيرَانِ بِطَبْعِ وَاحِدٍ وَصِفَةٍ وَاحِدَةٍ ، وَيَرَاهُ الْأَوْلِيَاءُ كَمَا يَرَاهُ الْأَنْبِيَاءُ فِي الدُّنْيَا ، وَيَتَفَاوِتُونَ عَلَى هَذَا الْمَنْهَجِ فِي رُتَبَتِهِمْ فِي النُّبُوَّةِ وَالرِّسَالَةِ ، وَيَرَاهُ خَوَاصُّ الْأَنْبِيَاءِ كَمَا رَأَى نَبِيُّنَا مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةَ الْمِعْرَاجِ ^(١) ، وَيَزِدَادُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رُتَبَةً فِي الرُّؤْيَةِ ، وَيُوشِكُ أَنْ تَكُونَ تِلْكَ الرُّتَبَةُ هِيَ الْمَقَامَ الْمَحْمُودَ الَّذِي وَعَدَهُ ^(٢) ، لَا يُشَارِكُهُ فِيهِ غَيْرُهُ .

فَلَا تَنْحَصِرْ فِي مَضِيْقِ عِلْمِكَ وَفَهْمِكَ ؛ جَلَّ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ عَمَّا تُكْفِيهِ النَّفُوسُ .

(١) أَخْرَجَ الْبُخَارِيُّ فِي (٣٨٨٨) مِنْ طَرِيقِ سَيِّدِنَا ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى : ﴿ وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَبْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ ﴾ [الْإِسْرَاءُ : ٦٠] قَالَ : (هِيَ رُؤْيَا عَيْنٍ ، أَرَبَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةَ أُسْرِي بِهِ إِلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ) .

(٢) الثَّابِتُ فِي الْأَخْبَارِ : أَنَّ الْمَقَامَ الْمَحْمُودَ هُوَ الشَّفَاعَةُ ؛ كَمَا أَخْرَجَ الْبُخَارِيُّ (٤٧١٨) مِنْ حَدِيثِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا ، يَقُولُ : (إِنَّ النَّاسَ يَصِيرُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ جُثًّا ، كُلُّ أُمَّةٍ تَتَّبِعُ نَبِيَّهَا ، يَقُولُونَ : يَا فُلَانُ ؛ اشْفَعْ ، يَا فُلَانُ ؛ اشْفَعْ ، حَتَّى تَنْتَهِيَ الشَّفَاعَةُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، فَذَلِكَ يَوْمٌ يَبْعَثُهُ اللَّهُ الْمَقَامَ الْمَحْمُودَ) .

وَأَخْرَجَ أَيْضاً (٧٤٤٠) مِنْ حَدِيثِ سَيِّدِنَا أَنَسٍ فِي حَدِيثِ الشَّفَاعَةِ الطَّوِيلِ ، وَفِيهِ : أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : « هَذَا الْمَقَامُ الْمَحْمُودُ الَّذِي وَعَدَهُ نَبِيُّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ » .

الفصل الخامس

في شهادة أن محمدًا رسول الله ﷺ

ونشهد أن محمدًا رسولُ الله صَلَّى اللهُ عليه وسلَّمَ ، أُرْسِلَ ﴿بِالْهُدَىٰ وَدِينٍ
الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾ (١) .

أَيْدُهُ بِالْمُعْجَزَاتِ الظَّاهِرَةِ ، والبراهينِ البَاهِرَةِ (٢) ؛ انشقَّ له القَمَرُ ، وسلَّمَ
عليه الحَجَرُ (٣) ، وتابَعَهُ أُمَّمٌ مِنَ الجِنِّ المَتَمَرِّدِينَ ، وانقَهَرَ لرسالَتِهِ عَتَاةُ
الشَّيَاطِينِ ، وكَلَّمَهُ الدِّرَاعُ المَسْمُومُ (٤) ، وانهَمَلَتْ بدعوَتِهِ عَزَالِي الغُيُومِ ،
وكَلَّمَهُ البَعِيرُ (٥) ، وطابَ بِرِيقِهِ البِئْرُ (٦) ، وَنَبَعَ المَاءَ مِنْ بَيْنِ أَصَابِعِهِ

(١) سورة التوبة : (٣٣) .

(٢) اعتنى العلماء بجمع معجزاته صلى الله عليه وسلم في كتب السيرة والدلائل وغيرها ، وقد أورد
المؤلف نخبة منها ، سأكتفي بتوثيق الوارد منها في السنة النبوية ، دون ما ورد في القرآن الكريم ؛
كانشقاق القمر ، ومتابعة الجن له ، ونزول الملائكة لنصرته .

(٣) أخرج مسلم (٢٢٧٧) من حديث سيدنا جابر بن سمرة رضي الله عنه ، قال : قال رسول الله
صلى الله عليه وسلم : « إِنِّي لَأَعْرِفُ حَجْرًا بِمَكَّةَ كَانَ يُسَلِّمُ عَلَيَّ قَبْلَ أَنْ أُبْعَثَ ، إِنِّي لَأَعْرِفُهُ الْآنَ » .

(٤) أخرج أبو داود (٤٥١٤) من حديث سيدنا أبي هريرة رضي الله عنه ، وفيه : فَأَهْدَتْ لَهُ يَهُودِيَّةٌ
بِخَيْبَرٍ شَاةً مَضْلِيَّةً سَمَّتْهَا ، فَأَكَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْهَا ، وَأَكَلَ الْقَوْمُ ، فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : « أَرْفَعُوا أَيْدِيَكُمْ ؛ فَإِنَّهَا أَخْبَرْتَنِي أَنَّهَا مَسْمُومَةٌ » .

(٥) أخرج أبو داود (٢٥٤٩) من حديث سيدنا عبد الله بن جعفر رضي الله عنهما قال : أُرْدَفَنِي
رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَلْفَهُ ذَاتَ يَوْمٍ ، فَأَسَرَ إِلَيَّ حَدِيثًا لَا أَحَدًا مِنْ النَّاسِ ، وَكَانَ
أَحَبُّ مَا اسْتَنْتَزَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِحَاجَتِهِ هَدْفًا ، أَوْ حَائِشَ نَخْلٍ ، قَالَ : فَدَخَلَ حَائِطًا
لِرَجُلٍ مِنَ الْأَنْصَارِ ، فَإِذَا جَمَلٌ ، فَلَمَّا رَأَى النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ . . حَنَّ وَدَرَفَتْ عَيْنَاهُ ، فَأَتَاهُ النَّبِيُّ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمَسَحَ ذِفْرَاهُ ، فَسَكَتَ ، فَقَالَ : « مَنْ رَبُّ هَذَا الْجَمَلِ ؟ لِمَنْ هَذَا الْجَمَلُ ؟ » ،
فَجَاءَ فَتَى مِنَ الْأَنْصَارِ فَقَالَ : لِي يَا رَسُولَ اللَّهِ ، فَقَالَ : « أَفَلَا تَتَّقِي اللَّهَ فِي هَذِهِ الْبَهِيمَةِ الَّتِي مَلَكَكَ اللَّهُ
إِيَّاهَا ؟ فَإِنَّهُ شَكَأَ إِلَيَّ أَنَّكَ تُجِيعُهُ وَتُدْبِيئُهُ » .

(٦) أخرج مسلم (١٨٠٧) من حديث سيدنا سلمة بن الأكوع رضي الله عنه قال : قَدِمْنَا الحُدَيْبِيَّةَ مَعَ
رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَنَحْنُ أَرْبَعٌ عَشْرَةَ مِئَةً ، وَعَلَيْهَا حُمْسُونَ شَاةً لَا تُرْوِيهَا ، قَالَ : فَفَعَدَّ

انفجاراً^(١) ، وَنَزَلَتْ لِنُصْرَتِهِ الْمَلَائِكَةُ جِهَاراً . . . إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ مِنَ الْمَعْجَزَاتِ
وَالآيَاتِ الَّتِي لَا تَنْحَصِرُ .

وَمِنَ الْكَبِيرِ الْمَعْجَزَاتِ : سُورَةُ الْقُرْآنِ ، وَلَكِنْ لَا يَنْكَشِفُ وَجْهَ الْإِعْجَازِ فِيهِ إِلَّا
لِرِيَّانِ مِنَ الْإِيمَانِ وَالْعِرْفَانِ .

جُعِلَ قَلْبُهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ مَوْرِدَ الْإِلْهَامِ ، وَلِسَانُهُ مَصْدَرَ الْأَحْكَامِ ، لَا
يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَى ، وَلَا يَأْمُرُ إِلَّا بِالتَّقْوَى ، نُسِخَ بَدِينِهِ سَائِرُ الْمِلَلِ وَالْأَدْيَانِ ، وَأَزَالَ
الْكِتَابَ الْمُنَزَّلَ عَلَيْهِ حُكْمَ سَائِرِ الْكُتُبِ الْمُنَزَّلَةِ فِي سَالِفِ الْأَزْمَانِ .

وَنُؤْمِنُ بِجَمِيعِ الْأَنْبِيَاءِ وَالرُّسُلِ وَالْمَلَائِكَةِ ، وَنَعْتَقِدُ أَنَّ السَّمَاوَاتِ بِهِمْ
مَشْحُونَةٌ ، وَأَنَّ مِنْهُمْ مَنْ يَنْزِلُ الْأَرْضَ ، وَمِنْهُمْ الْكُرُوبِيُّونَ وَالرُّوحَانِيُّونَ ، وَمِنْهُمْ
حَمَلَةُ الْعَرْشِ ، وَالْكَرَامُ الْكَاتِبُونَ الْمَوْكَلُونَ بِبَنِي آدَمَ ، وَمِنْهُمْ جَبْرِيْلُ ، وَمِيكَائِيلُ ،
وَإِسْرَافِيْلُ ، وَعِزْرَائِيْلُ^(٢) قَابِضُ الْأَرْوَاحِ ، وَمِنْهُمْ خَزَنَةُ الْجِنَانِ ، وَزَبَانِيَةُ النَّيِّرَانِ ،
وَمَالِكُ وَرِضْوَانُ^(٣) ، كُلُّ ذَلِكَ نُؤْمِنُ بِهِ وَنُقِرُّ بِحَقِيْقَتِهِ .

→ رَسُوْلُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى جَبَا الرَّكِيَّةِ ، فَمَا دَعَا ، وَإِمَّا بَصَقَ فِيهَا ، قَالَ : فَجَاشَتْ ، فَسَقَيْنَا
وَاسْتَقَيْنَا .

وَأَخْرَجَ الطَّبْرَانِيُّ فِي « الْمَعْجَمِ الْكَبِيرِ » (٢٦٣/١٩) (٥٨٥) مِنْ حَدِيثِ أَبِي أُسَيْدٍ السَّاعِدِيِّ الْخَزْرَجِيِّ
رَضِيَ اللهُ عَنْهُ وَكَانَ لَهُ بَيْتٌ بِالْمَدِيْنَةِ يُقَالُ لَهَا : بَيْتٌ بُضَاعَةٌ قَدْ بَصَقَ فِيهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، فَهُوَ
يُبَشِّرُ بِهَا وَيَتَبَمَّنُ بِهَا . . . وَقَالَ الْهَيْثَمِيُّ فِي « مَجْمَعِ الزَّوَائِدِ » : (١٣/٤) : (رَجَالَهُ ثِقَاتٌ) .

(١) أَخْرَجَ الْبُخَارِيُّ (٣٥٧٢) وَمُسْلِمٌ (٢٢٧٩) مِنْ حَدِيثِ سَيِّدِنَا أَنَسٍ قَالَ : أُتِيَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ بِإِنَاءٍ ، وَهُوَ بِالرُّزْرَاءِ ، فَوَضَعَ يَدَهُ فِي الْإِنَاءِ ، فَجَعَلَ الْمَاءَ يَنْبُعُ مِنْ بَيْنِ أَصَابِعِهِ ، فَتَوَضَّأَ الْقَوْمُ ،
قَالَ قَتَادَةُ : قُلْتُ لِأَنَسٍ : كَمْ كُنْتُمْ ؟ قَالَ : ثَلَاثَ مِئَةٍ ، أَوْ : زُهَاءَ ثَلَاثَ مِئَةٍ .

(٢) وَرَدَتْ تَسْمِيَّتُهُ بِعِزْرَائِيلَ فِي بَعْضِ الْأَثَارِ ؛ مِنْهَا : مَا أَخْرَجَهُ أَبُو الشَّيْخِ فِي « الْعِظْمَةِ » (٣٩٤) عَنْ
وَهْبِ بْنِ مُنْبِهٍ ، وَأَخْرَجَهُ الثَّعْلَبِيُّ فِي « الْكَشْفِ وَالْبَيَانِ » (٣٢٨/٧) عَنْ مِقَاتِلِ وَالْكَلْبِيِّ .

وَقَالَ ابْنُ كَثِيرٍ فِي « التَّفْسِيرِ » (٣٦١/٦) : (سُمِّيَ فِي بَعْضِ الْأَثَارِ بِعِزْرَائِيلَ ، وَهُوَ الْمَشْهُورُ ، قَالَهُ قَتَادَةُ
وغير واحد) .

(٣) تَسْمِيَةُ مَالِكٍ وَرَدَتْ فِي الْكِتَابِ الْعَزِيزِ ، فِي قَوْلِهِ تَعَالَى ﴿ وَنَادُوا بِمَلَكِكُمْ لِتُقْضَىٰ عَلَيْنَا رُبُكَ ﴾ قَالَ ابْنُ كَثِيرٍ
مَلَكُورٌ ﴿ [الزَّخْرَفُ : ٧٧] ، وَتَسْمِيَةُ رِضْوَانَ وَرَدَتْ فِي بَعْضِ الْأَخْبَارِ ؛ مِنْهَا : مَا أَخْرَجَهُ الدَّارِقُطْنِيُّ ←

وبعد هذا الإيمان :

نعتقد أن نبينا محمداً صلى الله عليه وسلم خاتم الأنبياء ، وأن النبوة بعده أُغْلِقَ بابها ، وأسبَلَ حجابها ، فلا نبوة بعد نبوة محمد صلى الله عليه وسلم ، ووجِبَ على الخلق كلهم من سائر الملل والأديان طاعته ، والانقياد له فيما أتى به ، وترك ما كانوا عليه من قبل ، وكلُّ الطُّرُقِ غيرِ طَريقِ مُتَابَعَتِهِ مَسدودَةٌ ، وكلُّ الدَّعَوَاتِ غيرِ دَعْوَةِ رِسالَتِهِ مَردودَةٌ .

ونعتقد أن للأولياء من أمته كرامات وإجابات ، وهكذا كان في زمن كلِّ رسولٍ له أتباعٌ ، ظَهَرَتْ لهم كراماتٌ ومُخْرِقاتٌ للعادات ، وكراماتُ الأولياء من تَمِّمَةِ مُعْجَزَاتِ الأنبياء .

ومن ظَهَرَتْ له أو على يديه أشياء من المُخْرِقاتِ وهو على غيرِ الإلتزامِ بأحكام الشريعة . . نعتقد بأنه زنديقٌ ، وأن الذي ظَهَرَ له مَكْرٌ واستدراجٌ .

وقد يكون للأولياء أنواع من الكرامات ؛ كسماع الهواتف من الهواء ، والنداء من بواطنهم ، وتطوى لهم الأرض ، وقد تنقلب لهم الأعيان ، وقد ينكشف لهم ما في الضمير ، ويعلمون بعض الحوادث قبل تكونها ؛ كل ذلك ببركة متابعتهم لرسول الله صلى الله عليه وسلم ، فأوفر الناس حظاً من الصَّحبة والقرب والعبودية . . أوفرهم حظاً من مُتَابَعَتِهِ صلى الله عليه وسلم ، قال الله تعالى : ﴿ قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ ﴾ ^(١) ، ﴿ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمُ عَنْهُ فَانْتَهُوا ﴾ ^(٢) ، وليس ما ينكشف من الكرامات آية الصَّحَّة ، وإذا لم يكن

→ في « الرؤية » (٦٤) من حديث سيدنا أنس رضي الله عنه ، وجاء فيه : « فَيُنَادِي رَبُّ الْعِزَّةِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى رِضْوَانٌ ؛ وَهُوَ خَازِنُ الْجَنَّةِ ، فَيَقُولُ : يَا رِضْوَانُ ؛ اذْفَعْ الْحُجْبَ بَيْنِي وَبَيْنَ عِبَادِي وَرُؤَايَايَا . . . » .
وأخرج الواحدي في « أسباب النزول » (ص ٣٣٢) من حديث ابن عباس ، وجاء فيه قول جبريل : « أُبَشِّرُ يَا مُحَمَّدُ ؛ هَذَا رِضْوَانُ خَازِنُ الْجَنَّةِ قَدْ أَتَاكَ بِالرِّضَا مِنْ رَبِّكَ . . . » .

(١) سورة آل عمران : (٣١) .

(٢) سورة الحشر : (٧) .

شيءٌ من ذلك . . تُعَدُّمُ الصِّحَّةِ ، بلْ قَدْ يَكُونُ مَنْ لَمْ يُكْشَفْ لَهُ أَفْضَلُ مِمَّنْ كُشِفَ لَهُ ، وهذه غريبة !

وسرُّ ذلك : أنَّ الَّذِي يُكْشَفُ بشيءٍ مِنَ القُدْرَةِ وَخَرِقَ العَادَةَ إِنَّمَا يُكْشَفُ بهِ لموضعٍ ضَعْفٍ يَقِينِهِ حَتَّى يَقْوَى إِيمَانُهُ ؛ رَحْمَةً مِنَ اللَّهِ تَعَالَى للعبادِ ، وثواباً مُعْجَلاً لَهُمْ ، وفوقَ هؤلَاءِ أَقْوَامٌ ارْتَفَعَتِ الحُجُبُ عَنْ قُلُوبِهِمْ ، وباشَرَ بِوَاطِنِهِمْ رُوحُ اليَقِينِ وَصِرْفُ المَعْرِفَةِ ؛ فلا حَاجَةَ لَهُمْ إِلَى مَدَدٍ مِنَ الخَوَارِقِ وَرُؤْيَا القُدْرَةِ والآياتِ .

ولهذا المعنى ما نُقِلَ عن أصحابِ رسولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَثِيرٌ مِنَ ذلكِ إِلَّا القَلِيلُ ، ونُقِلَ عن المتأخِّرينَ مِنَ المشايخِ والصَّادِقِينَ أَكْثَرَ مِنَ ذلكِ ؛ لأنَّ أصحابَ رسولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِبَرَكَتِهِ صُحْبَتِهِ ، وَمُجَاوِرَةَ نَزُولِ الوحيِ ، وَتَرَدُّدِ الملائكةِ وَهُبُوطِهَا . . تنوَّرتْ بِوَاطِنِهِمْ ، وَعَايَنُوا الآخِرَةَ ، وَزَهَدُوا فِي الدُّنْيَا ، وَتَزَكَّتْ نُفُوسُهُمْ ، وَانْخَلَعَتْ عَادَاتُهُمْ ، وَانْصَقَلَتْ مَرَائِي قُلُوبِهِمْ ؛ فَاسْتَعْنُوا بِمَا أُعْطُوا عَنْ رُؤْيَا الكَرَامَاتِ ، وَاسْتَلَمَاعِ^(١) آثَارِ القُدْرَةِ .

وَمَنْ بَلَغَ مِنَ قُوَّةِ اليَقِينِ هَذَا المَبْلَغَ . . يَرَى فِي إِجْرَاءِ عَالَمِ الحِكْمَةِ مَا يَرَى الغَيْرُ مِنَ القُدْرَةِ ، وَلَا يَرَى^(٢) القُدْرَةَ مُنْكَمِنَةً ؛ بَلْ مُتَجَلِّيَةً مِنَ سُجْفِ الحِكْمَةِ ، فَلَوْ تَجَرَّدَتْ لَهُ القُدْرَةُ وَانْكَشَفَتْ . . مَا اسْتَعْرَبَ ذلكَ ، وَالمُسْتَعْرَبُ للقُدْرَةِ يَقْوَى يَقِينُهُ بِهَا ؛ لِأَنَّهُ مُحْجُوبٌ بِالحِكْمَةِ عَنِ القُدْرَةِ .

وَاعتَقِدْ أَنَّ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةَ جُزْءٌ مِنْ سِتَّةٍ وَأَرْبَعِينَ جُزْءاً مِنَ النُّبُوءَةِ^(٣) ، والأولِيَاءِ وَصَالِحِو المَؤْمِنِينَ تَنكشِفُ لَهُمْ فِي مَنَامَاتِهِمْ لَوَائِحُ وَلَوَامِعُ مِنَ المَلَكُوتِ .
ولوِ اعْتَبَرْتَ أَمْرَ المَنَامِ . . لَرَأَيْتَ عَجَباً ؛ فَهُوَ مِنَ آيَاتِ اللَّهِ الظَّاهِرَةِ ، وَقُدْرَتِهِ

(١) فِي (أ ، ب ، د ، هـ) : (وَاسْتَلَمَاعِ) .

(٢) فِي (أ ، ب ، ج ، هـ) : (وَيَرَى) .

(٣) الحَدِيثُ أَخْرَجَهُ البُخَارِيُّ (٦٩٨٨) وَمُسْلِمٌ (٢٢٦٣) مِنْ حَدِيثِ سَيِّدِنَا أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ .

الْبَاهِرَةِ ، فَقَدْ يَنْكَشِفُ فِي الْمَنَامِ مَا يَتَكَوَّنُ بَعْدَ سَنَةٍ أَوْ شَهْرٍ ؛ فَالشَّيْءُ الْمَعْدُومُ
الَّذِي بَعْدَ مَا وُجِدَ أَطْلَعَكَ الْحَقُّ سُبْحَانَهُ عَلَيْهِ قَبْلَ إِيجَادِهِ ؛ لِيَدُلَّكَ ذَلِكَ عَلَى أَنَّ
لَكَ خَالِقًا وَإِلَهًا هُوَ عَلَامُ الْغُيُوبِ .

وقد عَلِمْتَ قِصَّةَ سَيِّدِنَا إِبْرَاهِيمَ الْخَلِيلِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ فِي رُؤْيَاهُ ، وَقَوْلَ اللَّهِ
سُبْحَانَهُ لِنَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : ﴿ إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَادَكَ هُمْ
كَثِيرًا لَفَاشَلْتُمْ وَلَتَنزَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ ﴾ (١) .

فَعَلَيْكَ - أَيُّهَا الْأَخُ - بِحُسْنِ الْإِقْتِدَاءِ ، وَقَدْ ظَفِرْتَ بِكَمَالِ الْإِهْتِدَاءِ ، وَاللَّهُ
يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ .

(١) سورة الأنفال : (٤٣) .

الفصل التاسع

في ذكر أصحاب رسول الله صلى الله عليه وآله وأهل بيته الطاهرين

اعلم : أن ميراث النبوة العلم ، وقد توارثه أصحابه وأهل بيته ، وقد وجب عليك محبة الجميع ؛ فلا تكن مائلاً إلى إحدى الجهتين دون الأخرى ؛ فإن ذلك هوى ، ولا ينتزع منك هذا الميل حتى ينزل باطنك شيء من محبة الله تعالى الخاصة ، فحينئذ تبرأ من الهوى ، ويكون عندك شغل شاغل بما أعطيت ، فتنظر بصفاء بصيرتك ، وتكشف لك محاسنهم ، ويتغطي ما تنكره من أحد منهم ؛ فإن الإشتغال بالعصبيّة والخوض في أمرهم شغل البطالين .

وقد استروح قوم إلى البطالة ، وتجرؤوا على المخالفات وارتكاب المناهي ، واتخذوا ما زعموه محبة لهم جنة لهم ، وحدتتهم نفوسهم أن ذلك ينفعهم ! كلاً ؛ حتى يستقيموا على الجادة المستقيمة ، فلا تنفع محبتهم بغير التقوى ؛ فالصلوات إذا فاتت ، والأوقات إذا ضاعت ، والذنوب إذا ارتكبت ، والمحارم إذا استبيحت . . أتى تجبرها دعوى محبتهم !؟

فيجب أن تحب فاطمة بنت رسول الله صلى الله عليه وسلم ورصي عنها ، وهل يسع قلب مؤمن إلا ذلك ، وقد سمع قول رسول الله صلى الله عليه وسلم : « فاطمة بضعة مني » !؟^(١) .

ثم ما بلغك من زهدا في الدنيا وعلمها ، وتجرؤها مرارة الفقر والفاقة والقلّة ، وحسن صبرها واحتسابها . . يوجب محبة القلب لها ، ولو لم يكن إلا نسبة رسول الله صلى الله عليه وسلم . . فنسبة رسول الله صلى الله عليه وسلم

(١) أخرجه البخاري (٣٧١٤) ومسلم (٢٤٤٩) من حديث سيدنا المسور بن مخرمة رضي الله عنه .

تُوجِبُ تِلْكَ الْمَحَبَّةَ وَلَوْ لَمْ تَكُنْ تِلْكَ الصِّفَاتُ الظَّاهِرَةُ^(١) ، فَكَيْفَ إِذَا اجْتَمَعَ ذَلِكَ كُلُّهُ ؟!

والحسنُ والحُسَيْنُ أولادُها رضوانُ اللهُ عليهم ، وأولادُهما أولادُها ، فالكُلُّ أولادُ رسولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّمَ ، فَمَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ حُبُّ رَسولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّمَ . . لا بُدَّ لَهُ مِنْ حُبِّ أولادِهِ صَلَّى اللهُ عليه وسلَّمَ .

وأما أصحابُه : فأبو بكرٍ رضوانُ اللهُ عليه فضائلُه لا تَنحَصِرُ ، وعمْرُ وعثمانُ وعليُّ رضوانُ اللهُ عليهم أجمعين ، وكونُك تَنسِبُ عَلِيًّا رَضِيَ اللهُ عَنْهُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ . . فالصُّحْبَةُ أَكْمَلُ فِي وَصْفِهِ مِنْ نِسْبَةِ الْقَرَابَةِ ، وَالْكُلُّ عَالٍ ؛ لِأَنَّ نِسْبَةَ الْقَرَابَةِ نِسْبَةُ صُورَةٍ ، وَنِسْبَةُ الصُّحْبَةِ نِسْبَةُ مَعْنَى ، فَكَيْفَ يَسْعُ قَلْبُ الْمُؤْمِنِ أَنْ يَقْدَحَ فِي أَصْحَابِ رَسولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ، وَهُمُ مَعَ رَسولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَجَسَدٍ وَاحِدٍ ؟! بَدَلُوا الْأَمْوَالَ وَالْأَرْوَاحَ ، وَهَجَرُوا الْأَوْطَانَ ، وَقَاطَعُوا الْأَتْرَابَ وَالْأَقْرَانَ فِي صُحْبَتِهِ وَمَحَبَّتِهِ .

ومِمَّا ظَفَرَ بِهِ الشَّيْطَانُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ ، وَخَامَرَ الْعَقَائِدَ مِنْهُ دَنَسٌ ، وَصَارَ فِي الضَّمَائِرِ حَبْتٌ : مَا ظَهَرَ مِنَ الْمُشَاجَرَةِ بَيْنَهُمْ ، فَأَوْرَثَ ذَلِكَ أَحْقَادًا وَضَغَائِنَ فِي الْبَوَاطِنِ ، ثُمَّ اسْتَحْكَمَتْ تِلْكَ الضَّغَائِنُ ، وَتَوَارَثَهَا النَّاسُ ؛ فَكُفِّتْ وَتَجَسَّدَتْ ، وَانجَذَبَتْ إِلَى أَهْوَاءِ اسْتَحْكَمَتْ أُصُولُهَا ، وَتَشَعَّبَتْ فُرُوعُهَا .

فأَيُّهَا الْمَبْرَأُ مِنَ الْهَوَى وَالْعَصَبِيَّةِ ؛ اعْلَمْ : أَنَّ أَصْحَابَ رَسولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَعَ نِزَاهَةِ بَوَاطِنِهِمْ ، وَطَهَارَةِ قُلُوبِهِمْ . . كَانُوا بَشَرًا ، وَكَانَتْ لَهُمْ نُفُوسٌ ، وَلِلنُّفُوسِ صِفَاتٌ تَظْهَرُ بِصِفَتِهَا ؛ فَقَدْ كَانَتْ نُفُوسُهُمْ تَظْهَرُ بِصِفَةٍ وَقُلُوبُهُمْ مُنْكَرَةً لِذَلِكَ ، فَيَرِجِعُونَ إِلَى حُكْمِ قُلُوبِهِمْ ، وَيُنْكِرُونَ مَا كَانَ مِنْ نُفُوسِهِمْ ، فَانْتَقَلَ الْيَسِيرُ مِنْ آثَارِ نُفُوسِهِمْ إِلَى أَرْبَابِ نُفُوسِ عَدُمُوا الْقُلُوبَ ، فَمَا أَدْرَكُوا قَضَايَا قُلُوبِهِمْ ، وَصَارَتْ صِفَاتُ نُفُوسِهِمْ مُدْرَكَةً عِنْدَهُمْ كَجِنْسِيَّةِ النَّفْسِيَّةِ ، فَبَنَوْا بِتَصَرُّفِ النَّفُوسِ

(١) وتقرأ بطاءٍ مُهْمَلَةٍ : (الطَّاهِرَةُ) .

على الظاهر المفهوم عندهم ، ووقَّعوا في بدعٍ وشبهه أوردتهم كلَّ موردٍ رديٍّ ،
وجرَّعتهم كلَّ شُرْبٍ وبِيٍّ ، وانعَجَمَ عليهم صفاءُ قلوبهم ، ورجوعُ كلِّ واحدٍ منهم
إلى الإنصافِ ، وإذعانُهُ لما يَجِبُ مِنَ الاعترافِ ، وكانَ عندهمُ اليَسِيرُ مِنْ صفاتِ
نُفوسِهِمْ ؛ لأنَّ نُفوسَهُمْ كانتْ مَحْفُوفَةً بِأَنْوارِ قلوبِهِمْ ، فلَمَّا توارثَ ذلكَ أربابُ
النُّفوسِ المُتَسَلِّطَةِ الأَمارةِ بالسُّوءِ ، القَاهرةِ للقلوبِ ، المَحْرُومَةِ أَنْوارِها . . أَّحَدَتْ
عِنْدَهُمُ العَدَاوَةَ والبَغْضَاءَ .

فإن قَبِلْتَ النُّصْحَ . . فَأَمْسِكْ عَنِ الحَوْضِ فِي أَمْرِهِمْ ، واجعَلْ مَحَبَّتَكَ لِلْكُلِّ
على السَّوَاءِ ، مِنْ غيرِ أَنْ تُرَجِّحَ مَحَبَّةَ أَحَدِهِمْ على الآخرِ ، وَأَمْسِكْ عَنِ التَّفْضِيلِ
والعُلُوِّ ؛ فَأَمْرُهُمْ أَكْبَرُ مِنْ أَنْ تَحْوِضَ فِيهِ ، وَإِنْ خَافَ باطِنَكَ فَضِلْ أَحَدِهِمْ على
الآخرِ . . فاجعَلْ ذلكَ مِنْ جُمْلَةِ أسرارِكَ ؛ فَمَا يَلْزَمُكَ إِظْهَارُهُ ، وَلَا يَلْزَمُكَ أَنْ
تُحِبَّ أَحَدَهُمْ أَكْثَرَ مِنَ الآخرِ ، أَوْ تَعْتَقِدَ فَضْلَهُ أَكْثَرَ مِنَ الآخرِ ، بَلْ يَلْزَمُكَ مَحَبَّةُ
الجمِيعِ ، والاعترافُ بِفضلِ الجمِيعِ ؛ فَكثِيرٌ مِنَ النَّاسِ نَكَبُوا عَنِ صِراطِ الاعتدالِ
والاستقامةِ ، فَوَقَّعُوا فِي مَهْوَاةِ التَّفْرِيطِ والإفراطِ ، وَتَأَجَّجَتْ نيرانُ العَصَبِيَّةِ فِي
القلوبِ مِنَ الطَّائِفَتَيْنِ .

فالحَذِرُ المَتَوَرِّعُ لَا يَأْمَنُ التَّفْرِيطَ والإفراطَ ، وَيَثْبُتُ على سِوَاءِ الصِّراطِ ، وَإِذَا
أَحْسَنَ مِنْ نَفْسِهِ بِتَنَاقُضٍ ما فِي حَقِّ أَحَدِهِمْ . . يَفِرُّ إلى اللَّهِ تَعَالَى بِقَلْبِهِ ، وَيَعْمَلُ
فِي إِخْمادِ نارِ العَصَبِيَّةِ الَّتِي مَنَشُؤُها قَضايا الطَّبَعِ ، وَيُقَلِّدُ فِي تَفْضِيلِ البَعْضِ على
البَعْضِ ما صَحَّ مِنَ المَنْقولِ عَنِ أَكْثَرِ الصَّحابةِ والتَّابِيعِينَ .

ويَكْفِيكَ فِي العَقيدةِ السَّليمةِ : أَنْ تَعْتَقِدَ صِحَّةَ خِلافةِ أَبِي بَكْرٍ ، وَخِلافةِ عَمْرٍ
وعِثْمَانَ وَعَلِيٍّ رِضوانِ اللَّهِ عَلَيْهِمُ أَجمِيعِينَ .

ثُمَّ تَعَلَّمَ أَنَّ عَلِيًّا رِضوانِ اللَّهِ عَلَيْهِ وَمُعَاوِيَةَ كانا على القِتالِ والخِصامِ ، وكانَ
الطَّائِفَتانِ يَسُبُّ بَعْضُهُمُ بَعْضًا ، وما حَكَمَ أَحَدٌ مِنْهُمُ بِكُفْرِ الآخرِ ، وَإِنَّمَا كانَتْ
دُنُوبًا لَهُمْ ، فلا تُكْفَرُ أَحَدًا بما تَرى مِنْهُ مِنَ الجَهْلِ والسَّبِّ .

واعْتَقِدْ أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيًّا رَضَوَانُ اللَّهِ عَلَيْهِ اجْتَهَدَ فِي الْخِلَافَةِ ، وَأَصَابَ فِي الْإِجْتِهَادِ ، وَكَانَ أَحَقَّ النَّاسِ بِالْخِلَافَةِ إِذْ ذَاكَ ، وَأَنَّ مُعَاوِيَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ اجْتَهَدَ فِي ذَلِكَ ، وَأَخْطَأَ فِي الْإِجْتِهَادِ ، وَلَمْ يَكُنْ مُسْتَحِقًّا لِلْخِلَافَةِ مَعَ عَلِيٍّ .
فَاللَّهُ يَنْفَعُنَا بِمَحَبَّتِهِمْ ، وَيَحْشُرُنَا فِي زُمْرَتِهِمْ ، وَنَسْأَلُهُ الْعِصْمَةَ مِنَ الْخَوْضِ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ .

الفصل العاشر

في ذكر الموت وما بعده من الأمور الأخروية والنجمة والنار

نَعْتَقِدُ أَنَّ الْمَيِّتَ بَعْدَ الْمَوْتِ يَسْمَعُ مَا يُقَالُ عِنْدَهُ ، وَمَا يُقَالُ لَهُ ، كَمَا كَانَ فِي حَالِ حَيَاتِهِ ، وَيَتَأَثَّرُ بِالْعُنْفِ وَاللُّطْفِ مِنَ الْغَاسِلِ وَمِمَّنْ يُبَاشِرُ جِسْمَهُ ، وَكَأَنَّ الْحَوَاسَّ الَّتِي انْعَدَمَتْ انْكَمَنْتْ فِيهِ .

وَلَا نَشْكُ فِي أَمْرِ سَمَاعِ الْمَيِّتِ وَرُؤْيَيْتِهِ ، وَقَدْ ذَلَّتِ الْأَخْبَارُ عَلَى ذَلِكَ ، إِذَا فَتَّشَتْ . . وَجَدَتْ ^(١) .

وَقَدْ وَجَدَ ذَلِكَ أَهْلُ اللَّهِ وَخَاصَّتُهُ ذَوْقًا ، وَعَلِمُوهُ يَقِينًا ، بِمَا أَظْهَرَ اللَّهُ لَهُمْ ، وَأَطْلَعَهُمْ عَلَيْهِ .

وَأَنَّ الْمَلَائِكِينَ مُنْكَرًا وَنَكِيرًا يَسْأَلَانِهِ ، وَمَا وَرَدَ : أَنَّ الْمُسَاءِلَةَ تَكُونُ لِلْمَقْبُورِ ، وَظَاهِرُ الْأَمْرِ أَنَّ الْمُسَاءِلَةَ تَكُونُ لِلْحَرِيقِ وَالْغَرِيقِ أَيْضًا ، وَلِمَنْ أَكَلَتْهُ السَّبَاعُ ، وَكَيْفَ مَاتَ عَلَى اخْتِلَافِ الْأَحْوَالِ ؛ فَإِنَّ ذَلِكَ ابْتِلَاءٌ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى لِعِبَادِهِ ، وَهُوَ مِنْ جُمْلَةِ مَنَازِلِ الْآخِرَةِ وَمَوَاقِفِهَا .

وَنَعْتَقِدُ ضَغْطَةَ الْقَبْرِ ، وَأَنَّ الْقَبْرَ يَكُونُ رَوْضَةً مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ ، أَوْ حُفْرَةً مِنْ حُفْرِ النَّارِ .

وَأَنَّ الْأَرْوَاحَ وَالْأَجْسَادَ تَشْتَرِكُ فِي النَّعِيمِ الْمُقِيمِ وَالْعَذَابِ الْأَلِيمِ ، وَأَنَّ الْقَالَِبَ

(١) من ذلك : ما أخرجه أبو العباس الأصم في « جزء من حديثه » (١١) وابن حبان في « المجروحين » (٤٨٠/١) ، وتَمَّام في « الفوائد » (١٣٩) من حديث سيدنا أبي هريرة رضي الله عنه : أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ : « مَا مِنْ عَبْدٍ يَمُرُّ بِقَبْرِ رَجُلٍ كَانَ يَعْرِفُهُ فِي الدُّنْيَا فَيَسَلِّمُ عَلَيْهِ . . إِلَّا عَرَفَهُ وَرَدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ » .

وله شاهدٌ من حديث سيدنا ابن عباس رضي الله عنهما ؛ أخرجه ابن عبد البر في « الاستذكار » (١٦٦/٢) ، وقال عبد الحق الإشبيلي في « الأحكام الصغرى » (٣٤٥/١) : (إسناده صحيح) .

بعد أن يصير تراباً ، ويؤخذ منه الخزف ، ويضرب منه اللبن . . يشترك مع الروح في النعيم والعذاب ، وأن الله سبحانه يجمع بين كل قالب وروحه ليوم العرض والنشور ، وفي أخذ سيدنا إبراهيم أربعة من الطير ، وقصته كانت إظهاراً لهذا السير ، فكون عقلك لا يكتيف ذلك . . لما سبق من القول ، وأنت محصور في معقولك ، مقيّد بعقال عقلك .

وما مثالك - أيها المحبوس في قفص عالم الحكمة - إلا مثال الجنين في بطن أمه ، لو قال له قائل : إن الله خلق السماوات والأرض ، والعرش والكرسي ، والشمس والقمر والنجوم . . ما تكوّن له ذلك ، ولا اهتدى إليه .

فأنت - أيها المعتقل بعقلك - ذلك الجنين ، وما انشقت عنك مشاييم^(١) عالم الشهادة ، ولا تفقّصت بيضة وجودك وبعدها ما وُلدت ، فإذا مت . . يقال لك : تفتن ، ﴿ فَكُنْفَنَا عَنْكَ عِظَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ ﴾^(٢) ، فتستيقظ حينئذ من رقدتك بموتك ، وترى عالماً ما رأيته ، وترى الجنة والنار .

واعتقد أنهما موجودتان مخلوقتان ، وكل ما ورد من عظيم أمر الجنة حق ؛ من الحور والقصور ، والولدان والعلمان ، والأنهار والأشجار .

وقس جميع أمر الجنة على ما ورد بأن القائل إذا قال : (لا إله إلا الله) . . يُعطى بقوله شجرة يسير الراكب في ظلها مئة عام^(٣) .

(١) في (أ) : (مشام) ، وكلاهما جمع مشيمة : وهي : الطبقة البرآنية للغشاء الذي يكون فيه الجنين في البطن ويخرج معه عند الولادة . ينظر « تهذيب اللغة » (ش م) ، و « المعجم الوسيط » (٥٠٤ / ١) .
(٢) سورة ق : (٢٢) .

(٣) لم أقف عليه بهذا السياق ، ولعل مقصود المؤلف ما ورد أن النبي صلى الله عليه وسلم قال : « من قال : سبحان الله العظيم وبحمده . . عُرسَتْ له نخلة في الجنة » . أخرجه الترمذي (٣٤٦٤) عن سيدنا جابر رضي الله عنه .

وما ورد أن النبي صلى الله عليه وسلم قال : « إن في الجنة لشجرة يسير الراكب الجواد المضمر السريع مئة عام ما يقطعها » ، أخرجه البخاري (٦٥٥٣) ومسلم (٢٨٢٨) من حديث سيدنا أبي سعيد الخدري رضي الله عنه .

فاعلم: أَنَّ ذَلِكَ حَقٌّ ، وَهُنَالِكَ أَعْظَمُ مِنْ ذَلِكَ : « مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ ، وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ »^(١) .

وإنما أُخْبِرَتْ بِبَسِيرٍ مِنْ كَثِيرٍ عَلَى قَدْرِ وَهْمِكَ وَخِيَالِكَ وَضَيْقِ وَعَائِكَ ؛ لِأَنَّكَ مَا دُمْتَ فِي هَذَا الْعَالَمِ فَوِعَاءُ فَهْمِكَ عَلَى قَدْرِ ضَيْقِ هَذَا الْعَالَمِ ، وَالْمَقْيَدُونَ بِعُقُولِهِمْ مَا يَقْبَلُونَ الشَّيْءَ إِلَّا إِذَا دَلَّ عَلَيْهِ الْبُرْهَانُ ، وَمَا عَدَاهُ فَهُوَ عِنْدَهُمْ سُخْفٌ وَهَدْيَانٌ ؛ فَهُمْ الْمَلَا حِدَّةُ وَالزَّنَادِقَةُ ، أَجْهَلُ خَلْقِ اللَّهِ بِاللَّهِ ، مَا لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ .

وَيَدُلُّكَ عَلَى وَهْنِ نِيَّاتِهِمْ وَفَسَادِ أَمْرِهِمْ : اخْتِلَافُهُمْ فِي الْأَرَاءِ .

وَيَدُلُّكَ عَلَى صِحَّةِ أَمْرِ الْأَنْبِيَاءِ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ : اتِّفَاقُهُمْ عَلَى أَصُولٍ مَا اخْتَلَفَتْ ، وَاتَّفَقَ عَلَيْهَا أَتْبَاعُهُمْ وَأَشْيَاعُهُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ .

واعتقد أنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ الْخَلَائِقَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ ، وَيَجْمَعُ الْخَلْقَ فِي صَعِيدٍ وَاحِدٍ ، وَيُحَاسِبُ عَلَى النَّقِيرِ وَالْقَطْمِيرِ^(٢) ؛ فَفَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ أَبَدَ الْأَبَادِ ، وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ .

وَضَرَبُ دُونَهُمْ سَنَائِرُ الْإِبْعَادِ ، مُخْلَدُونَ فِي النَّارِ ، وَأَخْطَأَ مَنْ قَالَ : لَا يُخْلَدُونَ .

فَقَوْمٌ مِنْهُمْ يَذُوقُونَ النَّارَ ، وَقَوْمٌ يَمَكُثُونَ قَلِيلًا ، وَآخَرُونَ كَثِيرًا ؛ عَلَى قَدْرِ ذُنُوبِهِمْ .

(١) أخرج البخاري (٣٢٤٤) ومسلم (٢٨٢٤) من حديث سيدنا أبي هريرة رضي الله عنه ، قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « قَالَ اللَّهُ : أَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ ، وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ ، فَأَقْرَعُوا إِنْ شِئْتُمْ : ﴿ فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مِمَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قَدْرِ أَنْعَيْنِ ﴾ [السجدة : ١٧] » .

(٢) جاء في كتاب « المنتخب من غريب كلام العرب » للهنائي (ص ٣٥٤) : (القَطْمِيرُ : القشرة التي بين نواة التمرة وبين لحمها ، والنَّقِيرُ : النَّقْرَةُ التي في وسط النواة ، والفَتِيلُ : الذي في شَقِّهَا) .

وأهل البدع سبيلهم سبيل أهل الكبائر ؛ لا يُخلدُونَ في النَّارِ ، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « ستفترق أمتي . . . »^(١) ، وأثبت أنهم من الأمة .

وقوله صلى الله عليه وسلم : « الناجية واحدة »^(٢) ، الفرقة الناجية لا يدقون النار ، ولا يدخلونها إلا تحلة القسم ، والباقون يدخلون النار ثم يخرجون . فلا تعتقد أن من صام وصلى إلى الكعبة ، وحج ، وزكى . . . يخلد في النار على ما يكون منه من الكبيرة والبدعة .

ونعتقد أن للأنبياء عليهم الصلاة والسلام شفاعتة يوم القيامة ، يخرج بشفاعتهم خلق من النار ، وللأولياء والمؤمنين شفاعتة وجاء عند الله على قدر رتبهم .

ونعتقد أن الصراط حق ؛ أدق من الشعرة ، وأحد من السيف^(٣) .

وأن الميزان حق ؛ وله كفتان ولسان^(٤) .

وكل ما يخامر سرك فقد نبهتك على الطريق الذي أتيت منه ، وأي شيء تنكر من قدرة الله تعالى أن توزن الأعمال !؟

فيا أيها الرجل ، صاحب العقل الصغير والعلم اليسير ؛ عقلك لا يعلم

(١) أخرجه أبو داود (٤٥٩٦) والترمذي (٢٦٤٠) وصححه ، وابن ماجه (٣٩٩١) من حديث سيدنا أبي هريرة رضي الله عنه قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « افتترقت اليهود على إحدى - أو : اثنتين - وسبعين فرقة ، وتفرقت النصارى على إحدى - أو : اثنتين - وسبعين فرقة ، وتفرقت أمتي على ثلاث وسبعين فرقة » .

قال الخطابي في « معالم السنن » (٢٩٥/٤) : (فيه دلالة على أن هذه الفرق كلها غير خارجة من الدين ؛ إذ قد جعلهم النبي صلى الله عليه وسلم كلهم من أمة ، وفيه : أن المتأول لا يخرج من الملة وإن أخطأ في تأويله) .

(٢) أخرجه ابن ماجه (٣٩٩٣) ، وأحمد في « المسند » (١٢٢٠٨) من حديث سيدنا أنس بن مالك رضي الله عنه ، بلفظ : « كلُّها في النَّارِ ، إلا واحدة ؛ وهي : الجماعة » .

(٣) أخرجه مسلم (١٨٣) من حديث سيدنا أبي سعيد الخدري رضي الله عنه .

(٤) قال ابن أبي زمنين في « أصول السنة » (ص ١٦٦) : (رأيت في تفسير الكلبي عن أبي صالح ، عن ابن عباس أنه قال : هو ميزان له لسان وكفتان) .

إِلَّا الْجَوَاهِرَ وَالْأَعْرَاضَ ، فَتَقُولُ : الْأَعْرَاضُ كَيْفَ تُوزَنُ وَهِيَ لَا تَقُومُ بِذَوَاتِهَا ؟
وَتَضْحَكُ مِنَ الْقَائِلِ لَكَ ذَلِكَ ، فَمَنْ أَطْلَعَهُ اللَّهُ عَلَى الْأَسْرَارِ وَعَجَائِبِ الْأَقْدَارِ . .
يَضْحَكُ مِنْ قُصُورِ عَقْلِكَ ، وَيُزْرِي عَلَى زَكَاةِ فَهْمِكَ ، ﴿ فَالْيَوْمَ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنَ
الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ ﴾ (١) .

فَمَنْ عَلِمَ ذَلِكَ الْعِلْمَ ، وَاتَّخَذَهُ اللَّهُ أَمِينًا ، وَأَطْلَعَهُ عَلَى الْأُمُورِ الْأُخْرَوِيَّةِ ،
وَكُشِفَ لَهُ عَالَمُ الْقُدْرَةِ . . يَرَى أَنَّ الْمُقَيَّدَ بِعَقْلِهِ كَالصَّبِيِّ الَّذِي يَتَحَرَّكُ بِحَرَكَاتٍ ،
وَيَعْتَقِدُ اعْتِقَادَاتٍ ، وَيَظُنُّ ظُنُونًا ، يَضْحَكُ الْعَاقِلُ الْبَالِغُ مِنَ اعْتِقَادِهِ .

وصاحبُ العقلِ المُنكِرِ للأُمُورِ الْأُخْرَوِيَّةِ - عند صاحبِ هذا الفنِّ مِنَ الْعِلْمِ
وَالكَشْفِ - أَقْلٌ عَقْلًا مِنَ الصَّبِيِّ ، مع ما يُعْتَقَدُ فِيهِ أَنَّهُ شَبِيرٌ (٢) الْأَرْضَ بِأَسْرِهَا
وَوَزَنَهَا ، وَعَلِمَ حَرَكَاتِ الْأَفْلَاقِ وَتَأْتِثِرَاتِ الْكَوَاكِبِ ، وَوَقَفَ مِنَ عِلْمِ الْهَيْئَةِ عَلَى
أَتَمِّ غَايَةٍ وَأَكْمَلِ نِهَآيَةٍ ، وَاعْتَقَدَ فِي نَفْسِهِ وَمَنْ سَلَكَ مَسْلَكَهُ أَنْ لَيْسَ عَلَى وَجْهِ
الْأَرْضِ أَعْلَمُ مِنْهُ ، وَمَعَ ذَلِكَ كُلِّهِ هُوَ أَجْهَلُ خَلْقِ اللَّهِ تَعَالَى ؛ حَيْثُ جَهَلَ الْأُمُورَ
الْأُخْرَوِيَّةَ ؛ لِأَنَّ تِلْكَ الْعُلُومَ كُلَّمَا أَكْثَرَ مِنْهَا . . اَزْدَادَ جَهْلًا بِاللَّهِ تَعَالَى وَبِأَمْرِهِ ،
لَكِنْ مَنْ سَبَقَ لَهُ مِنَ اللَّهِ الْحُسْتَى . . فَهُوَ يُنْقِذُهُ مِنَ الضَّلَالِ ؛ فَقَدْ أَنْقَذَ خَلْقًا
خَاضُوا تِلْكَ الْغَمْرَاتِ ، وَعَايَنُوا تِلْكَ الْهَلَكَاتِ ، فَقَدْ رَأَيْنَا مِنْهُمْ وَسَمِعْنَا بِهِمْ ،
وَمَا ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ .

وَنَعْتَقُدُ أَيْضًا : أَنَّ الْحَوْضَ الْمَوْرُودَ الْمَخْصُوصَ بِهِ نَبِيَّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
حَقٌّ .

وَلَا نَعْتَقُدُ أَنَّ أَهْلَ الْكِبَائِرِ لَا بُدَّ لَهُمْ مِنْ وُرُودِ النَّارِ ، وَلَا نَقْطَعُ لَهُمْ بِذَلِكَ ، بَلْ
يَجُوزُ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَتَجَاوَزُ عَنْهُمْ إِذَا أَطْلَعَ لَهُمْ عَلَى مَا يُكْفِّرُ سَيِّئَاتِهِمْ .
وَلَا نَقْطَعُ لِأَحَدٍ بِالْجَنَّةِ لِمَا نَرَى مِنْهُ مِنَ الْأَعْمَالِ الصَّالِحَةِ وَالطَّرَائِقِ الْحَمِيدَةِ ،

(١) سورة المطففين : (٣٤) .

(٢) فِي (ب) : (سَبِيرٌ) بِسِينٍ مُهْمَلَةٍ . وَكِلَاهُمَا وَجِيهٌ ، لَهُ حِظٌّ مِنَ التَّوَجِيهِ .

بَلْ نَرَجُو لَهُ الْجَنَّةَ ، وَنَجْوِزُ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى سَيُورِدُهُ النَّارَ ، إِلَّا مَنْ نَصَّ عَلَيْهِ
الْقُرْآنُ بِالرِّضْوَانِ ؛ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى : ﴿ لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ
الشَّجَرَةِ ﴾ (١) .

وَنَعْتَقِدُ أَنَّ عَيْسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ يَنْزِلُ ، وَالذَّجَالَ يَخْرُجُ ، وَالشَّمْسَ تَطْلُعُ مِنْ
مَغْرِبِهَا ، كُلُّ ذَلِكَ حَقٌّ لَا شَكَّ فِيهِ .

وَنَعْتَقِدُ أَنَّ الْخِلَافَةَ فِي قُرَيْشٍ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ، لَا يُجَادِبُهُمْ عَلَيْهَا غَيْرُهُمْ .
وَنَعْتَقِدُ وَجُوبَ الْإِنْقِيَادِ لِإِمَامِ الْوَقْتِ مِنْ بَنِي الْعَبَّاسِ ، وَلِسَائِرِ وُلاةِ الْأَمْرِ مِنْ
قَبْلِهِ ، وَنَرَى قِتَالَ مَنْ يَخْرُجُ عَلَى الْإِمَامِ .

وَنَعْتَقِدُ وَجُوبَ الْجُمُعَةِ وَالْجَمَاعَةِ ، وَوُجُوبَ قَضَاءِ حَقُوقِ الْمُسْلِمِينَ ،
وَالِاتِّفَاقِ مَعَهُمْ عَلَى مَا اتَّفَقُوا عَلَيْهِ وَانْعِقَدَ إِجْمَاعُهُمْ فِيهِ ، وَلَا نَسْتَبِدُّ بِأَرَائِنَا
دُونَ إِجْمَاعِ الْمُسْلِمِينَ ، كُلُّ ذَلِكَ بِتَوْفِيقِ اللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ (٢) وَمَتِّهِ الْجَسِيمِ ،
وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ .

(١) سورة الفتح : (١٨) .

(٢) هنا تنتهي نُسُخُ الْكِتَابِ ، وَمَا يَلِي مَثَبٌ مِنَ النُّسخَةِ (ب) وَفِي (أ) : خَتَمَهَا النَّاسُخُ بِقَوْلِهِ :
(تَمَّتِ الْعَقِيدَةُ الْمَسْمُوءَةُ بِ « أَعْلَامِ الْهَدْيِ وَعَقِيدَةُ أَرْبَابِ التَّقَى » ، بِحَمْدِ اللَّهِ وَمَتِّهِ ، لِلشَّيْخِ شَيْخِ الْإِسْلَامِ
فِي الْعَالَمِينَ ، شَهَابِ الدِّينِ عَمْرٍ بِنِ عَبْدِ اللَّهِ بِنِ مُحَمَّدٍ بِنِ عَبْدِ اللَّهِ بِنِ سَعِيدِ بِنِ الْحُسَيْنِ بِنِ الْقَاسِمِ بِنِ
عَبْدِ اللَّهِ بِنِ عَبْدِ الْمُعَزِّزِ بِنِ الْقَاسِمِ الشُّهْرَوَرْدِيِّ ، رَحِمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ ، فِي أَوَائِلِ ذِي الْحِجَّةِ ، تِسْعٍ وَسَبْعِينَ
وَسَبْعِ مِئَةٍ) .

وَفِي (ج) : خَتَمَهَا النَّاسُخُ بِقَوْلِهِ : (الرَّؤُوفُ الرَّحِيمُ ، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ وَآلِهِ
الطَّاهِرِينَ وَأَصْحَابِهِ الْأَكْرَمِينَ ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) .

وَفِي (د) : خَتَمَهَا النَّاسُخُ بِقَوْلِهِ : (وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ ، وَعَلَى آلِهِ الطَّاهِرِينَ
وَأَصْحَابِهِ الْأَكْرَمِينَ ، وَسَلَّمْ تَسْلِيمًا كَثِيرًا ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ، تَذَكُّرًا لِقَدْرِ الْفَقِيرِ خَالِدِ الْكِرَاطِيِّ لِأَخِيهِ
فِي اللَّهِ تَعَالَى الْمُنَاصِرِ الْمَجَاهِدِ دَانِيَالَ سُلْطَانَ النَّسَبِ الْأَلْمَعِيِّ سَنَةَ « ١٣٤٨ » ، اللَّهُ الْحَمْدُ وَالْمِنَّةُ) .

وَفِي (هـ) : خَتَمَهَا النَّاسُخُ بِقَوْلِهِ : (وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ
وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ وَسَلَّمْ تَسْلِيمًا ، وَرَحِمَ اللَّهُ مَنْ دَعَا لِكَاتِبِ هَذِهِ الْأَسْطُرِ وَجَمِيعِ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ
وَالْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ ؛ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ) .

والصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ الْأَكْمَلَانِ الْأَطْيَبَانِ الْأَزْكَيَانِ ، الْأَفْيَحَانِ الْأَعْطَرَانِ ، النَّامِيَانِ ، الْمُتَعَاقِبَانِ ، عَلَى مَرِّ الدُّهُورِ وَالْأَزْمَانِ ، مِنْ نَاطِقٍ وَصَامِتٍ مِنْ جَمَادٍ وَحَيَوَانٍ ، عَلَى أَشْرَفِ خَلْقِ اللَّهِ وَأَفْضَلِهِمْ مِنَ الْمَلَائِكَةِ وَالْإِنْسِ وَالْجَانِّ ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَصَحَابِهِ وَعِتْرَتِهِ وَأَهْلِ بَيْتِهِ الطَّاهِرِينَ وَمَنْ تَابَعَهُمْ بِإِحْسَانٍ ، وَسَلَّمْ كَثِيرًا .

تَمَّتْ هَذِهِ الْعَقِيدَةُ الْمُبَارَكَةُ ، بِحَمْدِ اللَّهِ تَعَالَى وَعَوْنِهِ وَحُسْنِ تَوْفِيقِهِ ، وَلِلَّهِ الْحَمْدُ أَوْلًا وَآخِرًا ، وَظَاهِرًا وَبَاطِنًا ، وَسِرًّا وَعَلَانِيَةً ، وَصَلَّى اللَّهُ عَلَيَّ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمْ تَسْلِيمًا كَثِيرًا إِلَى يَوْمِ الدِّينِ .

لَا تَعْجَلَنَّ ^(١) فَلَيْسَ الرِّزْقُ بِالْعَجَلِ الرِّزْقُ ^(٢) فِي اللُّوحِ مَكْتُوبٌ مَعَ الْأَجَلِ
فَلَوْ صَبَرْنَا لَكَانَ الرِّزْقُ يَطْلُبُنَا لَكِنَّهُ خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ ^(٣) ^(٤)

كَانَ الْفِرَاقُ نَهَارَ الثَّلَاثَاءِ ، ثَانِي عَشَرَ رَجَبِ الْحَرَامِ ، سَنَةَ (٩٩٠ هـ) ^(٥) ، عَلَى يَدِ الْفَقِيرِ إِلَى اللَّهِ : مُحَمَّدِ الصَّفَّادِيِّ ، غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَلِوَالِدَيْهِ وَلِلْمُسْلِمِينَ أَجْمَعِينَ ،
آمِينَ .

(١) فِي (ب) : (تَعْجَلُ) ، وَالصَّوَابُ مَا أُثْبِتُ .
(٢) فِي (ب) : (إِنَّمَا الرِّزْقُ) ، وَالصَّوَابُ مَا أُثْبِتُ .
(٣) فِي (ب) : (وَلَكِنْ) ، وَالصَّوَابُ مَا أُثْبِتُ .
(٤) هَذِهِ خَاتَمَةُ (ب) ، وَالْأَبْيَاتُ فِي : « مَجْمُوعَةُ الْقَصَائِدِ الزَّهْدِيَّاتِ » لِعَبْدِ الْعَزِيزِ السَّلْمَانَ (٥٣٤/١) ، وَلَمْ أَهْتِدِ لِقَائِلَهَا ، وَالْبَيْتَانِ مِنَ الْبَسِيطِ .
(٥) فِي أَصْلِ (ب) : (كَأَنَّهَا كُنْتُ) ، وَهُوَ وَهْمٌ مُحَضُّ ، يُؤَكِّدُهُ قَوْلُهُ : (رَجَبِ الْحَرَامِ) ، فَكَيْفَ يَكُونُ رَجَبُ (١٩٩٠) ؟ وَكُتِبَ أَحَدُ قَرَأَةِ الْمَخْطُوطِ تَحْتَ هَذِهِ السَّنَةِ : أَطْنُهَا سَنَةٌ : (١١١٠) ، وَلَعَلَّ مَا أُثْبِتُ الْأَقْرَبُ إِلَى الصَّوَابِ ، سِيَمَا وَأَنَّ رَقْمَ (١) غَيْرَ وَاضِحٍ فِي الْكِتَابَةِ ، وَقَدْ ذُكِرَ ذَلِكَ فِي تَوْصِيفِ نُسخَةِ دَارِ الْكِتَابِ الْمِصْرِيَّةِ .

3.3. Eserin Tercümesi

TASAVVUF EHLİNİN AKİDESİ

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın Adıyla

Salâtu selam, Efendimiz Muhammed'e (s.a.), onun aile efradına ve ashabına olsun. Tüm medh ü senalar Allah'a aittir. O ki, muhabbet ehlinin gözlerinden basiretsizlik perdesini kaldırmış; onları, seçtiğinin (Peygamberimizin) nuruyla en doğru hidayet yoluna ulaştırmış; en doğru yolu takip etsinler diye dünyadan el etek çekenlerin nefislerini dünyaya meyletmekten arındırmış; kötü kaprisleri yüzünden yoldan sapmaktan kalplerini doğru itikatla korumuş ve onları arı duru bilgi pınarlarına erdirmişdir. Böylece şüphe ve inat unsuru içlerinden söküp alınmış, yüzlerinde marifet nimetinin nurunu ve istediğini elde etmenin sevincini göreceğin ve onlara yardım olacak şekilde, muğlak ilimler kevserinden idrak kadehleri doldurulmuş ve onlar hakkında *"İşte bu, bizim verdiğimiz nimettir. Sonsuza kadar bitip tükenmez."*¹⁷⁰ diye nida edilmiştir. Bahşettiği isabet dolayısıyla O'na hamd eder, rızasından uzaklaşmayı gerektiren fiillerden bizi alıkoyduğu için ona şükrederim. Ebediyen ve nuru daimi olacak şekilde şahadet ederim ki, tek ve ortağı olmayan Allah'tan başka ilah yoktur ve yine şahadet ederim ki, Muhammed (s.a.) onun kulu ve tüm beşere gönderilmiş elçisidir. Allah'ın rahmeti, saygın ve şerefli aline olsun.

Sonra:

Ben Mekke'de mücâvir iken -Allah orayı muhafaza etsin ve şerefini artırsın- bir Müslüman kardeş Kabe-i Muazzama'yı tavaf ederken, benden kendisine uyulacak sahih bir akîde kitabı yazmamı istedi. Bu hususta bundan önce de başkaları tarafından ricada bulunulmuş fakat bu isteği kabul etme noktasında içim rahat olmamıştı. Ta ki, bu kardeşin talebi geldi ve içimde bu talebe olumlu yanıt buldum. Sonra Mekke'de vaktin çok değerli olması, insan bir kısım vaktini yeme, içme ve zaruri ihtiyaçlarıyla ilgilenmeye harcarken; namaz, tilavet ve tavaf dışında bir şeyle meşgul olmanın nadir oluşu sebebiyle biraz durdum. Ancak Müslüman kardeşin talebinin hakkıyla yerine getirilmesi gerekiyordu.

Sonra anladım ki, ben hedef ipini serberst bırakırsam, muhtemelen nefsim rahatlar ve anlatacağım şeyler için hatırımdaki hadislerin rivayetlerini çıkarmaya yönelirim. Daha

¹⁷⁰ Sad, 38/54.

sonra mezheplerin görüşlerini mütalaa etmek için hadislerin tahricine ve kitap okumaya yönelirim. Böyle olunca aklıma gelen şeyler dallanıp budaklanır, buna da zaman yetmez.

İstihare edip Mültezem¹⁷¹ ve Müstecâr'da¹⁷² dua ettim. Kabe'nin köşelerine ve örtüsüne tutundum. Allah'tan, anlatacaklarımı yararlı ve rızasına uygun kılmasını ve beni bu hususta hata ve sürçmeden korumasını niyaz ettim.

İstihare ve duadan sonra, kendi hafızamdan bu muhtasarı imla ettim, kendime kalbimin, Allah'tan yardım dileyerek ona nazır olmasını; eğer zihnim bu muhtasarla ilgili bir hususa takılırsa, bir söz söyleyebilmek için gönlüm ferahlayıncaya kadar Kabe'nin etrafında tavaf etmeyi şart koştum. Esere, *İ'lamül Hüda ve Akidetü Erbabi't-Tüka* ismini verdim ve on bölüme ayırdım.

Başarıya ulaştıran ve yardımcı olan Allah'tır.

Birinci bölüm: Sahih akîde ve menşeinin açıklanması, ona fesad bulaşmasının izahı,

İkinci bölüm: Kelime-i Şehadet, Tevhid ve Tenzih,

Üçüncü bölüm: Allah'ın zâtî sıfatları,

Dördüncü bölüm: Allah'ın kudreti ve kulların fiillerini yaratması,

Beşinci bölüm: Allah'ın kelam sıfatı ve insanların bu konuda söyledikleri,

Altıncı bölüm: Sıfatlar hakkındaki ayet ve hadisler,

Yedinci bölüm: Ru'yetullah meselesi,

Sekizinci bölüm: Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisin olduğuna şahadet,

Dokuzuncu bölüm: Hz. Muhammed'in ashabı,

Onuncu bölüm: Ölüm, ölümden sonraki ahiretle ilgili durumlar ve kıyamet.

Allah'tan evirip çevirdiği, rahmet eserlerinden ve değerli melekelerinden dilediği kadarını koyduğu kalbimi, şeytanın tuzaklarından, nefsin kusurlarından korumasını ve elimin hareketinin, kalbimin iradesinin -Bi iznillah- salih niyetten ayrılmamasını niyaz ederim.

BİRİNCİ BÖLÜM

Sahih İnançın ve Menşeinin Açıklanması, ona fesadın bulaşmasının izahı

Allah'ın yardımıyla bilesin ki: Sahih itikad, dine aykırı eğilimlerden uzak olan itikattır, Allah'ın zikriyle diri olan kalpte meydana gelir. Bu kalp, takvayla süslenmiş,

¹⁷¹ el-Hacerü'l-Esved ile Kâbe kapısı arasında kalan iki metrelik kısımdır.

¹⁷² Ruknülyemânî ile Kâbe'nin günaybatı duvarındaki kapalı kapı arasında kalan yer.

hidayetle desteklenmiş, iman nurunun yayıldığı ve bu nurun etkisinin uzuvlarda ve organlarda belirginleştiği; şeriatın emirlerine bağlı, nefsin kusurlarından korunmuş; Allah'ın temiz fitrata döndürdüğü ve nefsin sürekli duyduğu, bundan dolayı hiçbir yer kalmayacak şekilde nefsin tamamını kuşatan, zan ve vehmin bütün etkilerinden kurtarılmış kalptir.

Nurla dolu böyle bir kalp, dünyada zahitten başka kimsede olmaz. Nurla dolu olan kalp zahidin kalbidir. Peygamber Efendimiz (s.a.) şöyle buyurur: “*Kalbe nur girdiğinde kalp rahatlar, ferahlar. Soruldu ki: Ya Rasûlallah bunun bir alameti var mıdır? Efendimiz (s.a.) cevaben şöyle buyurdu: Evet; kibir yurdundan (dünya) kaçınmak, ebedilik yurduna yönelmek ve ölüm gelmeden önce ona hazırlanmaktır*”.¹⁷³

Muallimlerin birçoğu, delilleri kendileri nezdinde oturmuş ve kendi zanlarınca delilleri ortaya çıkmış bir inanca tutunurlar. Zahid bir alim onları göz önüne aldığı anda, onları taklide saplanmış olarak bulur ki bu, onlar nezdinde tevhidin kemal halidir. Onların hallerini incelediğinde, iyi zan besledikleri şeyhleri ve imamlarını taklit ettiklerini görürsün. Onların ilminin güçlü olduğuna ve doğruyu elde ettiklerine inanırlar. İnancı bu kimselerden alır ve onların inançla ilgili delillerini dinlerler. Sonuçta onların vehim ve hayalleri duyduklarıyla dolar, böylece onlar galip geldiklerine inanırlar. *Her grup kendilerinde bulunanla sevinmektedir*.¹⁷⁴

Bazıları, alimlerle fazla oturup kalkmayan kimselerin inancını benimser, fakat kendi mahallesinden ve beldesinden alimlerle içli dışlı olan, onlarla oturan ve onlarla bir araya gelenleri dinler; onların benimsedikleri görüşü benimser ve kendileri gibi inanmayanları tekfir eder.

Delili elde ettiğini sananlardan birçoğu bu avama katılır; onun gibi mukallit sayılır. Oysa nefisler bende haline getirilir, onda birçok şey iz ve etki bırakır. Hem de bu, nefsin sahibi fark etmeden olur. Nefsin tabiatında bu vardır ve buna yatkındır. Bu meselenin derin izahı ve engin açıklaması vardır.

¹⁷³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kısarü'l-emel*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, (Beyrut: Dârü'l-İbn Hazm, 1997) 131; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahihayn*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts), 4/311.

¹⁷⁴ er-Rûm, 30/32.

Bu fitne yaygın bir hal alıp, doğrudan alıkoyunca, bu kederi kaldırıp, sırf hak yola ulaştırmak için Mevla'ya güzelce ilticadan ve samimi ihtiyaçtan başka kurtuluş yolu yoktur.

Ümmetten kim istek kapısını çalar, kalbinden nefsin arzularını söküp atar ve doğru yolu bulursa, Allah'tan perdeli olan kimselere rahmet nazarıyla bakar; tüm ehl-i kible Müslümanlardan farklı görüş sahiplerine karşı kaba, katı kalpli olmaz ve hakikati, doğru yolu talep eden ilim taliplerine anlatabilme hususunda Allah'tan yardım diler.

Rasulullah (s.a.v) zamanında, Allah'ın lütfettiği semâvî vahyin etkileri ve Nebevî kalbin nuruyla akıllar doğru ve dengeli iken, nefisler adetten uzak, taat ve ibadete ram olmuş; kalpler dünyada zühdle doymuş ve Allah yoluna yönelmiş; gayb perdelerinin ardından kesin bilgi nurunun farkına varmış; her türlü şek ve şüpheden soyutlanmış; kuşkusuz inançlar tek olmuş; kalpler ve görüşler birleşmiştir. Nitekim Allah onları; “*Onlar birbirlerine kenetlenmiş duvar gibidir.*”¹⁷⁵ şeklinde nitelemiştir.

Bu şekilde sonradan meydana gelen ihtilafın, sapmadan kaynaklandığı ortaya çıkmıştır. Zahidlerin azimleri gevşeyip, muttakilerin yapıları sarsılınca, inanç konularına şeytan bulaşmış ve imanın temellerini sarsmıştır. Kim ki her türlü kusur ve eksikten ârî sağlam bir inanç isterse, bu sünnetlere uymalıdır. Böylece kalbinden örtü ve perde zarını kaldırsın, sırlar hazinesine sahip olsun, yardım ve nurlar kesintisiz devam etsin.

Allah şöyle buyuruyor: *Allah'tan sakının. O size öğretiyor.*¹⁷⁶ Allah, faydalı ilmi takvayla irtibatlandırmıştır. Şüphesiz ki, ihtiras körlüğün eşidir. Allah lütfuyla saptıktan kurtarır ve durumu düzeltmek için yardımcı olur.

İKİNCİ FASIL

Kelime-i Şehadet, Tevhid ve Tenzih

Allah'ın kendisi için şahitlik yaptığı; meleklerin ve ilim sahiplerinin de şahitlik ettiği şeyi sağlam kalp bilir, bozulmamış akıl buna hükmeder ve sağlam bilgi ona tanıklık eder. Zira Allah şöyle buyurmuştur: “*Allah, hak ve adaleti ayakta tutarak, kendinden başka ilah olmadığını bildirdi; melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar ettiler. (Evet) O'ndan başka ilah yoktur; O mutlak güç ve hikmet sahibidir.*”¹⁷⁷ Kendisinden başka

¹⁷⁵ es-Saf, 61/4.

¹⁷⁶ el-Bakara, 2/282.

¹⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/18.

ilah bulunmayan Allah yücedir. O'nun zıddı, benzeri, dengi, çocuğu, ana-babası, yardımcısı, eşi yoktur. Akıl, onun büyüklüğünü ve azametinin iç yüzünü idrak edemez. İdrak, onun büyüklüğünün zirvesine ulaşamaz. O'nun mukaddes zatına hiçbir etkilenme, değişme, elem, hastalık, uyku, uyuklama, parçalanma ve bitişme bulaşmaz. Vehimlerin dolaştığı konulardan yücedir. Duyuların tasvir ettiği şekillerden büyüktür. Mukayesenin verdiği hükümden yücedir. O'nu hiçbir tahayyül ve zan tasvir edemez. Hiçbir şey ona benzemez. Zeval onun yerine geçmez, hiçbir sirayet onu lekelemez. Hiçbir düşünce ona ulaşmaz, ifade onu kuşatamaz; O kayyûmdur (kendi zatıyla ayakta olan), ezeldir, ebedîdir ve nihayetsizdir. O'nun ezeli oluşu "Ne zaman?" sorusuyla kısıtlanamaz; ebedi oluşu "Ne zaman?" sorusuyla sınırlandırılmaz. Onun hakkında tayin geçerli olamaz. Ayırıştırma onu etkilemez. Eğer "nerede?" dersin, mekandan önce vardır. Eğer "ne vakit?" dersin, zamandan önce vardır. "Nasıl?" dersin, benzerleri, misalleri ve denkleri geride bırakmıştır. "Şayet delil istersen", apaçık olan kainat habere galiptir. "Şayet bir izah istersen", kainatın zerrelere beyan ve delildir. O; evvel, âhir, bâtın ve zâhirdir. O'nun ezeli ve ebediliğinde evveler ve ahirler yoktur. Kâinat, zaman ve mekan, an ve vakit yaratılmadan önce O, celâl ve yüceliğiyle tektir. Dolayısıyla mekan cevherdir, cisimleri o yaratmıştır. Zaman, vakit ve anı o belirlemiştir. Tüm bunlar sonradan değildir.

Zamanı ve mekanı tanıtarak bize bildirmiştir. Şayet dilerse, bizi, zamanı ve mekanı bilmez olarak yaratır; bizi zaman içinde yaratır. Dilerse mekan olmaksızın bizi yaratır. Dolayısıyla biz, mekan içinde olmadan olmayacağımızı biliriz. Bunlar, aklımızın verdiği hükümlerdendir. Bu hükümleri O, bizim için hazır etmiştir. Biz bu hükümlerle anlaşılır olan şeyleri anlarız ve bilinen şeyleri onlarla biliriz. Eğer isteseydi, bizim için başka bir biçim var ederdi. O'nun kudretinin alanları sınırsızdır, dileğinin olağanüstülüğü gizlenemez. Akıl ve ilim de dahil, içinde bulunduğumuz alem, O'nun alemlerinden bir alemdir.

"Şayet dileseydi, bizi mekan içinde olmadan yaratırdı".¹⁷⁸ Sözümlü imkansız görme! O, mekan içinde olmadan mekanı yarattı. Çünkü mekan, mekan içinde olsaydı, teselsül

¹⁷⁸ Sühreverdî burada Eş'arî itikadındaki Allah'ın kudreti anlayışını benimsemektedir. Bilinmektedir ki yaratılan her şey bir mekân ve zamanda yaratılmıştır. Allah mekânı yoktan var etmiştir, teselsül yoktur. Teselsül batıldır. Varlığın bir başlangıcının olduğuna iman etmek gerekir. Çünkü bir varlığın diğerinin sebebi olması, bir şeyin diğer bir şeye ihtiyaç

olurdu. Allah'ın kudretini aklınla sınırlama. Çünkü hikmeti, akıl anlayabilir. Kudrete gelince, sonradan olan şey onu kavrayamaz. Deniz hakkında konuş, ancak orada takılıp kalma.

Yaptığımız bu açıklamalar uhrevî esaslara dairdir. Bunu bilen bilir, akli ermeyen ise inkar eder. Yarattılan bu alemi Allah'tan başka kim yaratabilir? Zamana O'ndan başka kim hükmedebilir? Bu ancak Allah'ın kudretiyle bilinebilir. Yüce Allah zamandan ve mekandan münezzehtir.

Hikmetler alemi, yeryüzünden gökyüzüne kadar cisim, cevher ve arazlardan müteşekkil bu alem ile ve bizim aklımızın kavramasıyla anlaşılmaz. Bu alem O'nun alemlerinden biridir. O'nun ilahî azametini oranla alemin şekilleri ve onun içerdiği yer, gök, su, ateş, hava, arş, kürsü, cin, insan, yıldızlar, varlıklar, renkler, alemler, cisimler, keşmekeş, güneş, ay, yıldızlar, yer yüzü katmanlarının derinliklerine varıncaya kadar her şey aklın anladığı alemdir. Allah'ın ilmine nisbetle bu alem bir hardal tanesinden daha küçük ve daha değersizdir.

Artık Allah alemin içinde mi, dışında mı konusundaki kıyasını aklından çıkar. Çünkü sen ve senin bilgin ne değersizdir! Eğer gözlerini açarsan, yaptığın kıyastan ve düşüncenden, zannından ve hayalinden utanırsın.

Ey kuşatılmış ve sınırlandırılmış kişi! Senin düşüncen ancak kuşatılmış ve sınırlı şeyi ortaya koyabilir. Ey yönlerin kuşattığı kişi! Senin bilgin ancak yönleri dikkate alarak hükmedebilir. Yönler ise, alem cümlesindedir. Sen âlemin Allah'ın azametini mensub olduğunu anlamış oldun. Alemlerin Rabbi olan Allah yücedir.

ÜÇÜNCÜ FASIL

Allah'ın Zâtî Sıfatları¹⁷⁹

duyarak ortaya çıkması sonsuzluğu (teselsülü) gerektirir. Bu da akıl için muhaldir. Akıl bunu kabul etmez.

Eş'arî itikadında Yüce Allah mutlak kudret sahibidir. Dilerse imkansız mümkün kılabilir. O dilerse, Doğu'daki kör biri Batı'da bulunan ve gece vakti çölün ortasındaki kayanın üzerinde olan siyah karıncanın adımlarını görebilir. Görmenin sebep ve şartları ortadan kalksa dahi Eş'arî alimleri bu örneği zikrederler. O'nun kudreti, dileğinde sebepleri ortadan kaldırır. Bu, Allah'ın mucize ve keramet bahşettiği kimse için yaratmasıdır. Bu meseleyle alakalı olarak dördüncü fasıl veya Eş'arî akaid metinlerine bakılabilir.

¹⁷⁹ Eş'arî kelamında bu, vücûdî veya meânî sıfatlar olarak isimlendirilmiştir. Müellif bu konuya ilerde temas edecektir.

Allah Teâlâ'nın Esmâü'l Hüsnâsı ve yüce sıfatları vardır. Biz Allah'ı, ancak kendisine verdiği isimlerle isimlendirir; onu sadece kendisini nitelediği sıfatlarla niteleriz. Çünkü her isim, bir sıfat hakkında bilgi verir. Her sıfatında, yaratılmışlarda rubûbiyetinin etkilerinden bir etki söz konusudur. O, bu sıfatlara uygun kulluk yapılmasını talep eder. Sayacağım bu sıfatlar zâtî olup, mukaddes zatının kemalinin ayrılmazdır. O bu sıfatları biz bilelim diye göstermiş; anlayalım diye söylemiştir. Eğer O, bu sıfatları haber vermeseydi, Kur'ân'da inzal buyurmasaydı, anlatmasaydı ve öğretmeseydi biz bilemezdik. Allah'ın şanı, dilin söyleyeceğinden ve izahın açıklayacağından yücedir.

Hayat: Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: *O Hayy'dır. O'ndan başka ilah yoktur.*¹⁸⁰ O'nun hayatıyeti ezeli ve ebedidir. O, unsurların yardımından ve görünenin ve görünmeyenin desteğinden yücedir. Çünkü O, sameddir, O'na etki dokunmaz; kayyumdur, ilave, eksiklik ve değişme O'na bulaşmaz. Çünkü ilave amaca ulaşamadan; eksiklik hedefe ulaşmada geri kalmaktan kaynaklanır. Oysa Allah, tüm amaçların ve hedeflerin yaratıcısıdır.

Kudret: Allah kâdirdir. Kainatın tamamı O'nun tarafından yaratılmıştır. Hiçbir şey O'nu aciz bırakamaz ve O'nun kudreti dışında herhangi bir şey vuku' bulmaz. Kainatı tamamen yok etmeye, benzeri başka bir evreni yoktan var etmeye kadirdir. Yerde ve gökte, denizde ve karada bulunan her şeyi perçeminden tutmakta; O'nun kudret ve tasarrufunda bulunmaktadır. Yaratılmış her şey, onun kudretiyle vardır; onun kudreti dahilinde emre amadedir. Tüm kainatı "ol!" emriyle var etmiş ve alem var olmuştur. Eğer dilerse, kainatı yok eder, kainat zeval bulur ve yok olur.

İlim: Allah alîmdir. Ezeli, kadîm ve tek ilmiyle tüm mâlumâtı kuşatmıştır. Kum tanelerini ve dağ parçacıkları, yerde ve gökte zerre miktarı şey onun ilminden uzak değildir. Yaratmazdan önce var olanı ve var olacağı bilir. Zira O, mutlak şekilde, öncesi ve sonrasıyla, zahiri ve batınıyla varlığı bilmede tektir. Külliyatı bildiği gibi, cüz'iyatı da bilir.

Cüz'iyatı ve külliyatı kuşatan ezeli geniş ilminin misali şuna benzer: Sen, bir avuç hardal alsan ve dar bir kaba koysan, yoğunluktan, kabın darlığından ve idrakinin eksikliğinden bunları sayamazsın. Fakat taneleri tek tek yayarsan, bunun azını kavrayıp sayabilirsin. Daha fazlasını ise, bakışından çıkan gözünün hüzmelerinin

¹⁸⁰ el-Mü'min, 40/65.

azalmasından dolayı sayamazsın. Eğer hüzme çok olursa, azını saydığın gibi, çoğunu da sayarsın. Şayet kap büyük olursa, hepsini sayarsın.

Bu küllî ve cüz'î mâlumat Allah'ın ilminde apaçıktır. Allah'ın ilminin genişliği her şeyi en ince ayrıntılarıyla kuşatır. O, ilmiyle olmuş ve olacak her şeyi bilir.

Dolayısıyla Allah mutlak olarak alîmdir. Diğer ilimlerin tamamı, O'nun tarafından yaratılmış ve bahşedilmiştir. Bu yüzden kendisini alîm olarak isimlendirmiştir. Biz de Allah'ı kendisine verdiği isimle isimlendiririz. Zira şöyle buyurmuştur: *O, (Allah) gizli ve açık olanı bilendir.*¹⁸¹ *O, (Allah) gizliyi de gizlinin gizlisini de bilir.*¹⁸² *Allah, gözlerin kötü niyetli bakışını ve kalplerin sakladıklarını bilir.*¹⁸³ Allah kalplerden geçenleri bilir ve ögle sıcaklığında toz tanelerini sayar.¹⁸⁴

¹⁸¹ el-Enâm, 6/73.

¹⁸² Tâhâ, 20/7.

¹⁸³ el-Mü'min, 40/19.

¹⁸⁴ Sühreverdî burada filozofların Allah'ın külliyatı bilip cüz'iyâtı bilmeyeceği düşüncesine karşı çıkmıştır. Allah Teâlâ bundan münezzehtir. Yüce Allah şöyle buyuruyor: *Allah her şeyi bilmektedir.* (el-Ahzâb, 33/40) *Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır.* (el-En'âm, 6/80) Dil alimleri ayette geçen "kül" kelimesinin her şeyi kapsadığını ifade etmişlerdir. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.* (el-En'âm, 6/59)

İmam Gazzâlî şöyle der: Şu üç meselede filozoflar tüm İslam ümmetine karşı muhalefet etmişlerdir.

1- Cesetlerin haşredilmesi meselesi.

2- Allah Teâlâ külliyâtı bilip cüz'iyâtı bilmemesi meselesi. Bu apaçık küfürdür. Hakikate gelince yeryüzünde ve gökyüzünde en ufak zerrelere dahî O'nun ilminin dışında değildir.

3- Alemin ezeliyeti. (Yaratılmamışlığı) Müslümanlardan hiç kimse bu meselelerde filozoflar gibi düşünmemiştir. Bkz: İmam Gazzâlî, *El-munkiz mine'd-dalâl*, 75-76.

Bu üç mesele şu beyitlerle ifade edilmiştir:

Şu üç konuda filozoflar küfre düşmüştür,

Kesin olan şunları inkâr etmekle;

Cüz'iyâtın ilmi, alemlerin yaratılması,

Ve ölüünün cesedinin diriltilmesi. Bkz: Ahmed el-Bâcûrî, *Hâşiyetü'l-bâcûrî*, C 2, 138.

İrade: Allah şartsız şekilde mürîddir. Allah var etmedikçe ve arzularını irade buyurmadıkça cinlerden, insanlardan, meleklerden, şeytanlardan hiçbir yaratılmışın dilemesi olmaz. Allah'ın dilediği olur, dilemediği ise olmaz. O'nun mülkünde dilemesi olmadan herhangi bir inkar, iman, taat ve isyan, ihsan ve men, kasıt, hata ve nisyan gerçekleşmez.

Allah verdiği tüm hükümlerinde ve isteklerinde adil olup, yaratmasında ve var ettiklerinde zulümle nitelenemez. O'nun emrini geri çevirecek, hükmünü engelleyecek kimse yoktur. *Allah sana bir zarar verecek olursa, onu O'ndan başka giderecek yoktur. O senin hakkında bir iyilik dilerse onun lütfunu engelleyebilecek de yoktur.*¹⁸⁵

Allah kendisini irade ile nitelemiştir. Biz de onun kendisini nitelediği sıfatla O'nu niteleriz. O şöyle buyurmuştur: *Biz bir şeyi murat ettiğimizde sözümüz "ol!" demekten ibarettir, o da hemen oluverir.*¹⁸⁶ *Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde oranın şımarmış yöneticilerine (iyiye yönlendirici) emirler veririz; onlar ise orada günah işlemeye devam ederler, sonuçta o ülke helâke müstahak olur, biz de oranın altını üstüne getiririz.*¹⁸⁷ *Allah diledi ki o iki çocuk güçlü çağlarına erişsinler.*¹⁸⁸

Semî': Allah işitendir. O, çağırımı duyar ve duaya icabet eder; dil ile ifade ve izah edilmeden içten geçenleri duyar. Bir şeyi duyması başka bir şeyi duymasına engel değildir. O'na göre sesler karışmaz; sorunlar onu yanıltmaz; O'nun için diller fark etmez; kuşların kanat çırpışını, taşlardaki kurtçukların seslerini, denizlerin derinliklerindeki balıkların akislerini duyar.

Basîr: Allah görendir. Zifiri karanlık gecede siyah karıncanın adımlarını da, sürüngen haşerâtin hareketlerini de görür. Allah kendisini işiten ve gören olarak vasıflandırmış ve buyurmuştur ki: *O'na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi işitir, her şeyi görür.*¹⁸⁹

Kelâm: Allah, akıcı konuşanların benzerinden aciz kaldığı ve etkili konuşanların bir ayet getirmekten mahrum olduğu kadim bir kelamla mütেকellimdir. *"Asılsız bir şey*

¹⁸⁵ Yûnus, 10/107.

¹⁸⁶ en-Nahl, 16/40.

¹⁸⁷ el-İsrâ, 17/16.

¹⁸⁸ el-Kehf, 18/82.

¹⁸⁹ eş-Şûrâ, 42/11.

ona ne önünden ne arkasından yaklaşabilir. O, hikmet sahibi, övgüye lâyık olan Allah katından indirilmiştir."¹⁹⁰

DÖRDÜNCÜ FASIL

Allah'ın Kudreti ve Kulların Fiillerinin Yaratılması / Halku ef'âli'l-'ibâd

Hiçbir varlıkta Allah'ın ona bahsettiği kudretin dışında bir kudret söz konusu değildir. Çünkü Allah, kudret sahibini ve onun kudretini yaratandır. O, Kâdir-i Mutlak'tır. Kudret sahibinin kudreti ve failin fiili, güneşin sıcaklıkla etkisi gibidir. Güneş ve onun eşya üzerindeki tesiri Allah tarafından yaratılmıştır. Çünkü tesirin sahibi yaratıldığında, tesir de yaratılmış demektir. Fail yaratıldığında, fiil de yaratılmış olur. Eğer birisi, irade sahibi failin güneş gibi olmadığını zannederse, ona şöyle cevap verilir: Bu irade, irade sahibinin eseridir. İrade sahibi de yaratılmıştır. Dolayısıyla onun iradesi de yaratılmıştır.

Şayet birisi iradenin ilme bağlı olduğunu söylerse, biz deriz ki: İlim, ilim sahibinin eseri ve vasfıdır. Bu vasfı taşıyan yaratılmış olduğunda, vasıf da yaratılmış demektir. Şayet sen, "Allah fiili yaratandır. Öyle ise yarattığı bir şeyin fiilini nasıl cezalandırır?" dersen, biz de deriz ki: Allah nasıl ki yarattığı bir mahluku cezalandırdığında, onun yarattığı fiili cezalandırması, yarattığı kimseyi cezalandırmasından daha öte bir şey değildir. O dilediğini yapar, dilediği hükmü verir. Nitekim ayette şöyle buyrulmuştur: "*Allah, yaptığından sorumlu tutulamaz; onlar ise sorguya çekileceklerdir.*"¹⁹¹

Yine biz ona şöyle deriz: Elbet Allah hem kafiri ve hem de küfrünü, fasıkı ve onun fiskını yaratmış; ardından kafire iman etmesini emretmiş ve onun için iman halk etmemiştir. Dolayısıyla kafire iman etmesini emretmesi, mahzâ üstünlüktür. Allah'ın kafirin iman edişini halk etmemesi de sırf bir zorlamadır. Kafir için küfrü halk ettiğinde küfrü sebebiyle onu cehenneme atması, bir zorlamadır. Çünkü Allah Kahrî; galip gelen, üstün olandır. Allah'ın kahr (galip gelme) sıfatı, inkar sebebiyle bunu gerektirmiştir. Zira ayette Allah şöyle buyurmuştur: *Kim Allah'a ortak koşarsa artık Allah ona cenneti muhakkak haram kılmıştır. Onun barınağı da ateştir.*¹⁹²

Allah mümini ve onun için imanı yaratmıştır. Yine Allah itaat edeni ve onun için itaati yaratmıştır. Bu yaratma işinde ne mümin ve ne de itaat eden için bir ihsan söz konusu

¹⁹⁰ Fussilet, 41/42.

¹⁹¹ el-Enbiya, 21/23.

¹⁹² el-Mâide, 5/72.

değildir. Allah ameli bunlara sırf ihsan olarak nispet etmiştir. İtaat edenin itaati Allah'ın yaratmasından başka bir şey değildir. Allah itaat edeni kerem, lütuf ve rahmetiyle cennetine koymuştur. Çünkü Allah, Rahman ve Rahim olandır, Ğafûr ve Vedûd'dur.

Bir insanı nasıl mal sahibi yaptığını görmez misin? O şöyle buyurmuştur: *Allah'a güzel bir borcu kim verir?*¹⁹³ Mallar ve sahip olunan şeyler, hep Allah'ın iradesinde ve O'nun mülküdür. Senin "bu nasıl olur, bu niçin olur? Bu zulüm olur" diye kıyas yapman, kabının dar ve anlayışının eksik oluşu nedeniyledir. Zira bu hususun sırrı sana açılmamıştır. Sen Allah'ın halini insanlara kıyas ediyorsun. Onun hali kıyastan münezze ve insanların idraklerinin bu hali kavramasından yücedir. İnsanlar, problem olması sebebiyle kaderin sırrından kendilerine karışık gelen konulara dalmaktan men edilmişlerdir. Bazen bu sır, Allah'ın bir lütfu olarak, Allah'ın onları muttali kılmasıyla ilminde rüsûh sahibi olan âlimlere açılır.¹⁹⁴

Sonra bilesin ki, uzuvlarının hareketi olmadan senin bir eylemin olamaz. Uzuvların da kalbinden doğan bir irade olmadan hareket edemez. Şayet kalbin iradesi olmazsa bir uzuv, belirli bir hususta ve belirli bir mahalde hareket edemez; uzuv cansız gibi olur. Şu halde fiil ancak kalbin iradesiyle fiil haline gelir ve kalp, uzuvların emredenidir. Bu

¹⁹³ el-Bakara, 2/245.

¹⁹⁴ İmam Eş'arî'nin güzel münazaralarından birisi, üç kardeşin durumu hakkında (İhve-i Selâse hocası Ebu Ali el-Cübbâî ile arasında geçen tartışmadır. Kardeşlerden birisi, muttaki mümindir. İkincisi şaki kafirdir ve üçüncüsü de bulğa ermemiş küçük yaştaki çocuktur. Bunların üçü de ölmüşlerdir. Durumları nasıl olacaktır? Cübbâî şöyle demiştir: Zâhid olan Cennet'te olacaktır. Kafir Cehennem'de ve küçük yaştaki de selamet ehlinde olacaktır. Bunun üzerine Eş'arî şöyle demiştir: Şayet yaşı küçük olan zâhid olanın derecelerine gitmek isterse, ona izin verilir mi? Cübbâî buna, hayır diye yanıt vermiştir. Çünkü ona, senin kardeşin çok itaat ettiğinden bu derecelere ulaştı, senin böyle bir itaatin yok, denir. Eş'arî tekrar der ki: Eğer bu küçük çocuk, eksiklik benden kaynaklanmıyor, şayet sen beni yaşatmadın ve itaate muktedir kılmadın. Cübbâî buna da şöyle yanıt verir: Allah şöyle buyurur: Ben biliyordum ki, seni yaşatsaydım isyan edecek, elim azabı hak edecektin. Bu şekilde yapmakla ben senin yararını gözettim. Eş'arî şöyle der: Eğer kafir kardeş, ey alemlerin ilahı Allah'ım! Onun durumunu nasıl ki biliyordun, benim halimi de biliyordun. Niçin onun çıkarını gözettin, benimkini gözetmedin? Cübbâî Eş'arî'ye şöyle demiştir: Sen delisin. Bunun üzerine o da, hayır, aksine hocanın merkebi dağ yolunda kaldı demiştir. Bunun üzerine Cübbâî'den ayrılmıştır. Bkz. İbn Hallikân, *Vefayatü'l-a'yan*, C. 4, 267.

yüzden kalbin olmazsa, uzvun cansız gibidir. Allah'a göre kalbinin durumu, kalbine göre uzvunun durumu gibidir. Eğer kalpte iradeyi var etme ve onu Allah'ın yaratması olmasaydı, kalp cansız olurdu. Bu yüzden uzuv kalp sayesinde eylem sahibi; kalp de Allah sayesinde irade sahibidir. Şu halde kalpte iradeyi yaratan ve var eden Allah'tır. Bu nedenle fiil kalbin iradesiyle gerçekleşir ve kalbin iradesi de Allah'ın muradıyla olur. Sonuç olarak fiil Allah'ın kudreti ve murat etmesiyle gerçekleşir.

Fiillerin Allah'a izafet edilmesinden dolayı kullara nasıl ceza uygulanacağı şeklinde bir itiraz gelirse şöyle denir:

Yaratılış itibarıyla fiil Allah'tan, gerçekleşme itibarıyla sendendir. Çünkü Allah hikmet alemini yaratmış, bu alemini sebep ve vasıtalarla, araç gereçlerle yönetmiştir. Her şeyi O yaratmıştır; her şeyi başka bir şeye nispet ederek sebebi kılmıştır. Her şey ondandır ve onun sayesinde. Bu yüzden sakın hiçbir şeyi tek başına ve müstakil olarak var kabul etme; dar görüşlü olma. Varlığı lütfeden Allah sana lütfetmeseydi, senin için hangi eylem, hangi varlık olurdu ki?

Biz bundan başka bir şey bilemeyiz ve söylemeyiz. Bütün bunlar sadece Allah'ın bahşetmesiyledir. Allah Teâlâ salihlerle beraberdir.

BEŞİNCİ FASIL

Kelâmullah ve İnsanların Bu Husustaki Tartışmaları

Bilesin ki, şüphesiz Allah'ın kelamı yücedir. Bu kelamın yüce olması, kelamı söyleyenin yüce olmasına dayanır. Bu yüzden Allah kelamı, O'nun yüceliği nedeniyle yücedir; onun azameti sayesinde azimdir; onun ululuğu sayesinde uludur. Vaadiyle, uyarısıyla, sınırlarıyla, hükümleriyle ve haberleriyle yakın; özüyle, gayesiyle, şanının yüceliğiyle, otoritesinin galibiyetiyle, nurunun ve ışığının parlaklığıyla uzaktır. Dolayısıyla O, makamı yüce ve konumu ulu olandır. Kelamı yüce olan Allah şöyle buyurmaktadır: *De ki: "Yemin ederim, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar."*¹⁹⁵

O'nun görünen alemdeki örneği, insanların ışığından ve parıltısından faydalandığı güneştir. Böyle olmakla birlikte insanlar herhangi biri güneşe gitmeye imkan bulsa da yanına yaklaşamaz.

¹⁹⁵ el-İsrâ, 17/88.

Kimileri İlahî kelam varlığının azametinden dolayı harf ve ses olmaksızın bulunur, der. Kimi de kaybolması çok nadir olacağından harf ve sestir, demişlerdir. “*Herkesin yüzünü ona doğru çevirdiği bir yönü vardır.*”¹⁹⁶ Birinci kişi, hadesin (sonradan var olmanın) harfler ve seslerle harmanlandığını kabul ettiğinden, böyle söylemekten kaçınmış ve kadim olan zatın sonradan olanla karıştırılmasını engellemek için, O, harf ve ses değildir demiştir.

İkinci kişi, kadîm olanın azamet parlıklarının ses ve lugatın cürümlerini yaktığını gördüğünden, harf ve sestir demiştir. Nitekim bir şiirde şöyle denmiştir:

Cam şeffaf, içki şeffaf,

İkisi birbirine benzemiş ve durum karışmış,

Sanki şarap var, kadeh yok.

Sanki kadeh var, şarap yok.

Ey kardeşim, bu iki gruptan en ideal ve en doğru yol: Her bir grubun diğer tarafı tenkit ettiği tartışmadan ve ele aldığı konularla ilgili mücadele etmeyi terketmesidir. Fakat insanların içlerinde şüphelerin olduğu ve zamanın onları, daha önce ashabın değinmediği hususlara değinmeye mecbur etmekle imtihan oldukları durumlar müstesnadır. Çünkü onlar, Rasulü Allah’ın ashabının imtihan edilmediği farklı eğilimlerle imtihan edilmiştir. Ancak akıllı olan kimseye şu aşıkardır ki, bir kul Kur’an mahluktur dediğinde, Allah’ın emrine uymanın ve yasağından kaçınmanın, hükümlerine, helaline ve haramına riayet etmenin, vaadini ve vaîdini duymanın, haklarına ve sınırlarına riayet etmenin gerekli olduğuna inanır. Bu aşamadan sonra kadîm, hâdis, tilavet, metluv, harf ve ses konularına değinmez. Bu hal ona hiçbir zarar vermez, kendisine vacip olan noktada bir şeyi de eksiltmez.

Şu bir gerçektir ki bu meselede her iki tarafın birbirlerine görüşlerini dayatmaları kimseye fayda vermez. Çünkü bir insan yıllarca yaşasa da bu meselede nihai kararı veremez. En makul olan, akıllı kişinin bu meseleyle ilgili tartışmamasıdır.

Bu, sağlam yol ve doğru yöntemdir. Fakat ne zaman kıdem meselesine değinirsin hasım da hades (sonradan olma) meselesine değinir. Sen onu tekfir edersin, o da seni tekfir eder. Ancak ben tekfiri, gereğiyle amel edilmeyen bir söz olarak görürüm. Dolayısıyla tekfir ettiğin kimseye seni, beraber ve şakalaşırken, onu sever, onu evlendirirken görüyorum. Senin eylemin, sözünü yalanlamaya yeter. Sözünle hasmını

¹⁹⁶ el-Bakara, 2/148.

sadece kışkırtmakta, sinirlendirmekte ve kinini artırmaktasın. Şu halde gece ve gündüz Kitabullah'a göre hareket et, namazında ve namaz dışında onu düşün. Çünkü sana Allah'ın kitabı lazımdır; o, delildir.

Bu husustaki tartışma, bir sultandan kendisine emir ve yasaklar yazılı mektup gelen, mektup hususunda "Hattı nasıl?", "Bu mektupta hangi tür belagat ve fesahat sanatı vardır?" gibi soruları tartışan, görevlendirildikleri hususa uymaya çabası göstermekten kaçınan kimselere benzer.

Yüce Allah lütufta bulunarak doğruyu ilham eder.

ALTINCI FASIL

Sıfatlarla İlgili Ayet ve Hadisler

Allah Teâlâ istivâ ettiğini bildirmiş ve şöyle buyurmuştur: "*Rahmân olan Allah arşa istivâ etmiştir.*"¹⁹⁷ Rasulüllah, nüzûlü, el, ayak, hayret ve tereddüd hakkında gelen başka ifadeleri haber vermiştir. Bu tür gelen haberler, tevhidin delilidir. Bu ifadelerde teşbih (benzetme) ve ta'til (işlevsiz bırakma) yaparak tasarrufta bulunma! Eğer Allah ve Rasulünün haber vermesi olmasaydı, bu tür koruma alanı etrafında hiçbir akıl uçmaya cüret etmezdi; bu kaynaklar olmadan akıllıların akılı ve zeki olanları zekası yok olup giderdi. Şu halde Allah, haber vermek suretiyle kullarına yaklaşmış, ortaya koyduğu delillerle kendisini göstermiş, ihtişamlı suretinden perdeyi kaldırmış, azamet ve yüceliğinin haşmetini açığa çıkarmıştır. Sıfatlarla ilgili haberlerin tümü ilâhî tecelliler olup, açık keşif ve güzelliklerdir. Bunları anlayan anlar, anlamayan anlamaz. Bu yüzden teşbih yaparak, sana yakınken, Allah'tan uzaklaşma. Sana yaklaşmışken, sıfatları işlevsiz kılarak Allah'tan uzaklaşma. İstivâyı söyle, keyfiyete girme. Diğer sıfatlar da böyledir. Allah'ın kullarına bu haberlerle tecelli ettiği anlaşılıyor. Şu halde Allah, kullarına haberlerle tecelli ettiği için zâhirdir, akılların bu sıfatların mahiyetini ve keyfiyetini kavrayamaması nedeniyle bâtındır. Bu yüzden gizli olduğu müddetçe şanının yüceliğini araştırmaya kalkma, gizli olduğu sürece gücünün yüceliğini görmeye kalkma.

Ey dünyayı arzulayan, insanlar arasında şan, yücelik ve mertebe sevgisi galip gelmiş kişi, bilgine dayanarak sıfatlar konusunda hareket etme. Çünkü sıfatlar, haber de olsalar, sırdır. Sense hastasın. Önce kalbini, fani dünyaya meyil hastalığından tedavi et ki, aklın düzgün olsun.

¹⁹⁷ Tâhâ, 20/5.

Sonra bil ki, fırkalardan sıfatlar konusunda açıklamalarda bulunanlar, tevhide niyetlendiklerinden sevap yazılanlardır ve sağlıklı yoldan saptıklarından, teşbih ve ta'tile meylettiklerinden sorguya çekilenlerdir.

Ey insafli kişi! Nefsinin arzularını ve tutuculuğu bırak; sert ve kaba olmadan düşüncelerini tekrar gözden geçir; kendin ve dinin hususunda Allah'tan sakın. Tabiatındaki sürat ve nefsindeki nefret ile hareket ederek Müslüman kardeşin hakkında söz söylemekten sakın. Çünkü Allah, her konuşulana işitir.

Ey Hanbeli kardeşim! Bilesin ki, Eş'arî kardeşin istiva hakkında teşbih ve temsilin yayılmasından korktuğu için tevil yoluna gitmiştir. Onun için istiva sâlimen anlaşılıysaydı ve istiva dediğinde tehlike görmeseydi tevil etmezdi. Teşbih korkusu olmasaydı, hangi sebep onu buna yönlendirirdi?

Ey Eş'arî kardeşim! İstiva hakkında nefiy ve ta'til korkusu, Hanbeli kardeşini mübalağaya, ısrara ve gizli bir istikrar manası karışımına sürüklemiştir.

Şu halde, Hanbeli olan içinden gizli istikrar yanılığını ve Eş'arî olan içinden teşbih korkusunu silerek ve teville sapmayarak, birbirinizle barışın. Zira istiva Hanbeliden geçip gitmez. Eş'arî'nin de sade istivayı kabul etmesi, ona zarar vermez. Hep beraber, teşbihe sapmadan ve ta'til düşüncesine kapılmadan sıfatları kabul ederek şöyle deyin: Allah'ın murat ettiği ve şanına layık şekilde O'nun söylediklerine iman ettik. Peygamber Efendimiz'in söylediklerine, onun murat ettiği şekilde inandık.

Bu sırların ilmi, Allah'a ve Rasulüne aittir.

Şu ifade ne güzeldir: İstiva malumdur, keyfiyeti meçhuldür, ona iman zorunludur, o konuda soru sormak bidattir.¹⁹⁸

Sonra ben bu sulha bir izah ve giriş ilave ediyorum. Allah, bu konudaki niyetin halis olduğunu biliyor. İbadetlerin en önemlilerinden birisi, iki kişi arasını bulmaktır. Bu açıklama sanatına, selefın bir grubundan nakledilen istivanın yorumuyla ilgili istikrar beyanı davet eder.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Beyhakî, *İ'tikâd*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985), 119.

¹⁹⁹ Beyhakî, *Esmâ' ve Sıfatlar* isimli eserinde “*Sonra arşa istiva etti*” (el-A'raf, 7/54) ayetiyle alakalı İbn Abbas (r.a.)'dan onun, “Allah arşa yerleşti” dediğini nakletmiştir.

İbn Cemâa da *İzâhu'd-delîl fi kat'i hüceci ehli't-ta'fil* isimli eserinde şöyle demiştir: “*Sonra arşa istiva etti*” (el-A'raf, 7/54) ayetiyle ilgili olarak İbn Abbas'tan gelen Allah'ın arşa oturduğu, arşı doldurduğu, arşa yükseldiği, onun katında tüm mahlukatın yerleştiği ifadeleri, ona nisbet edilemez. Zira İbn Abbas'tan gelen bu rivayetin ravileri Ebû Sâlih ve

Bilesin ki, Rasulüllah zamanında veya başka zamanlarda insanlar, temayül ve mizaç yönünden aynı nitelikte olmamıştır. Bilakis bir kısmı diğerinden daha güçlü; bilgi ve kavrayış yönünden daha eksiksiz ve kabiliyet bakımından daha mükemmel olmuştur. Kabiliyetlerin farklı oluşu nedeniyle, davetin mertebeleri de çeşitli olmuştur. Allah Teala şöyle buyurmuştur: “*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış.*”²⁰⁰ Dolayısıyla hikmet dili, buna yatkın ve uygun insanlara yapılan davette bir aşama olarak kabul edilmiştir. Buna yatkın başka insanlar için mev’ize dili ve diğerleri için de mücadele dili söz konusudur. Dolayısıyla Rasulüllah (s.a.) saf iç nuruyla insanları gözetmiş, insanlarla kavrayışlarına göre konuşmuştur.²⁰¹ Sen zannetme ki, Peygamberimiz nüzûlle²⁰² ilgili bir söz söyleyip, istiva ayeti nazil olduğunda, dinleyen herkesçe bu ifadeler aynı derecede anlaşılmıştır. Aksine her zaman farklarına göre kavrayışları da farklı olmuştur.

Allah Rasûlü (s.a.) insanların akıllarının ve anlayışlarının farklı farklı olduğunu bilmiş, her akıl sahibini aklına ve her kavrayış sahibini de kavrayışına göre kabul etmiştir.

Muhammed b. Mervan el-Kelbî’dir. Beyhakî’nin de belirttiği üzere bunlar, hadis âlimleri nezdinde metruk kimselerdir. Bu ravilerin rivayetleri hatalarının çokluğu ve yalan söyledikleri aşikâr olduğu için hüccet kabul edilmez. Bkz. Beyhakî, *el-Esmâ’ ve’s-Sıfât*, C. 2, 311.

²⁰⁰ en-Nahl, 16/125.

²⁰¹ Hayseme b. Süleyman, Sâid b. Müseyyeb’in mürsel bir hadisinden şöyle bir rivayette bulunmuştur: “*Biz peygamberlerin hepsi daima insanların seviyelerine inmek ve insanların anlayışlarına göre hitap etmekle emrolunduk.*”

İmam Buharî, Hz. Ali (r.a.)’den şöyle bir rivayet aktarmıştır: “*İnsanlara anlayabilecekleri şekilde konuşunuz. Zira siz birinin Allah ve Rasûlü’nü yalanlamasını ister misiniz?*” Buharî, “İlim”, 50.

Müslim’in *Sahîh*’inin mukaddimesinde İbn Mes’ud (r.a.)’dan ise şöyle bir rivayet nakledilmiştir: “*Sen bir kavme akıllarının ermeyeceği şeyleri söyleme ki bazıları için fitne olmasın.*” Müslim, “Mukaddime”, 3.

²⁰² Nüzûl ile alakalı Buharî ve Müslim’in Ebû Hureyre’den rivayet ettiği şu hadislerle işaret edilmiştir: “*Allah Teâlâ her gece gecenin son üçte birlik kısmında dünya semasına iner ve der ki: Bana dua eden yok mu duasına icabet edeyim. Benden isteyen yok mu ona vereyim. Benden bağışlanma dileyen yok mu onu affedeyim.*” Buharî, “Teheccüd”, 14; Müslim, “Sâlat”, 24.

Ayrıca İmam Dârekutnî nüzûl hadislerini toplayan bir kitap yazmıştır.

Mesela dilsiz bir cariye²⁰³ gökyüzünü işaret etmiş, Peygamberimiz onun bu hareketini imanın alameti ve tevhit olarak kabul etmiştir.

Fakat insanların tamamı, ismet avlusunun himayesinde bulunmuş, nübüvvetin vakarı ve risaletin görkemi onları kuşatmıştır. Bu yüzden aralarında ihtilaf çıkmamış ve ihtilaf bilinmemiştir. İnsanlar, acele etmeden, pervasızlık yapmadan ve çabucak uzaklaşmadan durgun ve sakin kaldılar. Vakit ilerlediğinde, Nübüvvet ismetinin güneş ışınları yok oldu, risalet zamanı uzaklaştı, ümmet içinde ihtilaf ve anlaşmazlık hat safhaya çıktı. Durum, tekfire ve lanetlemeye vardı, insanlar yılanın sıçraması gibi sıçradı ve şeytan temiz inancı kirletmede başarılı oldu.

Sen bu sırrı anladığında, şunu bilesin ki, temayüller farklı ve çeşitli olduğundan, insanlar net bir idrakte ittifak etmez; tamamen Hakk'a ulaşamaz. Nitekim Allah Teâlâ *“Onlar hep ihtilâf içinde olacaklardır, Rabbinin esirgedikleri müstesna; zaten O*

²⁰³ Dilsiz bir cariye ile alakalı Muaviye b. el-Hakem es-Sülemî'den rivayetle şöyle bir hadis nakledilmiştir: *“Hz. Peygamber (s.a.) dilsiz bir cariyeye ‘Allah nerede?’ diye sordu. O da ‘Göktedir’ diye cevap verdi. Sonra Peygamber Efendimiz (s.a.) ‘Ben kimim?’ diye sordu. Cariye: ‘Sen Allah Rasûlü’sün’ dedi. Bunun ardından Peygamber (s.a.)’imiz: ‘Onu azad et, zira o mü’minedir’ buyurdu”*. Müslim, “Mesâcid”, 7.

İbn Hacer el-Askalânî, *Telhîsü'l-ḥabîr fî tahrîci eḥâdîsi'r-Râfi'iyi'l-kebir* isimli eserinde bu hadisle alakalı şöyle demiştir: Hadisin hiçbir tarikinde cariyenin dilsiz olduğu yer almamıştır.

İmam Nevevî *el-Minhâc fî şerḥi Şaḥîhi Müslim* isimli eserinde şöyle demiştir: “Bu hadis, sıfatlar meselesiyle alakalı hadislerdendir. Burada iki görüş vardır ve görüşler iman bahsinde defalarca geçmiştir. Allah'ın benzerinin olmadığına itikat ederek ve mahlukatın sıfatlarından münezzeḥ olduğunu kabul ederek, anlamına girmeden buna iman etmektir. İkinci görüş, uygun şekilde tevil edilmesidir. Dolayısıyla uygun şekilde tevilini kabul eden, bundan maksadın onun, yaratan, işleri çekip çevirenin sadece Allah olduğunu onaylayan tevhit ehli birisi olup olmadığını, birisi ona seslendiğinde, göğe yöneliyor mu? Şeklinde deneme olduğunu söylemektedir. Nitekim bir kişi namaza durduğunda, Kabe'ye yönelir. Bu kabul, sadece göğe baktığı için ve sadece Kibleye yöneldiği için değildir. Çünkü sema, davet edenlerin kıblesidir. Nitekim Kabe de namaz kılanların kıblesidir. Yahut o cariyenin, önündeki putlara ibadet edenlerden olup olmadığını sınamak içindir. Cariye, gökte dediğinde, Rasulüllah onun tevhit ehli olduğunu, putlara tapmadığını anlamıştır. Nevevî, *el-Minhâc fî şerḥi Şaḥîhi Müslim*, C. 5, (Kahire: Matbaatü'l-Mısriyye, 1349), 24.

insanları buna uygun yaratmıştır."²⁰⁴ buyurmuştur. Fakat sen amaçlara bak! Çünkü onların hepsi, doğruya ulaşmak için araştırmaz ve gayret eder. İslam ismeti altında hükümlere bağlı, helal haramı tanımış, Kâbe'ye yönelmiş olarak gördüğün herkes, inan ki senin Müslüman kardeşindir.

Sonra bilesin ki, ilim ehlinin pek çoğu, hasmın sözünün doğru olduğunu görür. Fakat avamdan bazı tabilerinin akidesine sıkı sıkıya bağlı olduğunu gördüğünden içindeki düşünceyi açığa vurmaya çirkin görür. Şu fitneye bir bak hele! Alim kişi cahile tabi oluyor. Oysa olması gereken, durumun bunun tersine olmasıdır. Şeytanın vesveselerine karşı yegâne yardımcı, Allah'tır.

YEDİNCİ FASIL

Rü'yetullah

Peygamber Efendimiz (s.a.)'den sahih olarak şu rivayet gelmiştir: *Allah Teala'nın nurdan yetmiş yedi perdesi mevcuttur. Eğer bunlardan birisi açılrsa, vechinin azameti onu göreni yakar.*²⁰⁵

Bu dünyada gözlerin Allah'ı açıkça görmesi imkansızdır. Çünkü bu dünya fanidir; ahiret ise bakidir. Bu hadisin anlamı müşterektir. Hadiste "şayet bir perde açılrsa, onu yakar" ibaresi, rü'yeti inkar eden için delildir. Yine aynı hadis, "perdenin açılması sonucu görmeyi" yanmaya, yok olmaya ve helaka bağlamıştır. Yok ve helak olabilmeyenin söz konusu olduğu bir durum gerçekleştiğinde, insan Allah'ı görebilecek demektir. Şu halde insan ebedi yurda yerleştiğinde, beka ve daimilik elbisesi

²⁰⁴ Hûd, 11/118-119.

²⁰⁵ Benzer bir söz İmam Gazzâli *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserinde zikreder. Bkz. Gazzâli, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, C 1, 101; Ebü's-Şeyh de *Kitâbü'l-'azame* isimli eserinde Enes (r.a.)'ten şöyle bir rivayet aktarmıştır: "*Peygamber Efendimiz (s.a.) Cebrail'e şöyle sordu: Rabbini gördün mü? Cebrail dedi ki: O'nunla benim aramda nurdan veya ateşten yetmiş perde var. Eğer ki bunlardan zerresini görsem yanarım.*" Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-'azame*, C 2, 669. Aynı eserinde Zü'râre b. Evfâ (r.a.)'dan buna benzer bir hadis rivayet etmiştir. Bkz. A.g.e., C 2, 667; Müslim'in *Sahih*'inde de Ebu'l-Musa el-Eş'ârî (r.a.)'den rivayetle şöyle bir hadis bulunmaktadır: Allah Teala uyumaz, zaten O'na uyku da yakışmaz. Kıstı, tartıyı, rızkı indirir ve kaldırır. Geceleyin yapılan amel, gündüzleyin yapılandan önce, gündüzleyin yapılan amel de geceleyin yapılan amelden önce Allah'a yükseltilir. O'nun hicabı nurdur. Eğer Allah perdeyi açacak olsa vechinin heybeti, gören bütün mahlukatını yakardı. Müslim, "İman", 79.

giydirildiğinde, nur denizinde yüzdüğünde, sıdk tahtında ve kavuşma odasında oturduğunda, yok olma ve sona erme bağından kurtulacak; o zaman kendisine perdeler açılacak, azametler tecelli edecektir. Bu olanlar, insanın yanmaktan ve musibetlerden emin olduğu bir mahalle tesadüf edecek ve sıfatlar, bu sıfatlardan başka bir karakterde olacaktır. Tecelli kupaları doldurulduğunda, insan “haydi getir, ver” diye yardım isteyecektir.

Dünyada kalpler, Allah’ı iman nazarıyla, ahirette ise gözler O’nu apaçık bir şekilde görecektir. Sahih bir hadiste şöyle geçmektedir: “*Muhakkak ki siz, Bedir gecesinde ay’ı gördüğünüz gibi kıyamet gününde Rabbinizi zorlanmadan göreceksiniz*”²⁰⁶

Rasûlüllah (s.a.) bu hadis-i şerifte “görüleni görülene değil”, “Allah’ı görmeyi ayı görmeye” benzetmiştir.

Bazı alimlerin dünyada iken ilmü’l-yakînden nasibi vardır.²⁰⁷ Bazılarının da onlardan daha üstün olarak ayne’l-yakînden nasibi vardır. Onlardan birisi “Kalbim Rabbimi gördü.” demiştir. Nitekim Hârise de iman derecesi kendisine bildiği makamların dışında aşikar olunca “Şimdi gerçek anlamıyla Müslüman oldum” demiştir.²⁰⁸ Bu nedenden ötürü Muaz “Haydi gel, bir an iman edelim” demiştir.²⁰⁹

Bu sana “imanın derece derece olduğunu, arttığını ve eksildiğini” gösterir. Bu görüş bazı alimlere aittir. Bazılarının görüşü ise, “iman artmaz ve eksilmez” şeklindedir. Her söyleyenin sözünün bir izahı ve çıkış noktası vardır.

Elbette muttaki, zâhid tüm alimler için, imanları duyularla bilinen şeylere erişecek şekilde ayne’l-yakîn söz konusu olacaktır. Nitekim onlardan biri şöyle demiştir: Şayet gözlerden perde kaldırılacak olursa, yakîn bilgim daha da artacaktır.²¹⁰ Bu alimlere göre gayb, gözle görülen gibi olacak; kıyamette, dünyada ulaştıklarından farklı şekilde Allah’ı görme dereceleri artacaktır.

²⁰⁶ Buhârî, “Mevakit”, 26; Müslim, “Mesâcid”, 37.

²⁰⁷ Gazzâli, A.g.e., C 3, 15.

²⁰⁸ Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 10106; Sülemî, *Kitâbü’l-erbaîn fi’t-tasavvuf*, 5.

²⁰⁹ Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü’l-îmân*, 20.

²¹⁰ Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-kuşeyriyye*, 434; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü’s-sâlikin*, C 2, 400.

Ey rü'yeti inkar eden kardeş! Hal, senin idrakinin ulaştığı şekilde değildir. Çünkü sen, göz bebeğinden yayılan ışınlar aracılığıyla, mesafenin, havanın ve saydamlığın normal oluşu şartıyla rü'yeti idrak ettin.

Senin anladığın bu sanat, görülen dünya alemidir. Göz ve göz bebeği kıyamet gününde dünyada bilinen şekliyle kalmayacaktır. Kudret hikmete, hikmet kudrete, kalp göze, göz kalbe nüfuz edecektir. Bu hava, bildiğin havadan başka bir hava ve bu ışınlar kavradığın ışıklardan başka, renkler ve alem alışık olduğundan başka bir şekilde olacaktır. *“Bir gün gelecek, yer başka yere, gökler de başka göklere dönüştürülecek, insanlar gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah'ın huzuruna çıkacaklardır.”*²¹¹

Ey görülen alemde sıkışan kişi! Melekût ve gayb alemine bir bak. Yönler, araç ve gereçler çukurundan yüksel ve de ki, müminin göreceği Allah'a iman ettim. Kafirler bundan mahrumdur. Nitekim ayet bunu haber vermiştir. Bunun doğru olduğuna açık delil ve kanıt mevcuttur.

Bu müstakil bir ilimdir. Bu ilmin dünyada alimleri vardır. Onlardan ilim öğren ve onlarla beraber ol ki, onların bereketi seni kuşatsın, basiretin açılsın. Böylece sen kudretin hikmete nasıl dönüştüğünü anlayacaksın. Bu dünyada işittiklerinin tamamını ahirette göreceksin ve müşahede edeceksin. Allah'ın: *“Gözler O'nu idrak edemez”*²¹² ayetini yanlış anlayarak buna dayanma. Çünkü bu, rü'yetin olmayacağına bir delil değildir.

Bilesin ki, ahirette göz dünyadaki kalp konumundadır. Kalp bilir ve görür fakat idrak edemez.²¹³ Çünkü idrak başka bir şey, rü'yet başka bir şeydir. Netice itibariyle Allah kalp tarafından görülür, idrak edilmeden bilinebilir. Kıyamette de böylece idrak edilmeden göz tarafından görülecektir. Çünkü Allah, idrak edilmekten münezzehtir. Zira idrak, ortak olmaya işaret eder. Allah ise tektir, ortağı, benzeri ve dengi olmayandır.

Sonra bilesin ki rü'yet, senin anladığın gibi göz bebeği ve ışınlar aracılığı ile olsaydı, aynı şey olur, farklı ve değişik olmazdı. Oysa durum böyle değildir. Bilakis mahlukat, ubûdiyyet derecesine ve yakınlık konumundaki farklılıkları oranında rü'yet hususunda

²¹¹ İbrahim, 14/48.

²¹² el-En'âm, 6/103.

²¹³ Buradaki idrak, anlamak manasında değil yetişip kavuşmak manasında anlaşılmalıdır.

da farklı olacaktır. Mesela peygamberlerin, velilerin ve bütün Müslümanların rü'yet konusunda dereleri olacaktır.

Bu ilimde, kıyas yapıyor olsaydık, Müminler ahirette, dünyada velilerin gördüğü gibi Allah'ı görecektir, denilebilirdi. Fakat bu rü'yet, göz ve kalbin ortaklığıyla olacak; göz ve basiret tek bir tabiata ve tek bir sığata bürünecektir. Veliler ise O'nu ahirette, dünyada peygamberlerin gördüğü gibi görecektir. Peygamberler de nübüvvet ve risaletteki rütbelere göre bu metotta farklılık arzederler. Peygamberlerin seçkinleri, miraç gecesi Peygamberimizin gördüğü gibi Allah'ı görecektir.²¹⁴ Peygamberimiz (s.a.) ise, rü'yet konusunda derece yönünden üstün olacak, neredeyse bu derece, kendisine vaad edilmiş makâm-ı mahmud olacak²¹⁵ ve bu hususta başkası ona ortak olmayacaktır. İnsan, cüz'î ilmi ve sınırlı anlayışıyla bunları kavrayamayabilir. Mülkün gerçek sahibi, noksanlıklardan münezze Allah, insanların verdiği şekilden münezzehtir.

SEKİZİNCİ FASIL

Hz. Muhammed'in Peygamberliğine Şehadet

Biz, Hz. Muhammed (s.a.)'in "*Müşrikler hoşlanmasalar da bütün dinlerin üzerindeki yerini alsın diye, hidayet ve hak din ile*"²¹⁶ gönderildiğine şehadet ederiz.

Allah, Peygamberimizi apaçık mucizelerle ve göz kamaştırıcı delillerle desteklemiştir. Ay ikiye yarılmış, taşlar ona selam vermiş²¹⁷, isyankar cinlerden bir grup ona uymuş,

²¹⁴ *Sana gösterdiğimiz o rüyayı sadece insanları sınamak için meydana getirdik.* el-İsrâ, 17/60.

İbn Abbas buradaki rüyayı Peygamber Efendimiz (s.a.)'in İsrâ gecesi Beytü'l-Makdis'e götürüldüğünde her şeyi gözüyle gördüğü şeklinde yorumlamıştır. Buhârî, "Menâkıb", 42.

²¹⁵ Hadis-i şerifte rivayet edilmiştir ki Makâm-ı Mahmûd, şefaât hakkıdır. Kıyamet gününde insanlar tâbî' oldukları peygamberlere giderek "Ey Peygamber! Bize şefaât et" diyecekler ve kıyamet gününde kendisine Makâm-ı Mahmûd bahşedilen Peygamber Efendimiz (s.a.)'e gelene kadar şefaât istemeye devam edeceklerdir. Buhârî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 17.; Enes (r.a.) de şöyle bir rivayette bulunmuştur: Makâm-ı Mahmûd Peygamber Efendimiz (s.a.)'e vaad edilmiştir. Buhârî, "Tevhîd", 24.

²¹⁶ Tevbe, 9/33.

²¹⁷ Hz. Peygamber (s.a.) "Ben Mekke'de bir taş bilirim ki rasul olarak gönderilmeden evvel bana selâm verirdi. Onun yerini şimdi de biliyorum" buyurmuştur. Müslim, "Fezâil", 1.

kibirli şeytanlar onun risaletine boyun eğmiş, zehirlenmiş ön kol onunla konuşmuş²¹⁸, duasıyla kuru bulutlar yağmur yağdırmış, deve onunla konuşmuş²¹⁹, susuz kuyudan su çıkmış²²⁰, parmaklarının arasından su fişkırmış²²¹, ona yardım için melekler alanen inmiş, ve sayılamayacak kadar başka mucizeler göstermiştir.

Peygamber Efendimiz (s.a.)'in en büyük mucizesi Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu mucizeler yalnızca iman ve irfana doymuş kimselere aşikar olur.

Peygamber Efendimiz (s.a.)'in kalbi ilhamın menşei, dili hükümlerin kaynağı kılınmıştır. O, hevâsından konuşmaz; takvayı öğütler. Onun diniyle diğer dinlerin hükümleri; ona indirilen kitapla geçmişte indirilen kitapların hükmü kaldırılmıştır.

²¹⁸ Hayberlilerden Yahudi bir kadın Peygamber Efendimiz (s.a.)'e geldi ve onlara zehirli bir koyun eti ikram etti. Hz. Peygamber ve ashâb etin bir kısmını yedi ve şöyle dedi: “Ellerinizi kaldırın! Bu et parçasının bana zehirli olduğu bildirildi.” Ebû Dâvud, “Diyet”, 6.

²¹⁹ Hz. Peygamber (s.a.)'in abdest bozmak için arkasına gizlenmeyi en uygun bulduğu şey ya yüksek binalar ya da sık hurma ağaçlarıydı. Hz. Peygamber (s.a.) bir gün ensardan bir adamın bostanına girdi. Bir de ne görsün, bir deve. Hz. Peygamber'i görünce deve inledi, gözlerinden yaşlar aktı. Bunun üzerinde Hz. Peygamber onun yanına gelip kulak kökünü okşadı. Hayvan da sakinleşti. Peygamber Efendimiz: “Bu devenin sahibi kimdir?” diye sordu. Ensardan bir genç geldi ve: “Ey Allah'ın Rasûlü! O deve benimdir” dedi. Peygamberimiz şöyle buyurdu: “Allah'ın, seni kendisine sahip kıldığı şu hayvan hakkında Allah'tan korkmuyor musun? Gerçekten bu hayvan senin, kendisini aç bıraktığını ve yordüğünü bana şikâyet ediyor” buyurdu. Ebû Dâvud, “Cihad”, 45.

²²⁰ Seleme b. Ekvâ şöyle rivayet etmiştir: Biz Rasûlullah ile beraber Hudeybiye'ye geldik. Biz o gün yüzer kişilik on dört bölüktük. Bir kuyunun yanına vardık ve kuyunun yanında elli koyun vardı. Ancak kuyu onları sulayamıyor, suya kandıramıyordu. Sonra Peygamber Efendimiz (s.a.) kuyunun yanına oturup dua ederek ağzına su alıp çalkaladı ve o suyu kuyuya bıraktı. Daha sonra kuyunun suyu yükseldi ve biz o suyla hem kendimiz su içtik hem hayvanları suladık. Müslim, “Cihâd”, 45

²²¹ Zevra adı verilen bir yerde, 300 kişi kadar Allah Resulü (s.a.) ile beraber bulunuyorduk. İkinci namazı için abdest almamızı emretti. Lakin bizler su bulamadık. O zaman az da olsa bir parça su bulmamızı emretti. Bizler az bir su bularak getirdik. Mübarek ellerini o suyun içine batırdı. Gördüm ki, mübarek parmaklarından çeşme gibi su akıyordu. Akabinde orada bulunan 300 kişinin tamamı gelerek o sudan abdest aldılar, hem de bütün su ihtiyaçlarını giderdiler. Buhârî, “Menâkıb”, 24;

Biz tüm peygamberlere, nebilere ve meleklere inanırız. Göklerin meleklerle dolu olduğuna, onlardan bir bölümünün yer yüzüne indiğine, bir bölümünün büyük melekler olduğuna, bir kısmının arşı taşıdığına, Kirâmen Kâtibîn'in insanlardan sorumlu olduğuna, bir kısmının Cebrail, Mikail, İsrail ve Azrail olduğuna, bir kısmının cennetin hazinleri ve cehennem zebanileri olduğuna, Mâlik ve Rıdvan olduğuna itikadımız tamdır. Bunların tamamına inanır ve hakikatiyle onları kabul ederiz.

Bundan sonra şunlara da kesin şekilde inanırız: Peygamber Efendimizin peygamberlerin sonuncusudur, ondan sonra peygamberlik kapısı kapatılmış ve peygamberlik örtüsü indirilmiştir. Dolayısıyla ondan sonra peygamber gelmeyecektir. Diğer dinlerden insanların getirdiği din konusunda ona itaati ve kabulü, önceki dinlerini terkleri gereklidir. Ona uyma dışındaki tüm yollar kapatılmış, onun davetinin dışındaki tüm davetler reddedilmiştir.

Biz, bu ümmetin evliyalarının keramet sahibi olduğuna; aynı şekilde her nebi zamanında onlara tabi olanların bulunduğu, bunların harikulade hallerinin ve kerametlerinin görüldüğüne, evliyâullahın kerametlerinin, peygamberlerin mucizelerinin tamamlayıcısı olduğuna inanırız.

Dini hükümlere bağlı olmadığı halde, kendisi için veya elinde harikulade durum görülen kimselerin biz, zındık olduğuna, onun elinde görülen durumun hile ve istidrac olduğuna inanırız.

Gaipten ses duyma, içten seslenme, tayy-i mekan, tayy-i zaman, içten geçenlerin kendilerine aşikar olması, önceden bazı olayları bilmeleri gibi velilerin türlü türlü kerametleri olabilir. Tüm bu kerametler, Rasulü Allah'a tabi olmanın bereketiyledir. Dolayısıyla onlar, insanların beraberlikten, yakınlıktan ve ubudiyetten ve peygamberimize uymaktan en fazla nasibi olanlardır. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurur: *“Ey Rasûlüm de ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin”*²²² *“Peygamber size ne vermişse onu alın ve size neyi yasaklamışsa ondan kaçının.”*²²³

²²² Âl-i İmrân, 3/31.

²²³ Haşr, 59/7.

Şayet bu sayılanlar mevcut değilse, görülen keramet kişinin doğru yolda olduğunun işareti değildir. Kişinin doğru yolda olduğu kabul edilmez. Aksine bazen keramet göstermeyen kimse keramet gösterenden üstün olabilir. Bu garip bir durumdur.

Bunun sırrı şudur: Gösterilen keramet ve harikulade durum, imanı güçlensin diye inancı zayıf olduğu yerde, Allah'tan bir rahmet ve peşin sevap olmak üzere verilir. Bunların üstünde kalplerinden perdeler kaldırılmış, içlerine yakîn nuru ve duru bilgi temas etmiş bazı insanlar mevcuttur. Bunların harikulade hallere ve kerametle desteğe ihtiyacı yoktur.

Bu nedenle ashâb-ı kiramdan bunların pek azı nakledilmiş; sonraki şeyh ve sadıklardan bundan daha fazlası nakledilmiştir. Çünkü Rasullullah'ın ashabı, onunla beraber olmanın bereketi, vahyin inişine yakınlıkları ve meleklerin gidiş gelişleri sayesinde içleri aydınlanmış, ahireti bizzat görmüş, dünyadan el etek çekmiş, nefisleri tertemiz olmuş, alışkanlıkları ortadan kalkmış ve kalpleri temiz hale gelmiştir. Bu yüzden keramet göstermeye ve keramet neticelerini parıldamasına ihtiyaçları olmamıştır.

Yakîn gücünden bu seviyeye ulaşanlar, hikmet dünyasını yönetirken, başkalarının gördüğü kudreti görür ve kudreti mümkün olarak değil, aksine hikmet perdelerinden beliren olarak görürler. Şayet onun için yetenek soyulup, aşikar hale gelirse, bu şaşılacak bir durum değildir. Bu kudrete şaşırın kişinin bu sayede inancı kuvvetlenir. Çünkü o hikmet vasıtasıyla kudreti algılamaktan engellenmiştir.

Sen, sadık rüyanın nübüvvetin kırk altı bölümünden birisi olduğuna²²⁴ ve salih müminler ve veliler için rüyalarında melekut aliminden tabloların ve parıltıların aşikar olduğuna iyice inan.

Eğer sen rüyanın durumunu kabul edersen, şaşılacak şeyler görürsün. Zira rüya, Allah'ın açık ayetlerinden ve parlak delillerindedir. Bazen rüyada, bir yıl veya bir ay sonra meydana gelecek şeyler görülür. Senin yaratanının ve ilahının, gayb alemini en iyi bilen olduğunu göstermek için, Allah seni henüz var olmayan bir şeye muttâlî kılmıştır.

Sen, İbrahim peygamberin rüyayla ilgili hikâyesini ve Allah'ın Peygamberimiz'e *“Allah rüyanda onları sana az olarak göstermişti, eğer onları sana çok gösterseydi*

²²⁴ Buhârî, “Ta’bîr”, 26; Müslim, “Rüya”, 4.

korkup çekinirdiniz, savaşıma konusunda anlaşmazlığa düşerdimiz’’²²⁵ buyurduğunu biliyorsun.

Ey kardeşim! Sana düşen bunlara güzel bir şekilde uymandır. Sen, tam hidayeti elde ettin. Allah, dilediği kişiyi doğru yola iletir.

DOKUZUNCU FASIL

Hz. Peygamber’in Ashabı ve Ehl-i Beyt

Bil ki nübüvvetin mirası, ilimdir. Bu ilim, Hz. Peygamber (s.a.)’in ashabı ve ehl-i beytinden tevarüs etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.)’in ashabına ve ehl-i beytine muhabbet beslemek senin üzerine vaciptir. Sakın birini bırakıp diğerine meyletme. Çünkü bu, nefsin arzusudur ve yanlıştır. Ashaba ve ehl-i beyte duyulan sevgi, Allah Teâlâ’ya karşı olan muhabbetin bir tezahürüdür. Zira heva ve hevesten arınarak onlara saf bir gözle bakmak, onlardaki hikmetlere yakınlaşmamızı sağlar. Onlardan herhangi birine menfi bir düşünceyle yaklaşmak, Müslümana fayda sağlamayacak bir iştir.

İnsanlar bâtila meylettiler, Allah’ın emirlerine muhalif olmaya, yasaklarını işlemeye cüret ettiler ve kendilerinde muhabbet sandıkları tavrı kendileri için kalkan edindiler. Nefisleri de bunun kendilerine fayda vereceğini söyledi. Asla! İstikamet üzere oluncaya kadar, takva olmadan muhabbet onlara herhangi bir fayda vermez. Namazlar kaçarsa, namaz vakitleri zâyi olursa, günahlar işlenirse, haramlar mübah sayılırsa onların Allah’a muhabbet ve Allah’ı seviyoruz iddiaları bu açığı nasıl kapatacak? Bu kırığı nasıl tamir edecek?

Bu sebeple senin Peygamberimizin kızı Fatıma’yı (r.anha) sevmen gerekir. Peygamberimizin “*Fatıma benden bir parçadır*”²²⁶ buyurduğunu duymuşken, bir müminin kalbi bundan başkasını yapabilir mi?

Sonra onların bu dünyada zühdü ve ilmiyle ilgili sana ulaşan bilgi, fakirliği, yoksulluğu ve kıtlığı tatmaları, güzel sabır ve hasbîlikleri, kalbin onlara sevgi beslemesini gerektirmektedir. Eğer sadece Rasulüllah’la akrabalık olsaydı, bu da sevgi duymayı gerektirirdi.

Hiz. Hasan (r.a.) ve Hiz. Hüseyin (r.a.) ehli beytin çocukları, bunların çocukları da ehli beytin çocuklarıdır. Dolayısıyla hepsi Rasulüllah’ın çocuklarıdır. Bu yüzden kimin

²²⁵ el-Enfâl, 8/43.

²²⁶ Buhârî, “Fezâilü’s-Sahâbe”, 13; Müslim, “Fezâil”, 15.

kalbinde Rasulü Allah'a karşı mahabbet varsa, bu kimsenin O'nun çocuklarına karşı da sevgi beslemesi gerekir.

Sahabelere gelince, mesela Ebu Bekir'in faziletleri saymakla bitmez. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali, Allah hepsinden razı olsun. Senin Hz. Ali'yi Peygamberimiz'in ailesi kabul etmen, Peygamberimiz ile birlikte olması, onun vasıf yönden akraba oluşundan daha üstündür. Hepsi yücedir. Çünkü akrabalık aidiyeti, şekil aidiyettir. Beraberlik, arkadaşlık ise, manen aidiyettir. Bu nedenle bir müminin kalbi, onlar Rasulü Allah'la bir beden gibi iken, nasıl olur da ashabı eleştirebilir? Onlar, mallarını, canlarını feda etmiş, onunla beraber olma ve sevgisi uğruna akranlarıyla ve dostlarıyla bağlantılarını kesmişlerdir. Kişinin imanının kemâli, ashaba bakışıyla belli olur.

Şeytanın bu ümmette başarıya ulaştığı, inancına lekenin bulaştığı ve içlerinde pisliğin meydana geldiği hususlardan birisi, aralarında dalaşmanın meydana gelmesi, bunun da içlerinde kin ve maraz oluşturması, ardından bu marazların iyice pekişmesi ve insanlar arasında tevarüs etmesi, kinin yoğunlaşarak somutlaşması ve iyice kökleşerek dal budak salan dine aykırı eğilimlere doğru sürüklenmesidir.

Ey ihtiras ve fanatiklikten uzak kişi! Şunu bilesin ki, müminler arasında sahabîlerin konumu bazı gruplar tarafından sürekli tartışılmalıdır. İnsan, hevasından ve heveslerinden arınarak şunu bilmelidir ki, kalpleri temiz ve saf olmasına rağmen sahabîler de nefis sahibi birer beşerdi. Onların beşeriyetini unutup sadece konumları üzerinde ortaya çıkan bazı sapkın düşünce ve kuruntular ümmetin bir kısmında vücut bulmuştur. Şeytanın bu yolda müminlerin saf gönüllerini ve akidelerini kirletmek için uğraşmasıyla bu grup müminler, anlayış ve inançlarını kaybetmişlerdir.

Nefsin istek ve arzularına rağmen son hükmü kötülüklerden arınmış bir kalp vermiştir. Ancak bu dengeyi koruyamayıp kalbi yok sayarak nefsin arzularına yönelen kişiler, bütün düşüncelerini nefsin zahir çıkarımları üzerine bina etmiştir. Böylelikle bid'at ve şüphe çukuruna düşerek kalplerinin temizliğini ortaya çıkaramamışlardır. Sürekli kötülüğü emreden nefsin hakimiyetinde kaldıklarından kalpleri körelmiştir. İnsafa ve doğru yola yönelmekten de mahrum kalmışlardır. Bunun sonucunda da düşmanlıklar ve sapkın görüşler/bid'atler ortaya çıkmıştır.

Eğer nasihat kabul edersen, onların durumunu tartışmaktan kaçın, birini diğerine tercih etmeden hepsini aynı oranda sev, birini diğerine üstün tutma. Zira onların durumu, senin tartışacağın halden daha yücedir. Eğer içini onlardan birini diğerine karşı üstün tutma sararsa, bunu sen kendinin sırlarından kabul et. Bunu açığa vurman, birini diğerinden daha fazla sevmen yahut birinin diğerinden daha üstün olduğuna inanman

gerekmez. Senin hepsini sevmen, tamamının faziletli olduğunu kabul etmen gerekir. Zira insanların çoğu bu hususta doğru yoldan ve istikametten saparak, ihmal veya aşırılığa düşmüş ve her iki grubun kalplerinde taassup ateşi alevlenmiştir.

Bu konuda istikamet, ifrat ve tefrit üzere olmamaktır. Şayet insan sahabîlerin birbirlerinin faziletleri konusunda tabiatı gereği bir şüpheye düşerse sahabe ve tâbiinin görüşlerini benimseyerek Allah'a sığınmalı ve bu şekilde taassup ateşini söndürmelidir.

Sahih inanç hususunda sana, Hz. Ebubekir'in, Hz. Ömer'in, Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin halifeliğine inanman yeter. Sen bilirsin ki Hz. Ali ve Hz. Muaviye, savaşmışlar ve kavga etmişler, iki grup birbiri hakkında kötü söz söylemiş fakat bir grup diğerini tekfir etmemiştir. Onların bu ihtilafları bir içtihatdır. Ben şu inançtayım ki bu içtihat Hz. Ali isabet etmiş, Hz. Muaviye ise hata etmiştir. Zira Hz. Ali varken Hz. Muaviye'nin hak iddia etmesi doğru değildir. Bu içtihattan dolayı onlardan herhangi birini tekfir etme.

Allah onların sevgisiyle bizi faydalandırsın, kıyamette onlarla birlikte haşretsın. Biz Allah'tan aralarındaki tartışmaya girişmekten sakınmayı talep ederiz. En doğru olanı bilen, Allah'tır.

ONUNCU FASIL

Ölüm, Ölüm Sonrası Ahiret İle İlgili Durumlar, Cennet ve Cehennem

Biz inanırız ki, öldükten sonra kişi yanında söylenenleri ve kendisine söylenenleri, hayatta olduğu gibi duyar. Yıkayan kişinin ve bedenini elleyen kişinin sert ve nazik davranışından etkilenir; sanki yok olmuş duyular onda gizlice vardır.

Ölünün gördüğünden ve işittiğinden şüphe duymayız. Bu hususta haberler mevcuttur²²⁷. Araştırdığında, bulursun.

Bunu Allah dostları, O'nun lütfu ve muttali kılması sayesinde anlayış olarak fark etmiş ve yakinen bilmişlerdir.

Münker ve nekir melekleri insanı sorguya çeker. Bu hususta gelen rivayetler, sorgulamanın kabirde olan meyyit için olacağı şeklindedir. Görünen o ki, sorgu sual yanarak veya boğularak vefat eden, yırtıcı hayvanların yediği ve farklı şekillerde vefat

²²⁷ “Kabrin yanından geçen kişi tanıdık biri ise ve selam verirse kabirdeki insan bu selamı alır ve onun kim olduğunu bilir.” İbn Hibbân, *Kitâbü Ma'rifeti'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, C 2, (Riyad: Dâru'l-Sumî, 2000), 24.

eden kimseler için de olacaktır. Bu Allah'ın kullarını imtihanıdır. Sorgu sual, ahiret menzillerinden ve konumlarından biridir.

Biz yine kabrin darlığına, onun cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukur olduğuna, ruhların ve bedenlenin nimette ve elim azapta ortak olduğuna, toprak olup, seramik ve tuğla yapılan şeklin ruhla birlikte nimet ve azapta ortak olduğuna, kıyamette Allah'ın beden ve ruhu bir araya getireceğine inanırız. İbrahim'in (a.s.) dört kuşu aldığı olayda bu sır ortaya konmuştur.²²⁸ Dolayısıyla aklının bunun keyfiyetini algılayamaması, önceki akıllar gibi, aklının anlaşılabilir konularla sınırlandırılmış olması ve onun bağlarıyla sınırlı olmasındandır.

Bu mesele anne karnındaki cenin misaliyle açıklanabilir. Allah'ın semayı, yeryüzünü, arşı, kürsiyi, güneşi, ayı ve yıldızları yarattığı söylene, cenin için dünya duyguları oluşmadığından bunlar hiçbir anlam ifade etmez. Doğum gerçekleşikten sonra bunları ancak idrak edebilir. Dünya'da da ahiretle alakalı duygular oluşmadığından insanın idraki öldükten sonra dirilmeyi, daha önce görmediği yeni bir âlemi, cennet ve cehennemi ve onların mahiyetlerini kavrayamaz. *“Şimdi senden gaflet perdesini kaldırdık, bugün artık gözün keskindir.”*²²⁹ İşte o an ölüm döşeğinden uyanır, görmekte olduğun aleme göre, cennet ve cehennemi görürsün.

Ben inannırım ki, cennet ve cehennem mevcuttur ve yaratılmıştır. Cennetin yüceliğiyle, huri ve saraylarla, vildan ve gılmânla, nehirler ve ağaçlarla ilgili gelen haberlerin tamamı gerçektir.

Sen cennetin durumunu şöyle mukayese et: Bir kişi “La ilâhe İllallah” dediğinde, onun sözüne mukabil bir süvarinin gölgesinde yüz yıl yürüyeceği bir ağaç verilecektir.²³⁰

Bilesin ki, bunlar gerçektir. Orada bundan daha yüceleri de mevcuttur: Hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir kalbe doğmayan nimetlerin oluşu hakikattir.²³¹

²²⁸ el-Bakara, 2/260.

²²⁹ Kâf, 50/22.

²³⁰ Müellif burada sözünü tamamlamıştır. Müellifin buradaki maksadı Rasûlullah'ın (s.a.) şu hadisidir: *“Şüphesiz cennette bir ağaç vardır ki binekli bir kimse yüz yıl gölgesi altında yürür de sonuna varamaz.”* Buhârî “Bed'ül-Halk” 8; Müslim, “Cennet”, 1.

²³¹ Ebu Hureyre'den (r.a.) rivayetle Rasûlullah: *“Allah Teâlâ: Ahiret nimetleri olarak salih kullarım için, hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir kalbe doğmayan*

Sana anlayışın, hayalin ve dar kavrayışına göre pek az şey haber verilmiştir. Çünkü sen, bu alemde iken kavrayışın alemin darlığına göredir. Akıyla sınırlı olan insan, sadece ona bir delil işaret ettiğinde bazı şeyleri kabul eder. Bunun dışında kalan olaylar, ona göre saçmalık ve hezeyandır. Dolayısıyla bunlar mülhit ve zındık olanlar, Allah'ın varlığını bilmeyen cahillerdir. Bu kimselerin ahirette nasipleri de yoktur.

Bu kimselerin niyetlerinin kötü ve durumlarının zayıf olduğunu, sana, görüşlerinde ihtilaf etmiş olmaları göstermektedir.

Peygamberlerin durumlarının doğru olduğunu, farklı olsa da usulde ittifak etmiş olmaları ve kıyamete kadar kendilerine tabi olanların ve taraftarlarının bunda ittifak etmesi sana göstermektedir.

Sen de kıyamet günü Allah'ın tüm mahlukatı yeniden yaratacağına, bir topraktan onları bir araya getireceğine ve hurmanın zarından ve kovuğundan hesaba çekeceğinden, bir grubun ebediyen cennet ehlinde ve bir grubun da cehennem ehlinde olacağına, inan!

Bunların dışında merhametten uzaklaştırılmış bir grup mevcuttur ki, onlar cehennemde ebedidirler. Bunların cehennemde ebedi kalmayacaklarını söyleyenler, hata etmiştir.

Yine cehenneme gireceklerden bir grup, günahlarına göre ateşi tadacak, bir grup orada biraz kalacak ve başka bir grup daha fazla kacaktır.

Bid'at ehlinin yolu, büyük günah sahiplerinin yoludur, cehennemde ebedi kalmayacaklardır. Rasulü Allah (s.a.): "Ümmetim fırkalara ayrılacak"²³² buyurmuştur. Bu hadis, onların ümmetten kabul edildiğini göstermektedir.

Peygamberimiz: "Kurtuluşa eren fırka bir tanedir"²³³ buyurmuştur. Fırka-i naciye cehennemi tatmayacak, bunun haricindekiler cehenneme girecek ve çıkacaktır.

birtakım nimetler hazırladım. Size şimdiye kadar bu konuda Allah'ın bildirdikleri çok basittir." buyurmuştur ve arkasından "Yapmış olduklarına karşılık, onlar için saklanan nice göz aydınlatıcı ve sevindirici, hiçbir kimsenin bilmediği nimetler vardır" (Secde 32/17) ayetini okumuştur. Buhârî, "Bedü'l-Halk" 8; Müslim "Cennet", 1.

²³² Allah Rasûlü (s.a.) dinden çıkanlar hariç bütün fırkaları ümmeti olarak nitelendirmiştir. Onlar te'villerinde hata etseler de İslam'dan çıktıklarına hükmedilmez. Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, C 4 (Kahire: Mektebetü's-sünneti'l-Muhammediyye, ts.), 295.

²³³ Tirmizî, "İman", 18; Ebû Dâvud, "Sünnet", 1; İbn Mâce, "Fiten", 17.

Namazını kılan, orucunu tutan, hacceden, zekatını veren yani İslam'ın hükümlerini yerine getiren kimse bid'at ve büyük günahından dolayı ebedî olarak cehennemde kalmaz. Biz, kıyamet günü peygamberlerin şefaathakları bulunduğuna, onların şefaathakları sayesinde bir grup insanın cehennemden çıkacağına, velilerin ve müminlerin, derecelerine göre Allah katında değeri bulunanların şefaathakları olduğuna inanırız.

Yine sıratın hak ve saç telinden ince, kılıçtan keskin olduğuna,²³⁴ mizanın hak ve kefesinin ve dilinin bulunduğuna inanırız. Senin içine ne doğarsa doğsun, bu hususta sana gösterilen yollar ve Allah'ın kudretinden olan amellerin tartılmasını inkar eden her şey konusunda seni uyardım.

Ey az bilgili kişi! Senin aklın sadece maddî (cisim olan) şeyleri kavrayabilirken, amellerin tartılması gibi doğrudan cismanî olmayan şeylerin tartılmasını kavrayamaz. İnsan doğru yoldan çıkıp bu hakikatlere gülüp geçecek olursa unutmamalıdır ki Allah'ın şu ayetine muhatap olacaktır: *“Ama o gün de müminler kâfirlere gülecekler.”*²³⁵

Bunu bilen kimseyi Allah emin kabul eder ve onu ahiretle ilgili konulara muttalî kılar, böylelikle kendisine kudret alemi açılır. Bu kimse aklıyla sınırlı olan birinin, başkasının hareketleriyle hareket eden bir bebek gibi olduğunu görür ve birçok inancı taşır, pek çok zanda bulunur, akıllı kişi onun itikadına güler.

Ahiret konularını inkar eden aklın sahibi, bilim ve keşif sanatının sahibi yanında, bir çocuktan daha az akıllıdır. Buna mukabil onun hakkında tüm dünyayı ölçtüğüne ve tarttığına, gök cisimlerinin hareketlerini ve yıldızların hareketlerini bildiğine, astronomiden tam ve eksiksiz bilgi sahibi olduğuna inanılır. O da kendisi ve kendine uyanlar hakkında, yeryüzünde kendilerinden daha bilgili kimse bulunmadığına inanır. Oysa tüm bunlara karşılık bu kişi, ahiretle ilgili hususları bilmediğinden Allah'ın yarattığı en cahil varlıktır. Zira bu bilgiler onun bildiklerinden fazla olduğundan, Allah'ı ve onun emrini bilme noktasındaki cahilliği katlanmaktadır. Fakat hakkında daha önceden hayır takdir ettiği kişiyi Allah sapıtmaktan kurtarır. O da bu sıkıntılara giren ve bu helak durumlarını gözüyle gören kimseleri kurtarır. Biz bunlardan gördük ve işittik. Bu Allah için zor değildir.

²³⁴ Müslim, “İman”, 81.

²³⁵ el-Mutaffifin, 83/34.

Biz, Peygamberimize ait olan havzın hak olduğuna inanırız. Biz, büyük günah işleyenlerin mutlak cehenneme gireceğine inanmıyor ve onları hakkında bunu iddia etmiyoruz. Aksine Allah, işledikleri günahları örtecek şeylere onları muttalî kıldığında onları affedebilir.

Biz bir insan hakkında, ondan gördüğümüz sahih ameller ve güzel davranışlar nedeniyle cennetlik olduğunu iddia etmez, onun hakkında cennetlik olmasını umarız. Fakat Kuran'ın razı olunduğunu ifade ettiği kulları hariç Allah'ın bir kimseyi cehenneme atabileceğini de imkan dahilinde görürüz. Allah şöyle buyurmuştur: *“Muhakkak ki Allah, Hudeybiye’de o ağacın altında sana bey’at ettikleri sırada o mü’minlerden râzı oldu.”*²³⁶

Biz, İsa'nın (a.s.) yere ineyeğine, Deccal'in çıkacağına, güneşin batıdan doğacağına inanırız, tüm bunlar haktır ve şüphe yoktur.

Biz yine halifeliğin kıyamete kadar Kureyş'ten olduğuna, başkasının bu hususta onlarla mücadele edemeyeceğine inanırız. İbn Abbas soyundan devlet başkanına ve bu soydan yöneticilere itaat etmek gerektiğine inanır, devlet başkanına isyan edenle savaşmayı kabul ederiz.

Cumanın ve cemaatin gerekli olduğuna, Müslümanların haklarını ifanın yükümlülüğüne, ittifak ettikleri hususlarda onlarla ittifakın, icma ettikleri konularda onlarla icma etmenin gereğine inanırız. Müslümanların icmasına uymayarak kendi görüşümüzle hareket etmeyiz. Tüm bunlar Allah'ın inayetiyle ve lütfuyudur. Mutlak güç ve kudret sahibi yüce Allah'tır.

En temiz, en güzel ve en mükemmel, en hoş, artan ve devam eden salat ve selam, tüm zamanlar boyu, konuşan ve konuşmayan canlı ve cansız varlıklardan, mahlukatın en üstününe ve meleklerin, ins ve cinnin en faziletlisine olsun. Salat, onun aline, ashabına, temiz ehli beytine, iyilik yolunda kendisine tabi olanlara olsun.

Bu Akaid kitabı Allah'ın lütfu ve inayetiyle tamamlandı. Başında, sonunda, gizlide, açıkta, zahirde ve batında hamd Allah'a aittir. Efendimiz Muhammed'e (s.a.), ailesine, ashabına kıyamete kadar salat ve selam olsun.

Acele etme, acele ettin diye rızık verilmez,

Rızık, levh-i mahfuzda ecelle birlikte yazılmıştır,

Eğer sabredersek, rızık bizi kovalar,

²³⁶ el-Fetih, 48/18.

Fakat insan, aceleci yaratılmıştır.

3.4. Eserin Tahlili

Sühreverdî bu eserini hac ibadeti için Mekke’de bulunduğu sürede kendisinden talep edilmesi üzerine kaleme almıştır. Hayatı boyunca her sene olmasa da çok defa hacca giden Sühreverdî; Mekke’de tavaf, namaz gibi ibadetlerinden kalan vakitlerde bu eserini yazdığını ifade eder. Sühreverdî’nin bu eserinin itikadî meselelerden bahsetmesinin yanında sûfî itikadını anlatması bakımından önemli olduğu söylenebilir. Sûfî itikadını ortaya koyduğu bu eserinde temas ettiği meselelerde söylediklerini ayet ve hadislerle delillendirmiş, aykırı görüşlere cevaplar vermiştir.

Sühreverdî, sadece itikadî konulardan bahsetmiş, başka herhangi bir konuya yer vermemiştir. Eserini on fasla ayırmış, her bir fasılda başka bir mevzuya temas ederek açıklamalar yapmıştır. İlk fasılda sahih itikadın menşei üzerinde durmuş, bunun izahını yapmış ve itikadî zedeleyecek yollara dikkat çekmiştir. İkinci fasılda Allah Teâlâ’dan başka ilah olmadığı ve Allah’ın birliği gibi konulara değinmiştir. Üçüncü fasılda Allah’ın zati sıfatlarını açıklamıştır. Dördüncü faslı Allah Teâlâ’nın kudreti, O’nun kâdir-i mutlak oluşu ve kulların fiillerinin yaratılışına ayırmıştır. Beşinci fasılda Kelâmullah, altıncı fasılda ise haberî sıfatları ele almıştır. Yedinci fasılda rü’yetullah meselesine değinen Sühreverdî, sekizinci fasılda Hz. Muhammed (s.a.)’in peygamberliğini, dokuzuncu fasılda Hz. Peygamberin ashâbı ve ehl-i beyti konu edinmiştir. Onuncu ve son fasılda ölüm ve sonrası ile cennet ve cehennem hakkında inanılması gerekenleri ortaya koyarak eserini tamamlamıştır. Kütüphanelerde pek çok yazma nüshaları²³⁷ bulunan bu eser yayınlanmıştır.²³⁸ Çalışmanın son bölümünde, eserin, tarafımızdan yapılan Türkçe tercümesine yer verilmiştir.²³⁹

²³⁷ Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt 3260 ve 7941; Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi 416, Ayasofya 1656 ve 4871, Bağdatlı Vehbi 2023, Fatih 5391, Murad Buhari 210, Nafiz Paşa 428 ve 770, Pertev Paşa 652.

²³⁸ Mesela bkz. Şehâbeddin Sühreverdî, *Resâil Sühreverdî*, (Beyrut: Dâru’l-Havl, 2018); Şehâbeddin Sühreverdî, *İ’lamü’l-hüdâ ve akîdetü erbâbi’t-tükâ* (Beyrut: Mektebetü’n-nâşirûn, 2016).

²³⁹ Tercüme’de Beyazıt Devlet Kütüphanesi 3260’a kayıtlı nüsha ile mukayese ederek Dr. Aişe Yusuf Mennâî’nin yaptığı Beyrut-Dâru’l-Hâvî’den basılan tahkikli neşri kullandık.

Kur'an'ın işaretiyle iman ve küfrün mahalli kalptir.²⁴⁰ Sühreverdî, ilk fasılda sahih itikadın heva ve heveslerden arındırılarak Allah'ın zikriyle diri olan kalpte ortaya çıkacağını ifade eder. Zira Allah'ın zikriyle dolan kalp takvayla süslenmiş, hidayetle desteklenmiş, her türlü nefsani arzu ve isteklerden arındırılmıştır. Sühreverdî'ye göre zahidlerin kalbi daima Allah'ın zikriyle meşgul olduğundan nurla kuşatılmıştır. Dolayısıyla bu niteliklere sahip kalp sahiplerinin de zahidler olduğunu söyler.²⁴¹ Sahih itikada ve hidayete ulaşmanın yolunun kalpten heva ve hevesi atarak Allah'a yönelmek ve sığınmakla ulaşılabileceğini belirtir. Böyle olduğunda kişinin kalbi taat, ibadet ve zühd ile dolacağından Allah ona yakîn nuru bahşeder ve tefrikalar ortadan kalkar. Sühreverdî ikinci fasılda Allah'tan başka ilah olmadığı ve Allah'ı tenzih konusuna Allah'ın zatı ve sıfatlarına ilişkin hususlara temas ederek yer verir. Ona göre Allah'ın zıddı, benzeri, dengi, çocuğu, anne-babası ve yardımcısı yoktur. Allah Teâlâ'nın zatı için herhangi bir elem, hastalık, keder, ittisal ve iftiraktan bahsetmek mümkün değildir. O, tahayyül edilip örneklendirilemez. Kâimdir, ezeldir, bakidir ve yokluk O'na nisbet edilemez. O, kâinattan, zamandan ve mekândan evveldir. O'nun hakkında "ne zaman?", "nasıl?", "nerede?", "nereye kadar?" gibi zaman, mekan ve keyfiyet içeren sorular sorulamaz. Kâinat, tüm zerreleriyle Allah Teâlâ'nın azametine delildir.²⁴² Üçüncü fasılda Allah'ın zâtî sıfatlarını ele alır. Sühreverdî'ye göre Allah sadece kendini isimlendirdiği isim ve kendini nitelediği sıfatlarla vasıflanabilir. Allah Teâlâ bu isim ve sıfatlarını bize bildirmeseydi bizim O'nun yüceliğini dil ile ifade etmemiz mümkün olmazdı. Meseleleri Eş'arî bakış açısıyla yorumlayan Sühreverdî bu sıfatların hayat, ilim, semi', basar, irade, kudret ve kelâm olmak üzere yedi tane olduğunu belirtir, "tekvin"i dahil etmez. Allah Teâlâ'nın hayatiyeti ezelde ve ebedde devam edecek olmasından O, hayat sahibidir. Bütün mahlukat O'nun kudreti altında olduğundan ve O'nun kudretinin güç yetiremeyeceği bir şey olmadığından Allah Teâlâ kudret sahibidir. Kadîm ve ezeli ilmiyle bütün malumatı ihata etmesinden O, ilim sahibidir. O dilemedikçe yarattıklarının hiçbir iradesi yoktur ve O, irade sahibidir. Dil ifade etmeden kalplerin sesini duyduğundan Allah, semi'dir. Karanlık gecede simsiyah

²⁴⁰ Hucûrât, 49/7; Mücadele, 58/22.

²⁴¹ Sühreverdî, *Resâil Sühreverdî*, 50.

²⁴² A.g.e., 54-56.

olan canlıyı görebildiğinden O, basîrdır ve Allah kadîm olan kelâm sıfatıyla mütekellimdir.²⁴³

Sühreverdî dördüncü fasılda Allah Teâlâ'nın kudreti ve kulların fiillerinden bahseder. Ona göre Allah Teâlâ'nın yarattıklarının sahip olduğu kudret tamamıyla Allah'ın vermesiyledir. Allah istemedikçe hiçbir yarattığı muktedir olamaz. Sühreverdî'ye göre failin fiilde herhangi bir iradesi yoktur. Çünkü fiilin kaynağı kalpteki iradedir. Kalpteki iradeyi ise, Allah yaratır. Allah Teâlâ'nın kulların fiillerini ve bu fiillerin iradesini de yaratması bazı tartışmaları beraberinde getirirse de Sühreverdî burada geçerli izahı yapar ve konunun muğlaklığını kabul ederek herhangi bir zulmün olmadığını söyler. Sühreverdî bu durumu zulüm olarak görenleri aciz kimseler olarak niteler.²⁴⁴

Sonraki fasılda Kelâmullah meselesini açıklar. Sühreverdî'ye göre bu kelâmın yüce olmasının sebebi kelâm sahibinin Allah olmasındandır. Sühreverdî Allah Teâlâ'nın ses ve harflerle konuşup konuşmadığına dair iki görüş aktarır. İlkine göre Allah ses ve harflerle konuşur ikincisine göre ise Allah Teâlâ bundan yücedir. Ancak müellif, bu tartışmaların fayda vermeyeceğini, orta yolun bu tartışmalardan uzaklaşmak olduğunu söyler. Kur'an'ın ihtiva ettiği va'd, va'id, hadd, hüküm, ve haberleriyle insana yakın; mahiyeti, gayesi, yüceliği, kudreti ve nurunun aydınlığıyla da insanlardan uzak olmasıyla iki yönlü olduğundan bahseder. Kur'an, bu yüceliği sebebiyle insanları benzerini getirmekten aciz bırakır.²⁴⁵ Bunun yanında Sühreverdî, özellikle kelâm tarihinin ilk dönemlerinden beri tartışılan Halku'l-Kur'an meselesinin de fayda vermeyeceğini ve Kur'an'ın mesajına odaklanılması gerektiğini vurgular.²⁴⁶

Daha sonra haberî sıfatlara değinir. Allah ve Rasûlünün bildirdiği bu sıfatların teşbih ve ta'tile konu olmayacağını söyleyerek bu sıfatların tamamı tevhid fikrini güçlendiren deliller olduğunu ifade eder. Haberî sıfatlar konusunda selefin yolunu izler ve bu konuda yorum yapmanın insanı hataya sürükleyebileceğinin altını çizer. Bu sıfatlar için "Allah ve Rasûlünün murad ettiği şekilde iman ettik" demek daha hayırlıdır. Zira Sühreverdî'ye göre akıl, bunların kühünü ve keyfiyeti anlamaktan acizdir.

²⁴³ A.g.e., 57-60.

²⁴⁴ A.g.e, 61-63.

²⁴⁵ İsrâ, 17/88.

²⁴⁶ A.g.e., 64-66.

Yedinci fasılda rü'yetullah konusunda izahlar getirir. Bu fâni dünyada Allah Teâlâ'nın görülmesinin mümkün olmadığını ancak ahirette görüleceğini söyler. Sühreverdî'ye göre bu dünya zeval ve helakın mekanıdır. Ölümle ebedî aleme giden kul, orada bekâ elbisesiyle zevalden kurtulur ve dünyada Allah'ı görmesine engel olan perde gözünün önünden kalkar. Sühreverdî'ye göre bu görme kıyamet gününe mahsus kurallar dairesinde gerçekleşir.²⁴⁷

Sekizinci fasılda Hz. Muhammed (s.a.)'in peygamberliği konusunu ele alır. Sühreverdî'ye göre mucize haktır ve Hz. Muhammed'in peygamberliği açık deliller ve mucizelerle gösterilmiştir. Peygamber Efendimiz'in en büyük mucizesi Kur'an-ı Kerim'dir. Sühreverdî bu mucizenin anlaşılabilme şartını gönlün irfanla dolması olarak koyar. Gönderilen bütün peygamberler, melekler haktır. Hz. Peygamber'in gönderilmesiyle diğer peygamberlerin risâletleri sona ermiştir. Sühreverdî evliyanın kerametinin de hak olduğunu söyler. Ancak bu kerametlerin ahkâm-ı şer'iyeye ölçüsünde vuku' bulduğunu, bunun dışındaki bazı olağanüstü durumların ise keramet değil, istidraç olduğunu belirtir.

Sühreverdî dokuzuncu fasılda ashaba ve ehl-i beyte dair görüşlerini açıklar. Ona göre nübüvvetin mirası ilimdir ve bu ilim ashâb vesilesiyle tevarüs etmiştir. Müslümanların ashaba ve ehl-i beyte muhabbet beslemesinin vacip olduğu görüşünü savunur. Çünkü onlara olan sevginin Allah Teâlâ'ya olan muhabbetin bir tezahürü olduğunu ifade eder. Hz. Fatıma'yı, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i sevmek imanın gereğidir. Sahih itikadın halifelerinin hilafetinin kabul edilip onlara karşı çıkılmaması olduğunu söyler. Hilafet sırası fazilet sırasındır. Ayrıca Sühreverdî Hz. Ali ile Hz. Muaviye'nin birbirleri aleyhine olumsuz şeyler söylemelerine, birbirlerini hatalı ve günahkâr olarak görmelerine rağmen tekfir boyutuna gitmediklerini ve ihtilaflarının bir içtihat olduğunu aktarır. Bu sebepten herhangi birinin tekfir edilmesinin doğru olmayacağı görüşündedir.²⁴⁸

Sühreverdî İslam akaidinin uluhiyet, nübüvvet ve me'addan oluşan üç ana esasından biri olan ahiret mevzuunu son fasılda ele alır. Son fasla insanın öldükten sonra yanında kendisi hakkında konuşulanları duyduğunu aktararak başlar. Daha sonra ahiret hallerinden bahseder ve kabir azabının hak olduğunu, Allah'ın insana kabirde öldüğü

²⁴⁷ A.g.e., 72-75.

²⁴⁸ A.g.e., 81-84.

hal üzere muamele edeceğini söyler. Beden ve ruhun azabı da nimetleri de hissedeceğini savunur. Allah Teâlâ hesap günü mahlukatı yeniden diriltecek, onları toplayıp her şeyden hesaba çekecektir. Öldükten sonra yeniden dirilişi insan aklının idrak edemeyeceğini savunan müellife göre bunun sırrı Hz. İbrahim'in kıssasında²⁴⁹ gizlidir. Hesaba çekilenlerden bir kısmı ebedî olarak cennete, bir kısmı ebedî cehenneme bir kısmı ise günahı oranında az ya da çok azabı tadacaktır. Müellife göre kıyamet günü peygamberin şefaati haktır ve bu şefaitle insanlar Allah'ın izniyle cehennem azabından kurtulabilir. Evliyaların ve derecelerine göre müminlerin de şefaet hakları olacaktır. Sırat, mizan ve havz haktır. Son olarak Hz. İsa'nın inmesi, güneşin batıdan doğması ve deccal gibi kıyamet alametlerinde şüphe bulunmadığını ifade eder.

Sühreverdî'nin ortaya koyduğu inanç esaslarının, sûfî inanın sünnet ehlinin yolunda olduğunu gösterdiği anlaşılmaktadır. Zira o, tartışmalı itikadî meselelerden, insanın idrakinin sınırlı oluşunu öne sürerek uzak durmaktadır. Bu durum Sühreverdî'nin sûfî olması ve teslimiyetçi yapısıyla açıklanabilir.²⁵⁰

3.5. *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf* ile *İ'lamü'l-hüdâ ve akîdetü erbâbi'tükâ*'nın Karşılaştırması

Bu başlık altında tasavvuf tarihinin önemli isimlerinden, sûfilerin akaid risâlelerini tanıtırken başlangıç noktası olarak belirlediğimiz Kelâbâzî'nin *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf* isimli eseri ile Sühreverdî'nin *İ'lamü'l-hüdâ ve akîdetü erbâbi't-tükâ* adlı eserinin karşılaştırmasına yer vereceğiz. Bu karşılaştırmayı yapmamızın temel sebebi, sûfilerin zaman içinde itikadî meselelere olan yaklaşımında herhangi bir değişiklik olup olmadığını tespit etmektir. Zira bu iki eserin yazılış tarihi itibarıyla aralarında yaklaşık iki buçuk asır gibi bir süre bulunmaktadır. Bu süre özellikle ilk dönemde sûfilerin itikadî meselelere olan yaklaşımını değerlendirebilmek adına yeterli bir süredir.

Kelâbâzî ve Sühreverdî'nin eserleri tasavvufun ilim olarak müstakil hale geldiği ve tarikatların teşekkül ettiği dönemde sûfî itikadının çizgisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Karşılaştırmaya geçmeden önce yaşadıkları dönem itibarıyla bu

²⁴⁹ el-Bakara, 2/260.

²⁵⁰ Hilmi Karaağaç, "Kelam Konularına Tasavvufî Yaklaşım", *G.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 8, (2015): 18.

iki müellifin eserlerini farklı sebeplerden dolayı yazdıklarını belirtmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Kelâbâzî eserini, tasavvufun özünü kaybederek manasını yitirmesi, bazı itikadî sıkıntılarının ortaya çıkması ve sûfilerin üzerinden şüpheleri kaldırmak maksadıyla kaleme aldığını söyler. Bunun yanında bu alanda yazılan ilk eser olduğunu da belirtmiştik. Sühreverdî ise eserini benzer bir maksatla yazmamıştır. Hac ibadeti için gittiği Mekke’de bulunduğu zamanda birinin gelip kendisinden sahih itikadî gösteren bir eser ortaya koymasını istemesinden dolayı yazmıştır. Mukayeseyi yaparken en temelde bu farklılığa dikkat ettiğimizi söylemeliyiz. Zira bu durum müelliflerin meseleleri ele alma yöntemine ve eserlerin muhtevalarına yansımıştır. Eserler incelenirken bu nokta dikkat çekici olmuştur. Bunun yanında Kelâbâzî’nin eserinde sadece itikadî konuları içeren yirmi beş bölümlük kısım mukayeseye konu edilmiştir. Mukayeseye konu edilen bu iki eser sûfi bakış açısıyla ehl-i sünnet anlayışın ifade ettiği konuların neredeyse tamamına temas etmiştir. Ancak Kelâbâzî’nin, Sühreverdî’ye göre daha fazla meseleye temas ettiği gözlemlenmiştir. Kelâbâzî itikadî konuları yirmi beş başlık altında ele alırken Sühreverdî eserini on fasla ayırmıştır.

İki eserin ele aldıkları konu başlıklarının sayısında farklılık olması, müelliflerin kendi dönemlerinin ihtiyaçları gereği olduğu söylenebilir. Kelâbâzî’nin eserinin müstakil akaid metni olmayışı da bunda etkili olmuştur. Bu durum müelliflerin muhataplarına karşı ifade biçimlerine de yansımıştır. Zira Kelâbâzî, eserinin genelinde ele aldığı konuları temellendirmek için ayet ve hadisleri kullandıktan sonra büyük suflardan pek çok nakilde bulunmuştur. Kendinden önce oluşan sûfi düşüncüyü dikkate alarak o birikimi özlü bir şekilde ifade etmiştir. Bu onun delillendirme yönteminin yanında meseleleri açıklama metodunu da göstermektedir. Eserini yazmadan önce yapılan çalışmaları incelemesi, o birikimi temel materyal olarak kullandığına işaret etmektedir.²⁵¹

Kelâbâzî’nin kendinden öncekilerin görüşlerinden yararlanarak o birikimi dikkate alması onun çok yönlü, kapsamlı aynı zamanda özgün ve orijinal izahlar yapmasının önüne geçmemiştir. Kelâbâzî, birçok konuyu kendinden önceki eserlerde geçtiği şekliyle değil kendi ifadeleriyle anlatmıştır.

²⁵¹ Kelâbâzî, *et-Ta’arruf li-mezhebi ehli’t-tasavvuf*, 7.

Sühreverdî ise eserini kaleme alırken sûfilerden nakle çok fazla yer vermemiş, görüşlerini ayet ve hadislerle temellendirerek delillendirmiştir. Eser okunurken bir kelam aliminin eseriymiş hissiyatı oluştursa da Sühreverdî bir sûfi olarak görüşlerini ortaya koyar. Eserinde zaman zaman farklı itikadî görüşleri değerlendirmiş ve eserini bu şekilde kaleme almıştır. İki müellif mevzubahis ettikleri hadislerde sahih hadis kitaplarında geçen hadislerin dışına çıkmamaya özen göstermiştir. Bunun yanında itikadî konularda Sünnî görüşe muhalif görüş ve kabullere de yer vermemişlerdir.

Kelâbâzî, itikadî meselelere tevhid bahsiyle başlar. Bu konuda tenzih fikrini esas alan Kelâbâzî, sûfilerin ittifak ettiği hususları sıralar. Burada Allah'ın cisim, araz, cevher, hayal, şahıs ve şekil olmadığını söyleyerek madde ve ilintilerinden münezzeh olduğunu savunur. Allah'ın esmâından bahsederek Allah Teâlâ'nın kendini isimlendirdiği ve vasıflandırdığı şekilde anılması gerektiğini vurgular. Zamanın, mekanın, düşüncenin, gözlerin O'nu ihata edemeyeceği, hakkında bazı soruların sorulamayacağı vurgusunu özellikle yapar. Ona göre zamana ve mekana delalet eden kelimeler Allah hakkında kullanıldığında mahluklar için ifade ettiği manayı ifade etmez.²⁵²

Sühreverdî ise eserine sahih itikadı açıklayarak başlar. Tasavvuf kültüründe kalp tezkiyesinin büyük önem taşıması sebebiyle sahih itikadın heva ve heveslerden arındırılarak temizlenmiş, Allah'ın zikriyle güçlendirilmiş ve takva ile süslenmiş kalpte olacağını söyler. Ayrıca bu kalp sahiplerinin, tasavvuf yoluna giren ve dünyaya karşı zâhid olan kimseler olduğunu sözlerine ilave etmesi sahih tevhid akidesi için tasavvufu gerekli gördüğü sonucunu ortaya çıkarmaktadır.²⁵³ Tevhid bahsine ikinci fasılda değinen Sühreverdî, bu konuda Kelâbâzî'den farklı bir şey söylememiştir. İki müellif bu konuyu neredeyse lafızları itibariyle bile aynı şekilde ifade ederler. Sühreverdî ayrıca bu konuda kendisinden delil isteyenlere, kâinatı işaret etmiştir ve kainatın tüm zerreleriyle delil olabileceğini söylemiştir.

Allah'ın sıfatları ve isimleri konusunu beş başlık altında ele alan Kelâbâzî, Allah'ın ezelde kendini tavsif ettiği bütün sıfatlarla muttasıf olduğunu belirtir. İzzet, kuvvet, kudret gibi sıfatlarla ezelde vasıflandığı gibi tekvin, irade, halk gibi sıfatlarla da

²⁵² Kâne Allah (Allah idi), 'inde'llah (Allah'ın yanında) gibi ifadeler özel anlamlar kazanır.

²⁵³ Sühreverdî ayrıca, sahih akideyi isteyen kimselere vahyin izlerini takip etmesi önerisinde bulunur.

vasıflandırılmıştır. Aynı zamanda Allah'ın zâtı nasıl cevher, araz ve cisim değilse sıfatları da değildir. Haberî sıfatlar konusunda Allah'ın işitmesi, görmesi, yüzü ve elinin olduğunu ve sûfilerin de bunun üzerinde ittifak ettiğini belirtir. Ancak ona göre bu görme, işitme, yüz veya el mahlukları gibi değil Allah'a layık olan manada O'nun sıfatıdır. Allah'ın isimleri konusunda doğrudan bir görüş belirtmekten uzak duran Kelâbâzî, sûfilerin bir kısmının Allah'ın isimlerinin Allah'ın aynı olduğunu bir kısmının ise ne aynı ne de gayrı olduğunu söylemekle yetinmiştir. Sühreverdî ise üçüncü fasılda Allah'ın zati sıfatlarını saymış, aynı Kelâbâzî gibi Allah'ın esmâ ve sıfatlarının kendi vafettiği şekilde olduğunu söylemiştir. Burada tekvini dışarda tutarak hayat, kudret, ilim, irade, semi', basar ve kelam sıfatlarına yer vermiştir. Haberî sıfatları altıncı fasılda değerlendiren Sühreverdî, ayet ve hadislerle vârid olan bu sıfatların tamamını kabul etmesinin yanında bunları kabul etmenin tevhid fikrini güçlendireceğini de ifade etmiştir. Bunların teşbih ve ta'tile konu olmayacağını belirtir ve bu konuda çok düşünülmemesi gerektiğini, olduğu şekliyle iman edilmesi gerektiğini savunur.

İki müellif de rü'yetullah/Allah'ın görülmesi konusunu ayrı başlık altında ele almıştır. Kelâbâzî'ye göre rü'yet, müminler için ahirette aklen caiz naklen vaciptir. Ona göre dünyada Allah'ı görmek mümkün değildir. Bazı sûfilerin "*Gözün gördüğünü kalp yalanlamadı*"²⁵⁴ ayetinden hareketle Hz. Peygamber'in dünyada Allah Teâlâ'yı kalp gözüyle gördüğünü kabul ettiğini belirtir. Ancak Hz. Aişe'nin rivayetine²⁵⁵ bağlı kalarak Hz. Peygamber de dahil bunun kimse için mümkün olmadığını söyler.

Sühreverdî ise bu meseleyi eserinin yedinci faslında değerlendirir. Sühreverdî'ye göre de rü'yet, ahirette müminler için mümkündür. Zira ahirette göz, bu dünyada ihtiva ettiği anlamın ötesine geçecek, mekan anladığımızdan farklı bir hâl alacak, renkler ve ışık ise farklı bir manaya kavuşacaktır. İnsanın fiillerinin yaratılması konusunu iki müellif de müstakil başlıklar altında ele alır.

Kelâbâzî, insanların bedenlerini yaratan Allah olduğu gibi fiillerini yaratanın da Allah olduğu düşüncesindedir. Hayır ve şer insanların yaptığı fiillerin tamamı Allah Teâlâ'nın kaderi, kazası, meşiyeti ve iradesi ile gerçekleşir. Ancak insanların da irade ve ihtiyar sahibi olduklarını cebren herhangi bir şeye zorlanmadıklarını, mükafat ve

²⁵⁴ en-Necm, 53/11.

²⁵⁵ Kelâbâzî, A.g.e., 47.

ceza verilirken bu fiilleri ve iktisablarının esas alındığını ilave eder. Sühreverdî, insanın fiillerinin yaratılması konusunda bir muğlaklık olduğunu kabul eder. Ancak bu muğlaklığı insan idrakinin acziyetiyle ilişkilendirir. Bu konuyu Allah'ın kudreti meselesiyle birlikte değerlendirir. Ona göre Allah Teâlâ bütün varlıkları yaratma, yaşatma ve yok etme kudretine sahip olmasıyla kâdir-i mutlaktır. İnsanların sahip olduğu kudret ise Allah'ın onlara bu kudreti vermesiyledir. Kudreti ve kudret sahibini yaratan Allah, iradeyi ve irade sahibini de yaratır.

Sühreverdî, fiilin kaynağının kalpte bulunan irade olduğunu söyler ve failin fiilinde herhangi bir iradesi olmadığından bahseder. Yani ona göre fiiller, kalpteki iradeyle gerçekleşir ve kalpteki bu iradeyi yaratan da Allah'tır. Dolayısıyla fiiller Allah'ın yaratmasıyla gerçekleşir. Mutlak irade ve kudret sahibi Allah, yaptıklarından dolayı sorgulanmaz. Zira Allah, kafiri ve küfrü yaratır ancak ona imanı emredebilir. Kişinin yaptığı kötü fiillerden dolayı sorumlu olması, onun kesb etmesinden kaynaklanmaktadır. Yani fiilleri yaratan Allah, kesb eden ise insandır. Herhangi bir cebir söz konusu değildir. Allah Teâlâ bütün alemleri bir hikmetle yaratmıştır.

İki müellifin de temas ettiği bir diğer konu şefaath meselesidir. Her ikisi de kıyamet günü Allah'ın izniyle şefaati mümkün görür. Bunun yanında peygamberlerin mucizeleri, evliyanın kerameti, ulu'l-emre itaat, cennet ve cehennem yaratılmış olduğu, sıratın, mizanın, havzın hak olduğu, kıyamet alametleri, hilafet müessesesi ve Kureyş'ten seçilmesi gerektiği, sahabenin fazileti ve onlara karşı muhabbet beslenmesi, kabir azabı ve Münker-nekir'in sorgusu, sadık rüyalar, aşere-i mübeşşerenin cennetlik olduğu, kalbinde zerre iman bulunan kimsenin ebedi olarak cehennemde kalmayacağı gibi hususlarda müşterekler.

İnsanın maslahat ve menfaatine uygun olan ne ise Allah'ın onu yaratması vaciptir anlamına gelen ve Mutezile'ye ait olan "Aslah" prensibi hakkında Kelâbâzî, bunun mümkün olmadığını söyler. Kelâbâzî'ye göre buna inanmak, Allah kulları için en faydalı olanı yaratmıştır ve bunun ötesinde yapabileceği bir şey de yoktur anlamına gelir ki, Allah Teâlâ bundan münezzehtir. Dolayısıyla bu anlayışı kabul etmez. Sühreverdî ise eserinde bu konuya temas etmemiştir. Çocuk yaşta ölenlerin hükmü, mükellefiyet, ruh, melek-peygamber üstünlüğü, zelle, fıkıh mezhepleri Kelâbâzî'nin temas ettiği ancak Sühreverdî'nin eserinde yer vermediği diğer konulardır.

Tasavvufun teşkilatlanmaya başladığı bir dönemde yaşayan Kelâbâzî, kaleme aldığı bu eserinde incelediği mevzular itibarıyla ilk dönem kelamcılarının temas ettiği meseleler üzerinde yoğunlaşmıştır. Hareket noktası en temelde Kur'an-ı Kerim ve

hadisler olmuş, bunun yanında mantikî izahlar getirerek meseleleri delillendirmiştir. Eserinde, sûfi anlayışta ehl-i sünnet çizgisini belirginleştirmek ve hakim kılmanın yanında gerçek sûfilikle bozulmaya yüz tutan sûflik arasındaki ayrımı da ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Ayrıca, sûfilerin akidesini ehl-i sünnet anlayışıyla sigortalamayı hedeflediği söylenebilir. Bu yönüyle eseri, tasavvufun İslam'ın bir parçası olarak kabul edildiği ve böylelikle kurumsallaşmanın önceki evresi olan dönemde, sûfilerin ehl-i sünnet anlayışına uygunluğunun delili niteliği taşımaktadır. Nitekim Kelâbâzî'nin, temas ettiği inanç konularında ehl-i sünnet itikadının temel metinlerinden *Fıkh-ı ekber*'i merkeze aldığı da anlaşılmaktadır.

Sühreverdî, itikadî konuları Eş'arî anlayışın düşüncelerinden faydalanarak izah etmiştir. İzah ve delillendirmelerini ayet ve hadisler ışığında yapan Sühreverdî, kelim alimlerinin üzerinde ihtilaf ettiği ve tartışmaların olduğu konularda çok fazla yorum yapmamıştır. Tasavvufî kişiliği sebebiyle teslimiyetçi yapısı onu, cedelden uzak tutmuştur. Böyle konularda insan aklını sınırlı görmüş, kişinin anlayışının aciz kalabileceğini söylemiştir.

Tarihi süreçte itikadî açıdan pek çok eleştiriye maruz kalan sûfiler; yapılan eleştirilerin aksini ispat etmek, sahîh itikadı göstermek, kendi anlayışlarını ortaya koymak maksadıyla bu konuda eserler telif etmişlerdir. Biz de burada tasavvuf tarihinin ilk döneminde ve bu dönemden yaklaşık iki buçuk asır sonra kaleme alınan Kelâbâzî'nin *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvufu* ve Sühreverdî'nin *İ'lâmü'l hüdü ve akîdetü erbâbi't-tükâ* isimli eserlerini yaptıklarını itikadî izahlar bağlamında karşılaştırdık.

İki müellif konuları ele alış itibariyle meselelere birbirlerinden farklı yaklaşmış olsalar da anlayış olarak bariz farklar olduğunu söylemek zordur. Aralarındaki en büyük farklılığın birinin diğerinden daha fazla meseleye temas etmiş olması diyebiliriz. Her ikisi de ehl-i sünnet itikadının görüşlerini farklı yönlerden ele almış ancak aynı şeyi söylemişlerdir. Bu durum bize, aralarında geçen yaklaşık iki buçuk asırda sûfi anlayışın, sûfilerin itikadî meselelere olan bakışının değişmediğini göstermektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SÜHREVERDÎ SONRASI BAZI SÛFÎLERİN AKAİD RİSÂLELERİ

Tarih boyunca temel meselelere farklı yaklaşımlar olsa da genel anlamda bütün müellifler meşgul oldukları ilmî sahalalarıyla ilgili eserler kaleme almışlardır. Ancak İslamî ilimlerin bir bütünün parçaları oluşu müelliflerin diğer alanlarla ilgili eserler yazmalarına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda sûfilere yapılan eleştirilerin ve tasavvufun kelamla olan münasebetinin sûfileri itikadî meselelere dair eser telifine yönlendirdiğine işaret etmiştik. Çalışmamızın bu bölümünde Sühreverdî'den sonra yaşayan ve belirli kriterler doğrultusunda seçtiğimiz beş sûfiye ve onların telif ettiği altı akaid risâlesine yer vereceğiz.

4.1.Kemalpaşazâde (ö. 940/1534)

Osmanlı döneminin önemli ilim ve devlet adamlarından biri olan Şemseddin Ahmed 873/1468 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Süleyman Bey yerine dedesi Kemal Paşa'ya nisbetle İbn Kemal veya Kemalpaşazâde adıyla tanınır. Kemalpaşazâde'nin doğum yeri hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. Bazı kaynaklar doğum yerinin Tokat, bazıları Edirne, bazıları ise Amasya olduğunu belirtir. Amasya olduğunu ile sürenler onun bir methiyesinden yola çıkarak şehrin Sevadiye mahallesine doğduğunu söylemişlerdir.²⁵⁶ Edirne'de doğduğu hakkındaki rivayetler, neredeyse ömrünün tamamını orada geçirdiğinden kaynaklanıyorsa da bu bilginin doğru olmadığı düşünülmektedir. Zira anne tarafından dedesi, Fatih Sultan Mehmed dönemi kazaskerlerinden Muhammed Muhyiddin Efendi'nin İran'dan Tokat'a gelip yerleşmesi, Kemalpaşazâde'nin Tokat'ta doğduğu ihtimalini güçlendirmektedir.²⁵⁷ Edirnelilerin Edirneli olduğunu, Amasyalıların Amasyalı olduğunu savunması, Kemalpaşazâde'nin halk tarafından ne kadar benimsendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İlk eğitimini Amasya'da aldıktan sonra Arapça ve Farsça öğrenen İbn Kemal, aile geleneğini devam ettirerek askerlik mesleğine girdi. Daha sonra ulemânın umerâdan

²⁵⁶ Hüseyin Hüsameddin Yaşar, *Amasya Tarihi* C 3, (İstanbul: Hikmet Matbaası, 1939), 224.

²⁵⁷ İsmet Parmaksızoğlu, "Kemalpaşazâde" *İA*, (İstanbul: MEB Basımevi, 1977), 6/561-566.

daha çok muteber olduğunu²⁵⁸ düşündü ve ilim yoluna geri döndü. Dönemin önemli ilim adamlarından dersler alarak eğitimini tamamladı.²⁵⁹ Müderris vasfıyla ilk olarak Edirne Ali Bey Medresesinde göreve başladı. Hayatı boyunca çeşitli şehir ve medreselerde görevlerine devam eden Kemalpaşazâde, müderris olarak en son Fatih Medresesine atandı.

Zenbilli Ali Efendi'nin (932/1526) vefatı üzerine Kemalpaşazâde, Şeyhülislam olarak görevlendirildi. Yaklaşık sekiz sene kadar bu görevine devam etti. Görevi sürdürdüğü 940/1534 yılında vefat etti ve İstanbul'a defnedildi. Onun ölümü için, "İrtehal'e-l-ulûmu bi'l-Kemâl" (Kemal'le birlikte ilimler de öldü / Bu asrın Kemâli gitti) gibi ifadeler kullanıldı.

Kemalpaşazâde Osmanlı Devleti'nin üç önemli padişahı ile çağdaş, onların muhabbetine mazhar önemli bir alimdir. Fıkıh, tefsir, hadis, tasavvuf alanında verdiği eserlerin yanında felsefe, tıp, edebiyat gibi alanlarda da eserler kaleme almıştır. İlimdeki vukufiyeti, muhakeme becerisi ve şer'î konulardaki fetva kabiliyetinden dolayı "müfti's-sekaleyn"²⁶⁰ olarak da anılmıştır.²⁶¹

Kemalpaşazâde, eserlerini Türkçe, Farsça ve Arapça olmak üzere üç ayrı dilde kaleme aldı. Eserlerinin büyük çoğunluğu risâle tarzındadır ancak kaç adet eseri olduğu konusu ihtilaflıdır. Nihal Atsız'ın bu alanda son çalışmayı yaptığı ve Kemalpaşazâde'nin eserlerinin sayısının iki yüz dokuz olduğunu belirttiği ifade edilmiştir.²⁶² Ayrıca bu çalışmada Atsız, Kemalpaşazâde'nin eserlerini hangi alanlarda yazdığını da tasnif etmiştir.

²⁵⁸ Taşköprüzade, *eş-Şakaiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-osmâniyye*, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, 1975), 226.

²⁵⁹ Metin Yurdagür, *Mâverâünnehir'den Osmanlı Coğrafyasına "Ünlü Türk Kelamcıları"*, (İstanbul, İFAV Yayınları, 2017), 161.

²⁶⁰ İnsanların ve cinlerin müftüsü anlamına gelir.

²⁶¹ Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", 25/238-240.

²⁶² Mustafa Fayda, "İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, 26-29 Haziran 1985, (Tokat: Tokat Valiliği, 1985), 53-60.

İbn Kemal'in tasavvufla irtibatı, tasavvufla ilgili kaleme aldığı risâlelerden ve tasavvuf ve mutasavvıflar hakkında verdiği fetvalardan anlaşılmaktadır.²⁶³ Bazı fetvalarında tasavvuf yolunun doğru bir yol olduğunu, evliyaullahın hallerine inanılması gerektiğini ve onların dualarını almanın önemli olduğunu belirtmiştir.²⁶⁴ Kemalpaşazâde, bazı risâlelerinde tasavvufî düşünceden izler taşıdığı gibi *Risâle fî Istılâhâtı's-sûfiyye*²⁶⁵ isiminde tasavvuf ıstılahlarına dair bir eseri de bulunmaktadır. Mısır seferi sırasında İbn Arabî'nin kabrini keşfen bulması, onun manevi cihetine başka bir işaret olmasıyla önem taşımaktadır. Zira İbn Arabî hakkında verdiği olumlu fetva²⁶⁶ Yavuz Sultan Selim'i etkilemiş, Mısır seferi dönüşünde padişah İbn Arabî'nin kabri üzerinde bir türbe, yanına da bir cami ve imaret yaptırmıştır.²⁶⁷ Bunların yanı sıra Kemalpaşazâde'nin *Risâle fî Cevâz-ı Vakfı'd-derâhim ve'd-denânir*²⁶⁸ isimli risâlesinde evliyanın ruhaniyetinden himmet talep etmesi, onun tasavvufa ve tasavvuf ehline karşı olan tavrı hakkında delil niteliği taşımaktadır. Risâlenin başında Emir Buhârî hakkında şöyle demiştir:

Dirhem ve dinarların vakfı meselesi müctehid imamlar arasında ihtilaflı olduğundan, günümüzde çok uygulanması ve maksadın hasıl olmasını kolaylaştırması nedeniyle tecviz edenin görüşünü tercih ettim, sevabına nail olmayı talep ederek ve yüce Rabbin

²⁶³ Vasiyetinde, cenazesinin dervişâne bir şekilde kaldırılmasını ve üzerine türbe yapılmayıp sadece taş dikilmesini istemesi, hayatında zühd halinin hakim olduğunu göstermektedir. Bkz. Seyit Bahçıvan, "Şeyhülislam İbn Kemalpaşa'nın Vasiyetnâmesi", *Marife Dergisi*, S. 2 (Güz 2001): 209-214.

²⁶⁴ Şükrü Özen, "Kemalpaşazâde", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/ 240-242.

²⁶⁵ Bu eserin yazma nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 616, Tekelioğlu 766.

²⁶⁶ Şamil Öcal, *Kemal Paşazade'nin Felsefi ve Kelami Görüşleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000), 407.

²⁶⁷ Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", 25/238-240.

²⁶⁸ Eserin yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp. Süleymaniye 708.

rızası için, Melik ve Vehhâb olan Allah'ın inayetiyle ve çokça tevbe eden Emir Buhârî'nin himmetiyle²⁶⁹ bu risâleyi kaleme aldım.²⁷⁰

Hayatı ve vefatı esnasında tasavvufa olan muhabbeti sebebiyle sûfî meşrep bir zât olan Kemalpaşazâde'nin, çalışmamızı zenginleştirerek değer katacağı düşüncesiyle itikadî meseleleri ihtiva eden *Risâletü'l-münîre* isimli eserini bu bölüme dahil ettik.²⁷¹

4.1.1. Risâletü'l-münîre

Kemalpaşazâde'nin *Risâletü'l-münîre*'si müstakil olarak inanç esaslarından müteşekkil bir eser değil, daha ziyade tasavvufî görüş ve fikirlerini kapsamlı biçimde anlattığı bir eseridir. Ancak burada itikadî meselelere yer vermiş, bir nevi sûfî inanış ve anlayışına işaret etmiştir.

Kemalpaşazâde eserin başlangıcında dinin inanç esasları üzerinde durmakta, devamında ise yer yer bu inanç meselelerinin tafsilatına girmektedir. Böylelikle eser, zengin bir muhtevaya sahiptir. Yazma nüshaları²⁷² bulunan eser, basılmıştır.²⁷³ Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁷⁴

²⁶⁹ Bu ifadeler İstanbul'da ilk Nakşbendî tekkesini tesis eden Emir Buhârî ile manevi bir yakınlığı olduğunu göstermektedir. Buradaki himmet kelimesinin lügat anlamı yardım istemektir. Ancak bu kelime tasavvuf ıstılahında Allah'ın salih kullarından maddî veya manevî konularda yardım dilenmek (istemek) manasınadır. Kelimenin ıstılâhî manası düşünüldüğünde böyle alim bir zâtın Nakşbendî şeyhinden himmet talebinde bulunması, aralarındaki manevî yakınlığa işaret etmektedir.

²⁷⁰ Tahsin Özcan, "İbn Kemal'in Para Vakıflarına Dair Risalesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 4 (2000): 34-35.

²⁷¹ Kemalpaşazâde ile ilgili ülkemizde farklı alanlarda birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Halis Demir vd. "İbn Kemal Üzerine Yapılan İlmi Çalışmalar", *Tokat Gaziosmanpaşa Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1 (2019), 151-178.

²⁷² Mesela bkz. Amasya İl Halk Ktp. 88/6, 868/1, 916/2, 1181/5; Manisa İl Halk Ktp. 1552; Milli Ktp. 1068; Burdur İl Halk Ktp. 663-06.

²⁷³ Kemalpaşazâde, *Risâletü'l-Münîre*, (İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 2018).

²⁷⁴ Kemalpaşazâde, *İnançta Aydınlatan Mesaj*, çev. Harun Doğan, (Konya: Gece Kitaplığı, 2003).

Kemalpaşazâde eserine salât ve selamla başladıktan sonra ilmi ve ilim sahiplerini över, ilmin faziletine dair izahlarda bulunur, ayet ve hadisler ışığında alim ile cahilin mukayesesini yapar. İman edenler arasında ilim sahiplerinin, ilim sahibi olmayanlardan üstün olduğunu söyler. Hz. Peygamber (s.a.)'in hadisleriyle bu konuyu detaylandırır. Kıyamet günü şefaathakı olarak peygamberlerden sonra alimlerin de bulunduğunu ifade ederek hem şefaatin hak olduğunu söyler hem de ilim sahiplerini bu kategoriye dahil eder.²⁷⁵

Kemalpaşazâde, imanın Müslümanın üzerine ilk farz olduğunu belirtir. İman dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. İman için hadisi şeriften yola çıkarak kuvvet ve zayıflık bakımından artıp eksilebileceğini söyler. Ona göre imanın ilme'l-yakînle beraber iman-ı yakîn, ayne'l-yakînle beraber iman ve Hakka'l-yakînle birlikte hakiki iman şeklinde üç mertebesi vardır. Kemalpaşazâde'ye göre Allah Teâlâ sıfatlarıyla ezeldir. O'nun zâtî ve fiili sıfatları vardır. Nasslarda bildirilen el, yüz gibi sıfatlar Allah Teâlâ'nın keyfiyetsiz sıfatları olduğundan Allah'ın eli için O'nun kudreti veya nimetidir denmez. Ebû Hanife'den iktibasla Allah'ın sıfatlarının Allah'ın ne aynı ne de gayrı olduğunu ifade eder. Sıfatlar için Allah'ın aynısı veya gayrısı demeyi caiz görmez.²⁷⁶

Kemalpaşazâde'ye göre iman ve küfür kulun iradesiyle gerçekleşir. Zira doğan herkesin fitrat üzere doğduğunu ve bülüğa erince imanın veya küfrün seçiminin kişinin irade ederek seçtiğini belirtir. Çünkü Allah Teâlâ, yarattıklarından kimseyi imana veya küfre mecbur etmemiştir. Allah tarafından indirilen bütün kitaplar hak ve gerçektir. Onların hepsi Allah'ın kelâmıdır. Önceki kitapların hükümlerini neshetmesiyle aralarında en efdal olanın Kur'an olduğunu belirtir.

Melekler de hak ve gerçektir. Onlar isyan etmez, sadece Allah'ın emirlerini yerine getirir ve hamd ile meşgul olurlar. Aynı şekilde nebiler de haktır. Onlar iyiliği emreder kötülükten sakındırırlar. Yalandan masumdurlar, verdikleri haber doğrudur ve kendilerine indirilen vahiyle insanları hak yola götürürler.²⁷⁷

Kemalpaşazâde aynı şekilde rasüllerin de hak olduğunu bildirir ve rasül, nebi, vahiy, ilham, sadık rüya ve mütavahir haber gibi konuların tanım ve ayrımlarını yapar.

²⁷⁵ Kemalpaşazâde, *Risâletü'l-Münîre*, 33.

²⁷⁶ A.g.e., 38-39.

²⁷⁷ A.g.e., 40-42.

Kıyamet halleri ve alametleri peygamberin haber verdiği haber-i sadıktır ve doğruluğunda şüphe yoktur. Mucize haktır ve peygamberler ümmetlerine davalarını ispatlamak adına mucize gösterirler. Mucize alışılmışın dışındaki olağanüstü işlerdir ve her peygamber kendi döneminde yaygın olan sapıklığa karşılık gösterdikleri mucizelerle onları aciz bırakmıştır. Hz. Peygamber (s.a.) de bütün ilimleri kapsayan Kur'an'la karşısındakileri karşı bunu yapmıştır. Bunun yanında Hz. Peygamber'in mucizesini, Hz. Peygamber (s.a.) zamanında olanlar²⁷⁸ ve daha sonra da devam edenler²⁷⁹ şeklinde ikiye ayırmıştır.

Kemalpaşazâde Allah Teâlâ'nın nübüvvet kapısını kapattığı ancak velayet ve keramet kapısını kapatmadığını, Allah'ın veli kullarının keramet gösterebileceğini söyler. Günahkâr kullardan zuhur edenin ise keramet değil istidrac olduğunu belirtir. Evliyaların kerametlerinin içinden çıkılmaz meseleleri halletmeye yetebileceğini ifade eden İbn Kemal, Hz. Peygamber (s.a.)'in mucizesinin ve Allah dostlarının kerametlerinin yok olmasını kıyamet alameti olarak görür.

Kemalpaşazâde'ye göre miraç²⁸⁰, kıyamet alametleri, öldükten sonra dirilme, cennet ve cehennem haktır. Ona ifade ettiği itikada göre cennet ve cehennem şu anda yaratılmışlardır. Müminlerin ebedî cennetlik, inkar edenlerin de ebedî cehennemlikler olduğunu belirtir.²⁸¹

Müellife göre kişi, ergenliğe ulaşıp vahiyden habersiz olduğu durumda mazur değildir. Bir yaratıcısının olduğunu bilmesinin vacip olduğunu savunur. Ona göre ilim her Müslümanın üzerine farzdır. Ancak ilimden maksat nefis-i emmare'yi kemâle erdirmeye ilmidir. Kemalpaşazâde bu görüşüyle tasavvufa, tasavvufun önemine ve gerekliliğine işaret ettiği söylenebilir.²⁸²

Müminler marifette, tevekkülde, muhabbette, korkuda ve ümitte eşittir. Peygambere tâbî olmanın ehemmiyetine özellikle vurgu yapan İbn Kemal, kurtuluşun burada olduğunu söyler. Hilafet meselesinde Hz. Ebubekir'in hilafetini inkar etmenin küfre sebep olacağını beyan etmiştir. Kemalpaşazâde, eserinin devamında ve muhtelif

²⁷⁸ Aynı ikiye ayrılmasını buna misal olarak verir.

²⁷⁹ Burada misal olarak Kur'an-ı Kerim'i zikreder.

²⁸⁰ Miracı inkar edenin kafir olacağına dair hüküm vermiştir. Bkz. A.g.e., 77-78.

²⁸¹ A.g.e., 57-58.

²⁸² A.g.e., 64.

bölümlerinde müminlere tavsiyelerde bulunarak imanı korumanın gerekliliğini açıklar, sahih itikad edinmenin zorunluluğuna işaret eder.

Kemalpaşazâde, bu eserinde itikadî konuların yanında fıkıh, tasavvuf, hadis, tefsir gibi alanlarda bazı konulara da temas eder. Bu durum onun bütün bu alanlara hakim olduğunu göstermektedir. Meseleleri izah ederken yer yer ayet ve hadislerle anlattıklarını desteklemesi, şeriata bağlılığını göstermesi açısından önemlidir. Özellikle itikadî konularda selefın durduğu yerde durması ve tasavvufun içinde bulunanlardan övgüyle bahsetmesi, sûfilerin itikadî konulardaki hassasiyeti açısından kıymetlidir. Zira sadece sûfilerin kendi itikadî görüşlerinden bahsetmesinin yanında Kemalpaşazâde gibi bir zâtın sûfilerin inançlarından olumlu anlamda söz etmesi, tasavvuf geleneği ve ilim ehli kimseler için azımsanamayacak derecede değerlidir.

Kemalpaşazâde, tarihte sûfi bir müellif olarak zikredilmemektedir. Hayatı, sûfi müelliflerin hayatlarından bahseden eserlerde yer almamakla birlikte herhangi bir tarikatı temsil ettiğini söylemek de zordur. Ancak Osmanlı devrinde yaşadığı dönemin önemli isimlerindendir. Dolayısıyla çalışmamıza dahil ettiğimiz eserlerde dönemin temsil gücü bakımından en nitelikli olanlarını seçmeye çalışmamızdan hareketle Kemalpaşazâde'nin bu eserini, kendisinin tarihte bu şekilde yer etmiş olması ve sûfilerin itikadına karşı olan tutumunu göstermesi bakımından çalışmaya dahil ettiğimizi söyleyebiliriz.

4.2. Abdülmecid Sivâsî (ö. 1049/1639)

Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolu şeyhlerinden Abdülmecid Sivâsî, Tokat ilinin Zile ilçesinde, kaynakların kahir ekseriyetinin verdiği tarihe göre 971/1563 tarihinde dünyaya geldi.²⁸³ Doğum tarihi hakkında farklı rivayetler de bulunmaktadır. Hocazâde Ahmed Hilmi “*Ziyâret-i Evliyâ*” adlı eserinde Sivâsî'nin doğumunun 971 veya 975 olabileceğini ifade eder.²⁸⁴ Sivâsî'nin tam adı Ebü'l-Hayr Mecdü'd-Dîn Abdülmecîd b. Muharrem b. Ebu'l-Berakât Muhammed b. Arif Hasan ez-Zîlî es-Sivâsî el-Hanefî,

²⁸³ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, C. 6, 170; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin*, C 1, 620.

²⁸⁴ Hocazâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, (İstanbul: Cihan Kütüphanesi Matbaası, 1909), 84.

künyesi Ebü'l-Hayr lakabı ise Mecdü'd-Dîn'dir.²⁸⁵ Zile'de ilmi ve irfanıyla şöhret kazanmış ancak Sivas'a yerleştikten şöhretinin daha da artması sebebiyle Zilî nisbesinden çok Sivâsî nisbesiyle meşhur olmuştur.²⁸⁶

Sivâsî, doğup büyüdüğü çevre ilim ve irfan yönünden oldukça zengindi. Ömrünün neredeyse tamamını öğrenme ve öğretme yolunda harcadı. İlk eğitimini halvetî meşâyihinden Abdülmecid Şirvânî'nin halifesi olan babasından aldı. Dinî ilimleri Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolunun pîri amcası Şemseddin Sivâsî'den öğrendi.²⁸⁷ Zahirî ilimleri tahsil ettikten sonra amcasında gördüğü kemâlâta ulaşmak ve gönlündeki arayışa cevap bulmak maksadıyla Şemseddin Sivâsî'ye intisap etti. Kısa zamanda seyr u sülûkunu tamamladı. Şeyhi, bir süre sonra “Bizi bi't-tamam yağmaladın ve nasb-ı aynım oldun” diyerek onun bâtinî ilimlerde ilerlediğine işaret etti.²⁸⁸

Şemseddin Sivâsî daha sonra Abdülmecid Sivâsî'ye icazet verdi ve irşad faaliyetinde bulunması için Merzifon civarına gönderdi.²⁸⁹ 1005/1596 yılında Zile'de bulunan Halvetî-Şemsî dergahına halife olarak vazifelendirdi. Şemseddin Sivâsî, aynı yıl III. Mehmed'in daveti üzerine Eğri seferine katıldı. Bir yıl sonra vefat etti ve oğlu Pîr Mehmed Efendi postnişin oldu. Onun da vefat etmesinden sonra Şemseddin Sivâsî'nin damadı Recep Sivâsî makama geçtiyse de kısa zaman sonra o da vefat etti. Daha sonra diğer halifeler irşad makamına Abdülmecid Sivâsî'nin geçmesi üzerine ittifak etti. Davet üzerine Sivas'a gelen Abdülmecid Sivâsî meşihat makamına oturdu.²⁹⁰

²⁸⁵ Zeynep Yavuz, “XVII. Asır Osmanlı Mutasavvıfı Abdülmecid Sivâsî'nin “Dürerü'l-Akaid” Adlı Eseri”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 5.

²⁸⁶ Cengiz Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecid Sivâsî*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 40.

²⁸⁷ Cengiz Gündoğdu, “Abdülmecid Sivâsî”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/286-287.

²⁸⁸ Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecid Sivâsî*, 45.

²⁸⁹ Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, C 3, 479-480.

²⁹⁰ Gündoğdu, A.g.e., 56.

III. Mehmed, sefer için Şemseddin Sivâsî'ye yaptığı daveti, ilim ve irfan yolundaki şöhretinden dolayı Abdülmecid Sivâsî'ye yaparak onu İstanbul'a davet etti.²⁹¹ Kanûnî Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murat devirlerini idrak eden Sivâsî'nin; İstanbul'a gittikten sonra III. Mehmet, I. Ahmet, I. Mustafa, II. Osman ve IV. Murat ile irtibatı ve ilişkisi oldu.²⁹² Ayrıca Sivâsî, İstanbul'a gitmekle Halvetiyye'nin Şemsiyye kolunu taşradan merkeze taşımış oldu. İstanbul'a gittikten sonra padişahın talebi doğrultusunda ilk olarak Ayasofya'da hadis ve tefsir okuttu ve vaaz vermeye başladı. İstanbul'da farklı birçok tekkeye tayin edilen ve merkezî camilerde vaaz veren Sivâsî, aynı zamanda Sultanahmet Camii'nin açılışında ilk cuma vaazını da verdi.²⁹³ Gündoğdu, bu vazifenin yanı sıra cuma vaizliğine tayin edildiğini ve ölünceye kadar bu vazifeye devam ettiğini aktarmaktadır.²⁹⁴

Sivâsî, İstanbul'da başta Kadızâde Küçük Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) olmak üzere tasavvuf ve tarikatlara karşı tavır takınanlarla mücadele ederek tasavvuf ve tarikatları her fırsatta savundu. Öyle ki tasavvuf ehlinin görüşlerinin Abdülmecid Sivâsî ile, karşıt görüşlerin ise Kadızâde Mehmet Efendi ile özdeşleşmesinden dolayı bu tartışmaların Kadızâdeliler-Sivâsîzâdeler olarak tarihe geçtiği bilinmektedir.²⁹⁵ Bu yönüyle Abdülmecid Sivâsî'nin sûfiler tarafının sembol ismi olduğu da söylenebilir.²⁹⁶ Ayrıca Sivâsî, Bayramî-Melâmîleri'nin Ehl-i sünnet anlayışına muhalif olan görüş ve davranışlarının da her zaman karşısında durdu.

Abdülmecid Sivâsî yetmiş sekiz yaşına geldiğinde 1049/1639 tarihinde²⁹⁷ İstanbul'da vefat etti ve Eyüp'te bulunan evinin bahçesine defnedildi. Vefatından iki yıl sonra IV.

²⁹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C 3/1, (Ankara: TTK Yayınları, 1973), 350.

²⁹² Cengiz Gündoğdu, "Osmanlı'da Tarikat Şeyhinin Padişahı Uyarı ve Teşviklerine Yönelik Bir Örnek", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 50 (2021), 30.

²⁹³ Gündoğdu, "Abdülmecid Sivâsî", 37/286-287.

²⁹⁴ Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecid Sivâsî*, 63.

²⁹⁵ Gündoğdu, "Abdülmecid Sivâsî", 37/286-287.

²⁹⁶ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, (İstanbul: OSAV Yayınları, 2001), 197.

²⁹⁷ Vefat tarihi hakkında iki rivayet bulunmaktadır. Bkz. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C 1, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1915), 50; Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, C 3, 481.

Mehmed'in annesi Mahpeyker Vâlide Sultan tarafından kabrine türbe yaptırıldı.²⁹⁸ Hareketli geçen hayatına pek çok eser sığdırdı. Gündoğdu, yaptığı doktora çalışmasında Sivâsî'nin yirmi bir eserini tespit edebildiğini aktarmaktadır.²⁹⁹ Sivâsî bu eserleri Türkçe, Farsça ve Arapça olarak kaleme almıştır.

4.2.1. Dürerü'l-akâid

Abdülmeccid Sivâsî'nin bu eseri akaid, kelam, itikadî mezhepler ve tasavvufla ilgili bazı konulardan oluşur. Eser bazı kaynaklarda³⁰⁰ *Dürerü'l-akâid* şeklinde bazı kaynaklarda³⁰¹ ise *Dürer-i akâid ve Ğurer-i külli sâikin ve kâid* şeklinde kaydedilmiştir. Sivâsî bu eseri, Türkçe olarak kaleme almıştır.

Sivâsî, eserini, elli yaşını geçtikten sonra yazdığını ifade eder. Bu eseri vesilesiyle ömrünün sonuna yaklaştığını hissettiği dönemde müminlerden dua almak, faydalı bir iş ortaya koymuş olmak ve güzel anılmak muradı taşır. Bu sebeple gençlik yıllarında *Mevâkif*, *Makâsıd*, *Milel*, *Umde*, *Şerh-i Akâid-i Taftazânî*, *Bahru'l-keîâm*, *Fıkh-ı Ekber*, *Müsâyere-i İbnü'l-Hümâm* ve *Melekût* gibi eserlerden derlediği görüşleri toplayıp bir araya getirdiğini, *Akâid-i Şâfiyye*'den de konuyla ilgili olan kısımları alarak eseri bu şekilde oluşturduğunu aktarır.³⁰² Kütüphanelerde yazma nüshaları³⁰³ bulunan eser hakkında 2019 yılında yüksek lisans çalışması yapılmıştır.³⁰⁴

²⁹⁸ M. Baha Tanman, "Sivâsî Tekkesi", (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/288-289.

²⁹⁹ Eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmeccid Sivâsî*, 209-254.

³⁰⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, C 2, (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1974), 693; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 120.

³⁰¹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Keşfü'z-Zünûn Zeyli*, C 1, (İstanbul: MEB Basımevi, 1971), 72.

³⁰² Abdülmeccid Sivâsî, *Dürerü'l-Akâid*, Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan 300, 2.

³⁰³ Tespit edebildiğimiz nüshaları: Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullah 195, Esad Efendi 3627, İbrahim Efendi 241 ve 250, Kılıç Ali Paşa 530, Mihrişah Sultan 300, Reisülküttab 527; Milli Kütüphane 5040; Burdur İl Halk Ktp. 415/01.

³⁰⁴ Zeynep Yavuz, "XVII. Asır Osmanlı Mutasavvıfı Abdülmeccid Sivâsî'nin "Dürerü'l-Akaid" Adlı Eseri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).

Eser, müellifin ifadesiyle ehl-i sünnet dışı fırkaların artması sebebiyle kaleme alınmıştır.³⁰⁵ Bu sebeple Sivâsî, ehl-i sünnet anlayışını ortaya koyarak bunun muhafazasını yapmış ve hakikati gösterme gayesi taşımıştır. Bir sûfî olarak Sivâsî'nin özellikle itikadî anlamda kargaşanın olduğu dönemde böyle bir eser kaleme alması kanaatimizce büyük önem taşımaktadır ve çalışmamızın muhtevası gereği bu nokta önemlidir. Zira eser, iki kitleyi muhatap alarak onlara hitap eder vaziyette hazırlanmıştır.

Birincisi halktır ki halkı Kadızâdelilere ve ahir zaman olması hasebiyle her duyduklarına meyletmemelerine karşı uyarır. Öyle ki Sivâsî'nin eseri Türkçe olarak yazmasının halkın istifade edebilmesi için olduğu düşünülmektedir.³⁰⁶ İkinci kitle ise yöneticiler ve ulemâdır. Sivâsî'nin bu iki kitleyi hedef belirlemesi, sûfilerin itikadının ehl-i sünnet üzere olduğunu ispat için olduğu da değerlendirilmektedir.³⁰⁷

Sivâsî eserinde itikadî pek çok konuya temas eder, ayet ve hadislerle görüşlerini destekler. Mukaddime kısmından sonra ilk olarak iman mevzuunu ele alarak eserine başlar. Burada iman ve İslam, imanın artması ve eksilmesi, icmâlî iman ve mukallidin imanı, ehl-i kible ve onları itham etmenin durumu, imanın rükünleri gibi imanla alakalı konuları beyan eder.

Sivâsî'ye göre iman, Hz. Peygamber tarafından tebliğ edildiği kesin olarak bilinen esasları tasdik etmektir. Bunun için delile ve düşünmeye ihtiyaç yoktur. Müellif icmâlî imanı yeterli görür ancak tafsîlî imanın şart olduğunu ifade eder.

Zeynep Yavuz, Sivâsî'nin bu eseriyle ilgili yüksek lisans çalışması yapmıştır. Yavuz'a göre Sivâsî, eserinde amelin imandan cüz olduğunu söyler.³⁰⁸ Oysa Sivâsî, amelin imandan bir cüz olduğu görüşünü hâricilerin kavli olarak aktarır.³⁰⁹ Nitekim ehl-i sünnet ulemasının bu konudaki görüşü bellidir. Ayrıca Sivâsî eserinde, itikadda

³⁰⁵ Sivâsî, *Dürerü'l-Akâid*, 81.

³⁰⁶ Ali Çoban, "Mihnet Dönemi Sûfliğinde Savunma Amaçlı Akâid Yazıcılığı: XVII. Yüzyıl Osmanlı'sında İki Sûfî İki Eser", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 36 (2015), 14.

³⁰⁷ Ali Çoban, A.g.m., 14.

³⁰⁸ Zeynep Yavuz, "XVII. Asır Osmanlı Mutasavvıfî Abdülmecid Sivâsî'nin "Dürerü'l-Akaid" Adlı Eseri", 49.

³⁰⁹ Sivâsî, *Dürerü'l-Akâid*, 14.

Mâturidî olduğunu da ifade etmektedir.³¹⁰ Kanaatimizce Yavuz, Sivâsî'nin, Hâricîlerin ameli imandan bir cüz olarak ifade edişini kendi görüşü gibi anlayarak yanlış bir değerlendirmede bulunmuştur.

Müellif, Maturidîlere göre imanın artıp eksilmediğine dair görüşler ortaya koyar, ayet ve hadislerle bu görüşleri delillendirir. İmanın artmasıyla ilgili ayetlerin imanın kemâlâtına işaret ettiğini aktaran Sivâsî; kelime-i tevhidin, kalbi şüphelerden arındırdığını ve yakînî nura yaklaştırdığını söyler. Mukallidin imanı meselesinde ise ehl-i sünnet anlayışına göre mukallidin imanının geçerli olduğunu bildirir. Bu imanı başkasından duyulana inanmak şeklinde açıklar. Böyle imana sahip olanı, istidlâli yerine getirmediği için günahkâr olarak görür. Ancak böyle kimselerin, dört mezhep imamlarının da bu konuda ittifak ettiğini belirterek, ebedî cehennemlik olmayıp makbul imanı olmasından dolayı cennete gireceğini zikreder.

Sivâsî, imanda istisna konusunda kişinin ben müminim demesinin, inşallah müminim demeyi terk etmesini gerekli kıldığını ve imanda tevkîti; belirli bir süre içinde iman etmenin caiz olmadığını söyler.³¹¹ İman esaslarının tafsiline de yer veren Sivâsî'ye göre Allah birdir, vardır, ezeldir ve ebedidir. Eşi ve benzeri olmadığı gibi zaman ve mekândan münezzehtir. Yarattıklarının zihinlerinde şekillenen ne varsa onlardan berîdir.

Sivâsî daha sonra ehl-i kıblenin tanımını yapar. Ehl-i kible için kalben tasdikde bulunanlar anlamına geldiğini belirtir. Ancak kesin olan bir nassa veya alimlerin icma'ına aykırı görüş benimseyenlerin Müslüman kabul edilemeyeceğini ve böyle inananların "Ehl-i kible tekfir edilemez" hükmünün dışında tutulacaklarını söyler. Kesin delilleri inkar ettiren görüşlerinden dolayı bazı fırkaların da küfür üzere olduklarını aktaran Sivâsî, bu fırkaları küfür sebepleriyle beraber zikreder.³¹²

Sivâsî'ye göre Allah Teâlâ'nın sıfatları kadîmdir. Allah Teâlâ cisim ve araz olmaktan ve bir nesneye hulûlden münezzehtir. Kur'an ve hadislerde bildirilen sıfatların sadece zahirî anlamlarıyla düşünülmemesini ve hepsine iman edilmesi gerektiğini ifade eder. Ehl-i sünnet inanışına göre ahirette Allah Teâlâ'nın görüleceğini³¹³ bazı ayetleri delil

³¹⁰ A.g.e., 3.

³¹¹ A.g.e., 13-25.

³¹² A.g.e., 26-30.

³¹³ A.g.e., 41.

göstererek bildirir.³¹⁴ Aslah prensibinin Allah Teâlâ için vacip olmadığı görüşünü savunur,³¹⁵ bütün hayır ve şerrin Allah'ın iradesiyle gerçekleştiğini ve ayette de belirtildiği üzere Allah'ın va'dine uyacağını söyler.³¹⁶

Müellife göre rasûl, nebiden üstündür. Zira rasûl, şeriat sahibi nebi ise onun halifesi ve yardımcısı konumundadır. Kendisinden önce gelen rasûle uyar ve onun şeriatını devam ettirir. Peygamberler eliyle tabiat kanunlarına aykırı olarak ortaya çıkan mucize haktır. Bütün peygamberler masumdur, büyük ve küçük her türlü günahattan korunmuşlardır.

Hz. Peygamber (s.a.)'in efdaliyetine de temas eden Sivâsî, Hz. Muhammed'in bütün peygamberlerden ve bütün yaratıklardan üstün olduğunu belirtir. Hz. Peygamber'in miracı haktır. Peygamberlerden sonra en faziletli kişi Hz. Ebubekir, hilafet sırası fazilet sırasındır. Aşere-i mübeşşerenin, Bedir ehlinin ve Hz. Peygamber'in eşlerinin faziletlerine de yer verir.³¹⁷ Ayrıca sahabeye sövülemeyeceğine dair rivayetleri³¹⁸ aktararak Şia'yı ve Râfizîleri eleştirir.

Sivâsî daha sonra velinin tarifini yapar. Onun tarifine göre veli, Kur'an'a, sünnete, ve ümmetin icmâına aykırı söz ve davranışta bulunmayan; kazaya razı olan, belalara sabreden ve kalbini Hakk'ın rızasına yönelten kimsedir. Böyle kişilerde zuhur eden keramet haktır. Keramet, mucizenin bir şubesi olduğundan peygamberlerin göstermediği mucize velilerden keramet olarak sadır olmaz. Bu sebeple zuhur eden hadise dine uygun olmazsa bu keramet değil, istidractır. İstidrâc sahibi ise mülhîd ve yalancı kimsedir.

Kıyamet yaklaştığında Hz. İsa gökten inecektir, yedi yıl hüküm sürecek ve Kur'an'la hükmedecektir. Daha sonra Kur'an'ın göğe çekileceğini ve yeryüzünde hiçbir ayetin kalmayacağını aktarır.³¹⁹ Müellif, ahiret hallerine taalluk eden pek çok meseleye de temas eder. Ona göre cennet ve cehennem yaratılmış vaziyettedir. Müminler cennette

³¹⁴ el-Kıyâme, 75/22-23.

³¹⁵ A.g.e., 83.

³¹⁶ Âl-i İmrân, 3/9.

³¹⁷ A.g.e., 43-66.

³¹⁸ Taberânî, *Mu'cemü'l-Kebîr*, "Bâb'ü'l-Ayn", 197.

³¹⁹ A.g.e., 112.

kafirler ise ebedi cehennemdedir. Münker ve Nekir'in suali haktır. Kafir ve fasıklar kabirde azap görürken, müminlere nimet verilecektir. Ahirette haşır, sırat, mizan ve şefaathaktır. Peygamberler ve veli kullar şefaath edebilecektir ve bu şefaath çeşitli şekillerde olacaktır.³²⁰ Ayrıca müellif, uzuvların ahirette şahitlik edeceğini ayet vererek delillendirmiştir.³²¹

Sivâsî, ortaya koyduğu itikadî görüşlerde Ebû Hanife, Maturidî ve Eş'arî'den faydalandığını ifade eder. Eserinin sonunda ehl-i sünnete tabi olmanın gerekliliğini vurgular. Ehl-i sünnet itikadına uyanların sünnet yolunda olmaları hasebiyle makamlarının âlî olacağını söyler ve beş vakit namazı cemaatle kılanın, ashabtan kimseyi kötülemeyip onların hepsine muhabbet besleyenin, Müslümanların sultanına isyan etmeyenin, imanda şüpheye düşmeyenin, hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanarak kadere rıza gösterenin, dinde hak üzere olanla mücadele etmeyenin, günahkar olan kişileri günahlarından dolayı tekfir etmeyenin, ehl-i kıblenin³²² cenaze namazını kılanların, mest üzerine meshi caiz görenin ve cemaatle namaz için masum imam gerektiği düşüncesini reddedenin bu yolda olduğunu belirtmiştir.³²³

Kitabının son kısmında bu eserini geceleri vakit buldukça yazdığını ifade eden Sivâsî, eksik ve kusurlarının bulunup düzeltilmesini, bunların yüzüne vurulmamasını ve bu eserinin bir Fatiha'ya vesile olmasını niyaz eder. Muteber kaynaklardan beslenerek ehl-i sünnet itikadını ortaya koyduğu bu eser, yazıldığı dönem itibariyle büyük bir kıymeti haizdir. Zira itikadî meselelere sûfi yaklaşımını ve inancını açık bir şekilde göstermektedir.

Müellif, mütevazî bir yaklaşımda bulunarak kaleme aldığı eserini Arapça kitaplardan derlenen bir çeşni, kendisini de bir mütercim olarak görse de eser gerek beslendiği kaynaklar gerekse ortaya koyduğu görüşlerle rahatlıkla müstakil bir telif olarak değerlendirilebilir. Öyle ki itikadî meselelere karşı sûfi bakış açısını gösteren bu eser, sûfilerin acımasızca eleştirildiği bir ortamda sûfilerin hem itikadî açıdan nerede durduklarını göstermekte hem de sûfilerin varoluş mücadelesini ortaya koymaktadır.

³²⁰ A.g.e., 94-102.

³²¹ en-Nur, 24/24.

³²² Müellifin burada ehl-i kible olarak ifade ettiği grup başına sarık saran ve kibleye dönerek namaz kılan kimselerdir.

³²³ A.g.e., 115-117.

4.3. Karabâş-ı Velî (ö. 1097/1686)

Karabâş-ı Velî, 1020/1611 tarihinde Arapkir’de³²⁴ dünyaya geldi.³²⁵ Adı Ali, lakabı ise Alaaddin’dır.³²⁶ Uzun boylu olması sebebiyle “Aliyyü’l-Atvel” veya “Uzun Ali” de denilirdi.³²⁷ Kendisi için kullanılan Karabâş-ı Velî ismini, başına sardığı siyah Halvetî sarığından ve yüksek manevî derecesinden aldı.³²⁸ Kaynaklarda, ailesi hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Karabâş-ı Velî’nin baba tarafından seyyid olduğunu bilinmektedir.

Karabâş-ı Velî ilk tahsilini Çankırı ve Arapkir’de yaptı. Daha sonra İstanbul’a gelerek Fatih medresesinde eğitimine devam etti.³²⁹ Mezun olduktan sonra bir süre Ankara’daki ilim meclislerinde bulundu.³³⁰ Vassaf, bir eserden nakille Karabâş-ı

³²⁴ Arapkir, bugün Malatya’ya bağlı bir ilçe olmakla birlikte XI. yüzyılda İran ve Bizanslılar’dan sonra Türk hakimiyetine geçmiş eski bir yerleşim yeridir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Arapkir”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/328/229.

³²⁵ Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, C. 4, 26; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C 1, 148; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, (İstanbul: MEB Yayınları, 1971-72), 188; Kaynakların bir kısmı doğum yeri ve tarihiyle alakalı farklı rivayetler vermekte ise de genel kanaat bu şekildedir. Doğum tarihi ve yeri ile alakalı farklı rivayetlerin detayı için bkz. Kerim Kara, *Karabaş Velî’nin Hayatı, Fikirleri, Risaleleri*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 62-64.

³²⁶ Harîrîzâde Kemâleddin, *Tıbyânu Vesâil el-Hakâik*, Fatih Ktp. İbrahim Efendi 432, vr58. Osmanlı dönemi lakaplarıyla alakalı detaylı bilgi için bkz. Müstakimzâde Süleyman Sa’deddin, *Mecelletü’n-nisab fi’n-neseb ve’l-küna ve elkâb(Tıpkıbasım)*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000).

³²⁷ Kerim Kara, kaynakların Karabâş-ı Velî’ye uzun boyluluğundan ötürü bu sıfatların verildiğini aktarır. Ancak Hasan Efendizâde Senâî’den nakille İsmâil Çorûmî’nin farklı bir sebepten böyle andığını söyler. Bkz. Kerim Kara, A.g.e., 60-61.

³²⁸ Bu lakapla alakalı Abdülbâki Gölpınarlı, düşmanları tarafından verildiğini ve daha sonradan anlamının düşünülmeden kullanıldığını düşünmektedir. Bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, *Yüz Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, (İstanbul: Gerçek Yayınları, 1969), 208.

³²⁹ Hocazâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliya*, 129; Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, C 4, 26.

³³⁰ Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, 103.

Velî'nin Ankara'da bulunduğu sürede mutad olarak Hacı Bayram Velî'yi ziyaret ettiğini ve orada ders okuduğunu aktarır. Bir gün ders esnasında uyuyakaldığını, daha sonra Hz. Peygamber'in, rüyasında birkaç sayfa kitap okuttuğunu ve böylelikle kendisinde manevî sırların ve ince hakikatlerin açıldığını söyler. Karabâş-ı Velî'nin daha sonra tasavvufa ilgisi arttı ve Kastamonu'ya giderek Şeyh Şâbân-ı Velî dergâhı postnişini Çorumlu İsmail Efendi'ye intisap etti.³³¹ Seyr u sülûku henüz bitmeden dervişler arasında çıkan bazı anlaşmazlıkları halletmek üzere şeyhinin emriyle Çankırı'ya gitti. Döndüğünde şeyhi vefat etmiş olduğundan seyr u sülûkunu onun yerine geçen oğlu Mustafa Muslihiddin Efendi'de tamamladı.³³²

Karabâş-ı Velî 1670 yılında İstanbul'a geldi. Üsküdar'da bulunan Rum Mehmed Paşa Camiinde inzivaya çekildi. Yaklaşık dört yıl süren inziva hayatından sonra Vâlîde-i Atik Camii külliyesinde bulunan tekkenin şeyhliğine görevlendirildi. Burada beş yıl irşad hizmetinde bulundu. İyi bir hatip ve etkili bir vaiz olması hasebiyle geniş bir kitleye hitap etme imkanı oldu. Böylelikle şöhreti iyice arttı ve halkası genişlemeye başladı. Bu durum kendisine cephe alanların çoğalmasına da yol açtı. Tasavvuf ıstılahlarıyla ilgili söylediği bazı sözlerin zahir ulemasını rahatsız etmesi sebebiyle 1679 yılında Limni Adası'na sürgün edildi. Yaklaşık dört sene süren sürgün hayatından sonra devlet tarafından affedilen Karabâş-ı Velî, tekrar Üsküdar'a döndü.³³³

Karabâş-ı Velî'nin döndükten sonra vaazlarına devam etmesi, Padişah IV. Mehmed kendisine yakınlık göstermesini sağladı. Sadrazam Kara Mustafa Paşa, padişahın Karabâş-ı Velî'ye olan bu alakasından dolayı dünyevi işlerini aksatacağından endişe etti. Padişahın haberi olmadan "*Pâdişâhımız sizi Hicâz'a göndermek arzûsundadır, Masârîf-ı seferiyye gönderdiler*" diyerek Karabâş-ı Velî'ye hacca gitmesi için teklifte bulundu. Bunun üzerine Karabâş-ı Velî, "*A cânım! Bizden bu kadar niye korkunuz? Biz Padişaha tâc u tahtı terk ettirmeden esrâr-ı ma'rifet telkin edebilirdik.*" diyerek Merzifonlu'nun asıl maksadını anlamış olsa da isteğini kabul etti ve hacca gitti.³³⁴ Haccını tamamladıktan sonra bir süre Medine'de kaldı. Orada "Hacı Baba el-Mısırî"

³³¹ Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, C. 4, 26.

³³² Kerim Kara, "Karabaş Velî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/369-371.

³³³ Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, C. 4, 27.

³³⁴ A.g.e., 29-30.

adıyla şöhret bulan son halifesi Bolulu Mustafa Efendi'ye icazet verdi. Oradan Mısır'a gitmek üzere hareket eden Karabâş-ı Velî Kahire yakınlarında Geylan köyünde hastalandı ve 1686 yılında vefat etti.³³⁵

Karabaş Velî, Şâbâniyye tarikatının Karabâşiyye kolunun kurucusudur. Çok sayıda kişiye biat vermiş, yüzlerce halife yetiştirmiştir. Bu vesileyle çeşitli kitlelere hitap etme imkanı bularak etki sahasını genişletmiştir. Diğer tarikat dervişlerini kendi tarikat usullerine göre terbiye etmesi ve hilafet vermesi Karabaş Velî'ye has bir seyr u sülûk yöntemidir.³³⁶ Şeriat çizgisine azami derecede bağlı olan Karabâş-ı Velî, bütün işlerini dinin zahirî ölçülerine göre yaparak şeriattan en ufak taviz vermemiştir. Tarikatını da bu esaslar üzerine inşa etmiştir. Bunun yanında *Kâşifü'l-Esrâr*³³⁷ ismiyle yazdığı *Fusûsü'l-Hikem* şerhi İbn Arabî'nin sistemleştirdiği vahdet-i vücûd düşüncesine bağlılığını göstermektedir. Ayrıca bu eser, onun en önemli eseri olarak bilinir. Karabâş-ı Velî'nin tarikat adabından rüya tabirine kadar farklı konularda eserleri bulunmaktadır.³³⁸ Kendisiyle aynı adı taşıyan *Karabaş Tecvidi*'nin onunla bir ilgisi yoktur.³³⁹

4.3.1. Şerhu'l-akâidi'n-nesefiyye

Karabâş-ı Velî'nin bu eseri, Ömer Neseî'nin (ö. 537/1142) *Akâid-i Neseî*'sine yazdığı şerhtir. Eserin yazılış tarihiyle alakalı müellif herhangi bir bilgi vermemiştir ancak 1086-1089 yılları arasında Limni adasına sürgün edilmeden önce yazdığı tahmin edilmektedir.³⁴⁰ Bu dönem tekke-medrese tartışmalarının yoğun olduğu, medrese

³³⁵ Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, C 1, 149.

³³⁶ Kerim Kara, "Karabâş-ı Velî", 24/369-371.

³³⁷ Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi 2225.

³³⁸ Eserlerinin tamamı için bkz. Kerim Kara, *Karabaş Velî'nin Hayatı, Fikirleri, Risaleleri*, 125-156.

³³⁹ Sivâsî ve Karabâş-ı Velî ile aynı yüzyılda vefat eden, tasavvuf tarihinin önemli simalarından biri de Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye kolunun kurucusu İmam Rabbânî (ö. 1034/1624)'dir. Kendi görüşlerini yansıttığı mektuplarının derlenerek oluşturulduğu Mektûbât isimli eserindeki bazı akaid mektuplarının, sûfî itikadına işaret etmesi bakımından önem arz etmektedir.

³⁴⁰ Ali Çoban, "Mihnet Dönemi Sûfiliğinde Savunma Amaçlı Akaid Yazıcılığı: XVII. Yüzyıl Osmanlı'sında İki Sûfî İki Eser", 23.

mensuplarının tekke ehline ithamlarda bulunarak şiddetli tenkitlere maruz bıraktığı bir dönemdir. Öyle ki zahir ulemasına göre sûfiler ehl-i sünnet yolunda değil, ilmî temelden uzak, hurafe ve bid'atlerle meşgul olmaktadır.

Bu eleştiriler ve ithamlar karşısında sûfiler boş durmayarak ilmî seviyede cevaplar ortaya koymuşlardır. Karabâş-1 Velî'nin bu eseri de bunlardan bir tanesidir. Karabâş-1 Velî bu eseriyle sûfilerin itikadının ehl-i sünnet itikadıyla çelişmediğini göstermeyi hedefler. Ona göre akaid metinlerinden tasavvufî yorumlar çıkarmak mümkündür. Nitekim eserinin hemen başında bunu belirterek, "ehl-i hak" ifadesini Allah'a yakın kimseler, yani veliler olarak yorumlar.³⁴¹ Yani Neseî'nin kullandığı bir kavramı, kendi anlayışıyla değerlendirir. Eserinin tamamını bu bakış açısıyla yorumlayarak itikadî meselelere karşı tasavvufî yaklaşımı gösterir ve sûfilerin itikadî açıdan çizgisini ortaya koyar. Bu yönüyle de Neseî'nin eserine yapılmış yetmişden fazla şerhin³⁴² içinde özgün bir yere sahip olduğu değerlendirilmiştir.³⁴³

Tasavvufu diğer ilimlerden ayıran en bariz özelliği sadece kâl değil aynı zamanda hâl ilmi olmasıdır. Dolayısıyla bazı konular yazarak ifade edilemez ve anlaşılamaz. Karabâş-1 Velî bunu da dikkate alarak sözle ifade edilebilecek olanları ifade ettiğini, mümkün olmayanları ise işaret ve remzlerle belirttiğini söyler.³⁴⁴ Kütüphanelerde farklı nüshaları³⁴⁵ bulunan bu eseri Karabâş-1 Velî'nin oğlu Mustafa Manevî arapça bilmeyenler için Osmanlı Türkçe'sine tercüme etmiştir.³⁴⁶ Kerim Kara ise doktora çalışmasında eseri günümüz Türkçe'sine çevirmiştir.³⁴⁷

³⁴¹ Karabâş-1 Velî, *Şerh-i Akâidi'n-Neseî*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 210, vr. 1b.

³⁴² Fatih Kurt, *Neseî Akaidi Şerhi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019), 24.

³⁴³ Yunus Öztürk, "Şeyh ve Otorite İlişkisi: XVII. Yüzyıla Ait Bir Şerhin Analizi", *Milel ve Nihal*, C 14, S 1, (2017), 288-311.

³⁴⁴ Karabâş-1 Velî, *Şerh-i Akâidi'n-Neseî*, 1b.

³⁴⁵ Tespit edebildiğimiz yazma nüshaları: Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar 210 ve 3738/2, Esad Efendi 3533, Tırnovalı 142; Bursa İnebey Yazma Eserler Ktp. Orhan Camii 613/2; Milli Ktp. Adnan Ökten 3693.

³⁴⁶ Mustafa el-Manevî, *Terceme-i Şerhi'l-Akaidi'l-Neseîyye*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Ef. 1303.

³⁴⁷ Kerim Kara, *Karabaş Velî'nin Hayatı, Fikirleri, Risaleleri*, 523-555.

Karabâş-1 Velî, şerhi yaparken Nesefî'nin görüşlerini verdikten sonra kendi anlayışını ortaya koymuştur. Nesefî eserine, hak ehline göre eşyanın hakikatının sabit olduğunu, Sûfestâiyye'nin³⁴⁸ aksine eşyanın gerçekliği ile ilgili bilgilerin hakikat olduğunu ifade ederek başlar. Karabâş-1 Velî'ye göre hak ehlinden maksat “hâkim” ve “mahbûb” anlamlarına gelen, Allah'a yakın olan veli kullardır. Nesefî'nin ehl-i hak tabirinden hareketle insanları mü'min ve kafir olarak ikiye ayırmasının yanında Karabâş-1 Velî buna ilave yaparak insanları alimler ve alim olmayanlar şeklinde de ikiye ayırır.³⁴⁹ Söz konusu alimleri de zahir uleması ve maneviyat ehli şeklinde iki kısımda değerlendiren müellife göre zahir uleması keşif ve şuhûddan mahrum olduklarından hatadan hâlî değillerdir. Ancak maneviyat ehli keşif ve şuhûd gibi manevi dellillerle desteklendiklerinden dolayı hata yapmazlar ve bu sebeple “Ehl-i hak” ünvanını alırlar. Karabâş-1 Velî, “eşyanın hakikatının sabit olduğu görüşünü”, Allah'ın isimleri ve bu isimlerin eşyalar üzerindeki tecellileri şeklinde olduğunu söyler.

Varlık meselesine üçlü bir bakış açısı getirir ve bunların Zât-ı İlahî'ye, esmâ-i hüsnaya ve eşyaya ait olduğunu ifade eder. Ancak eşyanın varlığını esmâın varlığından, esmâın varlığını da Zât-ı İlahî'nin varlığından ayrı düşünemeyeceğini ilave eder. Bu noktada ortaya koyduğu bu görüşten hulûl, ittihat veya panteizm anlaşılması adına³⁵⁰ aralarında bir ayniyet ve gayriyet ilişkisi olmadığını söyleyerek çakmak taşı örneğini verir. Ateş, çakmak taşının bütün cüzlerinde bulunur. Işık da ateşte mevcuttur. Ancak taşa ateş hükmü verilemediği için ateş, taştan münezzehtir. Taşın varlığı ateşten ârî olmadığı gibi ateşin de ışıktan ârî bir vücudu yoktur. Bunlar, hüküm bakımından birbirlerinin aynısı değildir ancak zatı itibariyle gayrı da değillerdir.³⁵¹

Karabâş-1 Velî, alemin muhdes oluşu meselesinde kelamcılarının yorumlarının dışında tasavvufî yorumlar da ilave etmiştir. Ona göre alem, yani mâsivallah zatıyla, sıfatlarıyla, fiilleriyle “ümmü'l-kitâb”tan zuhuru itibariyle hâdistir. Alem hâdistir

³⁴⁸ Sofist kelimesine mensubiyeti ifade eden, varlık ve olayların gerçekliğini ve bilgilerin doğruluğunu inkâr eden, doğru ve geçerli bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını savunan felsefi akımın genel adı. Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Emiroğlu, “Sûfestâiyye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/468-469.

³⁴⁹ Karabâş-1 Velî, *Şerh-i Akâidi'n-Nesefî*, 2a/b.

³⁵⁰ Tevhid inancına bağlı sûfiler bunların tamamını reddeder.

³⁵¹ A.g.e., 2b/3a.

demek, ademden vücut bulduğu anlamına gelmez. Böylelikle o, kelimelerinin alemin yoktan yaratıldığı yönündeki görüşlerinden ayrılır.³⁵² Şârih, Nesefî'nin alem hakkında a'yan olarak belirttiği şeyin a'yan-ı sabite olduğunu ve bunun da Allah'ın ilminde var olduğunu söyler. Yani alemin “ümmü'l-kitâb”da var olması ile sonradan yaratılması arasında önemli ve büyük bir fark vardır. Sûfilerin bu konudaki düşünceleri açık ve net olduğu söylenebilir. Karabâş-ı Velî de bunu ifade etmiştir. Sûfilere göre Allah'ın yarattığı her şey O'nun ezeli ilminde mevcuttur. Mevcûdât bu yönüyle kadîmdir, zuhûru itibariyle ise muhdestir.

Karabâş-ı Velî, Nesefî'nin Allah'ın sıfatlarını “el-Vâhid”, “el-Kadîm” şeklinde ifade etmesinden hareketle “el-Ahad” dememesinin üzerinde durur ve bunu bilinç yaptığını düşünür. Ona göre, Nesefî eğer “el-Ahad”, “el-Kadîm” deseydi buradan Allah'ın sadece zatının kadîm olduğu sıfatlarının kadîm olmadığı anlaşılabilirdi. Ancak “el-Vâhid”, “el-Kadîm” demesi Allah Teala'dan sıfat mertebesinde bahsetmek anlamına gelir. Çünkü “ahad” herhangi bir sıfat düşünülmezsizin Allah'ın zatını temsil eder ve Vâhid'den bağımsızdır. Bu sebeple Allah Teâlâ'nın sıfatları da zâtı gibi kadîmdir.

Şârih'e göre Allah, bir mucide ihtiyaç duymadığından araz, cevher ve cisim değildir. Diğer mahluklar gibi mütenâhî değildir, mahiyet ve keyfiyet ile sıfatlandırılması söz konusu olamaz. Zaman ve mekan mahluklarla alakalı olduğundan bunlardan münezzehtir. Herhangi bir şeye benzemekten uzaktır. Cehalet ve aciziyet, noksanlık olduğundan ilminin ve kudretinin ulaşamayacağı bir şey yoktur.³⁵³ Ona göre Kur'an mahluk değildir. Kur'an'ın zahiri ve batini olmak üzere iki yönü vardır. Kur'an'ın sadece lafzında kalmayıp manasına inilmesi gerektiğini savunur. Sadece akılla Kur'an'a yaklaşan müfessirleri eleştirir. Bunun yanında, sûfilerin keşf ve mücadele ile Kur'an'da fanî olduklarından bahsederek buna dair örnek ifadeler de yer verir.³⁵⁴ Rû'yetullah hakkında ehl-i sünnet alimlerinin görüşlerine olduğu gibi katılır ve buna tasavvufî yorumlar ilave eder. Karabâş-ı Velî'ye göre rû'yet dünyada da mümkündür. Ancak bunu ifade ederken “basar” kelimesini değil, “basiret” kelimesini kullanır ve

³⁵² A.g.e., 10a.

³⁵³ A.g.e., 11ab.

³⁵⁴ A.g.e., 14a.

tasavvufî tabirlerle bunu açıklar. Bahsettiği bu rü'yetin “mahv” halinde olabileceğini, “sahv” halinde dünyada da ahirette de mümkün olmadığını söyler.³⁵⁵

Karabâş-ı Velî, imanla alakalı olan bu meseleden bahsederken imanın mertebelerine de temas eder ve üç mertebesi olduğunu söyler. İlki iman-ı ilmî makamıdır ve Hz. Peygamber'den gelen bilgiler doğrultusunda Allah Teâlâ'nın bütün sıfatlarına inanıp Hakk'ı Hak, halkı halk bilmektir. İkincisi iman-ı aynî makamıdır. Burada sıfatlar devreden çıkar, kul nafilelerle Allah'a yakınlaşır ve Allah'ı basiretiyle görür. Üçüncü makam ise iman-ı hakîkî derecesidir. Bu makam farzlarla elde edilir ve en yüksek makamdır. Böyle bir imana sahip olan kulun basirete ihtiyacı kalmaz. Öyle bir an gelir ki Allah'tan başka bir şey görmez. Bu istiğrak, fenâ ve mahv halidir ve her zaman olmaz. Ona göre bu hal evliyaların halidir ve onların bu hallerini Allah'tan başkası bilemez. Ona göre evliyalar, onların sözleri, fiilleri ve halleri haktır.³⁵⁶

Nesefî'nin de belirttiği üzere ehl-i sünnete göre iman, küfür, isyan, tâat gibi kulların fiillerini yaratan Allah'tır. Tevhid fikrine zarar verebilecek her türlü ikilikten uzak duran sûfiler ehl-i sünnetin bu anlayışını benimsemiştir. Nitekim Karabâş-ı Velî de bu düşüncededir. Ona göre bütün fiillerin yaratıcısı Allah'tır.³⁵⁷ Kuldaki cüz-î iradedir ve kul bir şeyi istediğinde Allah o şeyi halk eder. Sûfî anlayış insan aklının idrakte zorlandığı kaza ve kader meselesinde de ehl-i sünnet anlayışın çizgisindedir. Şârih'e göre kaza ve kader meselesi yıllar önce tayin edilmiş ve bitmiş bir mesele değildir. Çünkü Allah, ayette ifade ettiği üzere her an yeni bir iştedir.³⁵⁸

Şârih rızık meselesinde ilk olarak rızıkın tarifini yaptıktan sonra rızıkın herkes için ezelde taksim ve takdir edildiğini söyler. Ona göre haram da helal de rızıktır ve herkes kendi rızıkını yer. Buradan hareketle Mu'tezile tarafından ortaya atılan, rızıklar ezelde taksim ve takdir edilmişken haram yiyenin neden günahkar olacağını sorusunu da açıklar. Ona göre Allah eşyayı helal sıfatıyla yaratmıştır. Daha sonra eşya, haram sebeplerin bazılarıyla haram kılınmıştır. Hangi yoldan elde edildiği eşyanın hükmünü belirler. Mesela üzüm helaldir. Üzümden yapılan sirke de helaldir. Ancak üzümden

³⁵⁵ A.g.e., 16b.

³⁵⁶ A.g.e., 17a.

³⁵⁷ A.g.e., 17b.

³⁵⁸ er-Rahman, 55/29.

elde edilen şarap haramdır. Eşyanın haram olması ârizî, helal olması ise yaratılış ve dağıtılış itibariyledir.³⁵⁹

Karabâş-ı Veli'ye göre dünyada da ahirette de hiçbir şey Allah'a vacip değildir. Dolayısıyla “aslah” prensibini reddeder. Kabir azabı, Münker-Nekir'in sorgusu gibi durumların hak olduğunu söyler. Zira ona göre kabirde kişinin başına gelenler dünyada işlediklerinin karşılığıdır. Bunlarla beraber şârih, öldükten sonra dirilmenin, amel defterinin, havzın ve sıratın da hak olduğunu da ifade eder. Karabâş-ı Velî dokuz büyük günah olduğunu söyler ancak yedi tanesini sayar. Bunları; şirk koşmak, haksız yere birini öldürmek, namuslu kadına zina iftirasında bulunmak, korunmuş malı çalmak, sihir yapmak, yetim malı yemek, ana-baba hakkına riayet etmemek ve Harem-i şerifte günah işlemek şeklinde sıralar.

Küçük veya büyük farketmeksizin günah işleyenin azap çekmesini mümkün gören şârih, büyük günah sahiplerinin iman dairesinden çıkmayacağını savunur. Bir kimse haramı helal kabul etmedikçe büyük günahları affolunabilir. Büyük günah sahiplerinin tövbe etmeden de ölse ebedî olarak cehennemde kalmayacağını belirtir ve daha sonra, peygamberlerin ve salih kulların şefaatinin hak olduğunu ilave eder.³⁶⁰

İmanın artıp eksilmesi hususunda Karabâş-ı Velî, sûfilere göre imanın iki yönü olduğunu söyler ve imanın zatında herhangi bir artma veya eksilme olmayacağını ancak sıfatında bunun mümkün olduğunu ifade eder. Zira şârih, daha önce açıkladığı iman derecelerinden hareketle bir artma ve eksilmeyi mümkün görür. Bu meratibi kabul etmek, bir derecelendirmeyi de kabul etmektir.

Peygamberlerle ilgili meselede ilk peygamberin Hz. Adem, sonuncusunun ve en faziletlisinin ise Hz. Muhammed (s.a.v) olduğunu söyledikten sonra onların mucizelerinin hak olduğunu söyler. Ona göre Hz. İsa diridir ve semadadır. Dünyaya indiğinde kendi dini mensuh olduğundan Hz. Peygamber'in ümmeti olarak onun dinine tabi olur ve Hz. Mehdi'ye uyar.³⁶¹ Melekler latif varlıklardır ve daima Allah'ın emirlerini yerine getirirler. Gönderilen bütün kitaplar Allah kelimidir ve Kur'an mana,

³⁵⁹ A.g.e., 21a.

³⁶⁰ A.g.e., 23b.

³⁶¹ A.g.e., 26a.

sır, hakikat, had ve nazmıyla hepsini câmîdir. Daha sonra Hz. Peygamber'in miracının ve evliyanın kerametinin hak olduğunu ifade eder.³⁶²

Karabâş-ı Velî, hilafet sıralamasının fazilet sıralaması olduğunu ifade ettikten sonra sûfilere göre sûrî ve manevî olmak üzere iki türlü hilafet olduğunu kaydeder. Manevî hilafetin her asırda bir imamda olduğunu belirtir. Ona göre Müslümanların ahkâmını düzenleyecek, dini yaptırımları yerine getirecek, düşmanları yenecek, orduları donatacak, zekatları toplayacak, zorbaları cezalandıracak, cuma ve bayram namazlarını kıldırarak, hukuku uygulayacak, gençleri evlendirecek, elde edilen ganimeti taksim edecek bir imam lazım ve vaciptir. Bu imamın Şia'nın inanışına göre gizli değil zahir olması gerekir.³⁶³ Ehl-i sünnet itikadının savunduğu imamın Kureyş'ten olması gerektiği anlayışını kabul eden şârih, imametin Hâşimoğulları sülalesine ve Hz. Ali'nin evlatlarına tahsis edilmediğini de belirtir. Daha sonra bu imamda bulunması gereken şartları açıklar. Sahabenin daima hayırla yad edilmesi gerektiğini savunur ve cennetle müjdelenen sahabiler olduğunu kabul ederek bu isimleri sayar. Ona göre velilerin peygamberlik derecesine yükselmeleri mümkün değildir. Kabir ehline dua etmek ve onlar adına tasaddukta bulunmak onlara yarar sağlar. Nasların zahir anlamlarından yüz çevirmek küfürdür. Son olarak kıyamet bahsine gelir ve deccal, dabbetü'l-arz, güneşin batıdan doğması, Hz. İsa'nın nüzulü, Ye'cüc ve Me'cüc, göçlerin olması ve Yemen'den bir ateşin çıkıp insanları mahşer yerine sürmesini kıyamet alametleri olarak sayar.³⁶⁴

Tarihi süreçte farklı alanlarla ve konularla ilgili olduğu gibi itikadî meselelerle ilgili eserlere de yapılan pek çok şerh çalışması bulunmaktadır. Karabâş-ı Velî'nin bu eseri sûfilere itikadına işaret eden, onların itikadî meselelere yaklaşımını gösteren önemli bir çalışmadır. Nitekim ehl-i sünnet anlayışın temel metinlerinden birine yaptığı şerhte, Nesefî ile aynı çizgide olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira Karabâş-ı Velî'nin inandığı ve ortaya koyduğu itikadî esaslar da ehl-i sünnet çizgisindedir.

Sûfilerin, tarih içerisinde anlaşılmadıkları veya yanlış anlaşıldıkları dönemler olmuştur. Buradan hareketle sûfiler, savunma yöntemi olarak telif eserler veya şerhler kaleme almışlardır. Karabâş-ı Velî'nin eseri de bu şekilde değerlendirilebilir. Ancak

³⁶² Evliyanın alametinin, Allah'ın emirlerine uyarak yasaklarından kaçınmak olduğunu söyler.

³⁶³ A.g.e., 28a.

³⁶⁴ A.g.e., 30a.

sûfîlerin itikadî bakış açılarını ve yaklaşımlarını gösteren, akaid risâlelerine yazdığı başka şerhler de bulunmaktadır. Biz bu çalışmamızda sûfîlerin şerh geleneğinde de itikadî meselelere dair eser verdiğini göstermek maksadıyla sadece bir tanesi ele almış olduk. Belirttiğimiz üzere çalışmamızın kapsamını aşmamak adına başka herhangi bir şerh çalışmasına yer vermedik.³⁶⁵

4.4. İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/ 1725)

İsmail Hakkı Bursevî, 1063/1653 yılında Zilkade ayının başlarında bugün Bulgaristan sınırları içinde yer alan Aydos'ta dünyaya geldi.³⁶⁶ Adı İsmail, mahlası ise Hakkî'dir. Bir müddet Üsküdar'da bulunduğu için Üsküdârî ve Celvetiyye tarikatına mensup olduğundan Celvetî³⁶⁷ nisbeleriyle anıldı. Ancak uzun süre Bursa'da yaşadığı ve orada vefat ettiği için Bursevî nisbesiyle meşhur oldu. Baba tarafından seyyid olan Bursevî, nesebi hakkında ehl-i beytten olduğunu ve bunun Allah tarafından müjdelendiğini söyler.³⁶⁸

Bursevî'nin babası Mustafa Efendi, Bursevî'nin yetişmesinde önemli rol oynadı. 1652 yılında İstanbul'dan Aydos'a giderek oraya yerleşti. Mustafa Efendi, orada Celvetî şeyhlerinden Atpazarî Osman Fazlı (ö. 1102/1691) Efendinin meclislerinde bulundu. Bursevî'yi üç yaşındayken Osman Fazlı Efendinin yanına götürdü ve bu vesileyle Bursevî, şeyhin elini öpme imkanı buldu. Küçük yaşlarda alet ilimleriyle ilgili kitaplar okudu ve Osman Fazlı Efendinin halifelerinden dersler aldı. Daha sonra Osman Fazlı Efendi'nin Edirne halifesi Abdülbâki Efendi ile birlikte ailesinin de müsaadesiyle Edirne'ye gitti ve dini eğitimini burada ilerletti.

³⁶⁵ Akaid risâlelerine sûfîlerin yaptığı şerhlerden bazıları için bkz. Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, *Fıkh-ı Ekber Tercümesi "Şerefü'l-Akide"*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314). Bu eser İmâm-ı Âzam'ın *Fıkhü'l-ekber*'inin tercüme ve şerhi olup "Fıkh-ı Ekber Tercümesi" adıyla basılmıştır.; Muhammed Nûrû'l-Arabî, *Şerh-i Akaid-i Neseftiyye*, (İstanbul: Manzume-i Efkar Matbaası, ts.); Ahmed Zerrûk, *Şerh u Akîdetü İmam Gazzâli*, (Kahire, Dâretü'l-Karaz, 2007).

³⁶⁶ Bursevî'nin, *Tamâmü'l-feyz* isimli eserinde sadece doğum yeri bilgisi bulunmaktadır. Vassaf, İsmail Hakkı Bursevî'nin pazartesi günü doğduğunu söyler ancak Ali Namlı bunun yanlış olduğunu değerlendirmiştir. Bkz. Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, C 3, 64; Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 121.

³⁶⁷ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C 1, 28.

³⁶⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, (İstanbul: Hakkaklar Çarşısı, ty), 75-76.

Bursevî daha sonra İstanbul'a, Osman Fazlı Efendinin yanına gitti ve ona intisap etti.³⁶⁹ Burada tahsilinin son safhasını tamamlamak üzere şeyhinden kelam, feraiz gibi bazı dersler okudu. Bursevî, buradaki eğitimle kalmayarak şehrin ileri gelen alimlerinden ders almaya devam etti. Kurrâ hafız Mehmed Efendiden tecvid, Hafız Osman'dan hüsn-i hat³⁷⁰ ve diğer bazı hocalardan çeşitli dil eğitimleri aldı.³⁷¹ Yaklaşık üç yıl süren bu eğitimin ardından şeyhinin müsaadesiyle Zeyrek Camiinde halvete girdi ve doksan gün orada kaldı. Halvetten çıktıktan sonra dervişlerin yemeklerini pişirmek, zaviyeyi temizlemek gibi hizmetle görevlendirildi.

Bir müddet geçtikten sonra şeyhi Osman Fazlı Efendi kendi yerine vaaz vermesini söyledi ve Bursevî'yi Üsküp'e halife olarak atadı.³⁷² 1086/1675 yılında yanında üç dervişle Üsküp'e ulaşan Bursevî, ömrünün geri kalan yaklaşık elli yılını irşad hizmetiyle geçirdi. Yirmi dört yaşına geldiğinde Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin (ö. 1090/1679) kızıyla nikahlandı.³⁷³

Vaazlarında Üsküp'ün ileri gelenlerini eleştirmesi, alıştıkları sapkınlıklara muhalefet etmesi sebebiyle Bursevî ile aralarında husumet başladı. Bunun ardından önce Köprülü sonra Usturumca'ya yerleşti. Daha sonra Edirne'ye geçmek zorunda kaldı ve en son 1096/1685 yılında halife olarak Bursa'ya gitti. Bursa'da hayatının en verimli yıllarını geçirdi. Meşhur eseri *Rûhu'l-Beyân*'ı yazmaya başladı ve 1705 yılında eserini tamamladı. Bursa'da ikamet ettiği sürede Kıbrıs'a sürgün edilen şeyhini ziyaret etti. Ziyaret sırasında Osman Fazlı Efendi Bursevî'yi kendi yerine şeyh olarak tayin etti. Bursa'ya dönen İsmail Hakkı, bir müddet sonra şeyhinin vefat etmesi üzerine makamına şeyh olarak geçti.

İsmail Hakkı, son yıllarında irşad hizmetine devam ederken aynı zamanda eser telifiyle meşgul oldu. Kendi imkanlarıyla Tuzpazarı semtinde camii inşa ettirdi. Alim ve sûfi

³⁶⁹ Ali Namlı, "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/102-106.

³⁷⁰ Nesih, Sülüs ve Divânî yazılarında kendini geliştirmiş olsa da diğer derslerinin yoğunluğundan dolayı Hafız Osman'dan hat icazeti alamamıştır. Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattatin*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 126.

³⁷¹ Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, C 2, 80.

³⁷² A.g.e., 85.

³⁷³ A.g.e., 88-93.

sıfatıyla Osmanlı alimleri arasında velûd ünvanına layık olan Bursevî,³⁷⁴ 1135/1723 tarihinde vefat etti ve Tuzpazarı'ndaki dergahının bahçesine defnedildi.³⁷⁵ Şeyhi Osman Fazlı'nın yanı sıra İbn Arabî, Mevlânâ, Sadreddin Konevî, Üftâde ve Aziz Mahmud Hüdâyî'nin Bursevî'nin üzerinde tesirleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu kısımda Bursevî'nin, itikadî görüşlerine dair sadece iki eserini ele alacağız.

4.4.1. Kitâbü'l-hitâb

Kitâbü'l-hitâb, Bursevî'nin, itikadî konuların bir kısmını ihtiva eden eseridir. İtikad meselelerinin yanında ibadet, tarikatlar ve bazı tasavvuf meselelerine temas eder. Eserini bâblar halinde kaleme alır ve ilk on bir bâb itikadî meseleleri içerir. Eserinde, şahsiyetine ve düşünce dünyasına etki eden İbn Arabî, Sadreddin Konevî, Osman Fazlı Efendi ile Celvetî silsilesinden bazı kimselerin hal tercümeleri bulunur. Bursevî eserinin başında, Şam'a gittikten sonra bir gece istihareye yatmasının ardından kitabın isminin ve kaç bölümden oluşacağını ilahi işaretle bildirilmesinin neticesinde eseri yazmaya başladığını belirtir. Buradan hareketle eserini yirmi bölüme ayırır.

Bursevî, itikadî konuları tasavvufî yorumlarla ele alır. Bu sebeple eserinin farklı yerlerinde tasavvufun gerekliliğine dair izahlarda bulunur ve kalbe, kalbin haline büyük önem verir. Ayrıca kitabın girişinde “*Menfaat-ı âmme ve istifâde-i tâmme*” mülahazasıyla ümmî olanların da okuyabilmesi, bununla amel edebilmesi ve sahih itikad üzere olmaları için Türkçe olarak yazdığını belirtir. Kütüphanelerde yazma

³⁷⁴ Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf “18. Yüzyıl”*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 445.

³⁷⁵ Vassaf, *Sefîne-i evliya*, C 3, 71; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C 4/2, 695.

nüshaları bulunan eser,³⁷⁶ İstanbul'da basılmıştır³⁷⁷ ve sadeleştirerek iki kere yayımlanmıştır.³⁷⁸

Bursevî bid'at ehliyle ehl-i sünneti ayırmak gerektiğini söyleyerek eserine itikad bahsiyle başlar ve sahih itikadın önemini vurgular. Ona göre mümin; şeriat, tarikat, marifet ve hakikat mertebelerinde ehl-i sünnet üzere olmalıdır. Şüphe ve tereddüte düşüldüğünde sorarak öğrenmek gerekir. Bursevî, bid'at ehlinin inançlarının ehl-i sünnet anlayışa aykırı olduğunu söyleyerek ehl-i kible olsalar da inanç ve amellerinin ehl-i sünnete uymadığını söyler. Bid'at ehlini Hariciye, Rafiziye, Kadiriye, Cebriye, Muattıla ve Mürcie olmak üzere altı fırka olarak saydıktan sonra her birinin on ikişer fırkaya ayrıldığını, böylelikle toplamda yetmiş iki fırka olduklarını söyler. Daha sonra bu altı fırkanın neden bid'at ehli olduğunu açıklar.

Hariciye, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Aişe, Talha, Zübeyr ve Muaviye'yi küfürle itham ederler. İçlerinden bir kısmı kafir olan Rafiziye, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e ağır ithamlarda bulunarak onlara lanet ederler. Kadiriye, kulun fiilini yarattığını, hayır ve şerrin Allah'ın takdiriyle olmadığını söyler. Cebriye, kulda güç ve kudret olmadığından bütün fiilleri yaptıran ve sorumlu olan Allah'tır, der. Muattıla, Allah'ın sıfatlardan hâli olduğunu savunur. İçlerinden alemin yaratıcısı olmadığını söyleyenleri zındık olarak niteleyen Bursevî, bunları Dehriyyûn olarak adlandırır.³⁷⁹ Son olarak

³⁷⁶ Eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshaları: Süleymaniye Kütüphanesi Düğümlü Baba 339-340, Esad Efendi 1608-1621, Halet Efendi 209-210, İzmirli İ. Hakkı 1203, Kasidecizâde 307-322, Mihrişah Sultan 254, Pertevniyal 403, Raşid Efendi 1399, Tahir Ağa Tekke 495, Tırnovalı 875; Nuruosmaniye Ktp. 2525; H. Selim Ağa Ktp. Hüdaî Efendi 358, Kemankeş 226; Mevlana Ktp 1678; Manisa İl Halk Ktp. Zeynezade 814; İzmir Milli Ktp. Türkçe Yazmalar 1466/1; Kayseri Eski Eserler Ktp. Raşit Efendi 1077; İstanbul Millet Ktp. Ali Emiri 767.

³⁷⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-hitâb*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1256). Çalışmamızda bu nüshayı esas aldık.

³⁷⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'l-hitab*, sad. İ. Turgut Ulusoy, (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1975); Bursevî, *Kitâbü'l-hitâb*, sad. Bedia Dikel, (İstanbul: Divan Matbaacılık, 1976).

³⁷⁹ Bkz. Câsiye, 45/24. Bursevî, konuyla ilgili bu ayete işaret eder. Detaylı bilgi için bkz. Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/107-109.

mürchie ise iman varken günahın zararının olmayacağını söyler. Görüşlerini aktardığı bu grupları bid'at ehlinden sayarak ehl-i sünnetten ayırır.³⁸⁰

Bursevî, tasavvufî olarak bilinen zümrelerin bazılarının da aynı şekilde bid'at ehlinden olduğunu ifade eder. Bid'at ehline dahil ettiği bu tasavvufî grupların sayılarının on bir olduğunu söyler ve bunları Hulûliyye, Hilye, Evliyâiyye, Şemrahiye, Vecihe, Huriye, İbâhiye, Mütেকâsile, Mütetcâhile, Vâkıfiye ve İlmâmiyye şeklinde sıralar.³⁸¹ Daha sonra bu zümrelerin itikadî açıdan problemlî noktalarına temas eder.

Küfür ile iman çizgisini net ifadelerle izah eden Bursevî'ye göre bir kimse farkında olmadan küfre düşürecek bir kelime söylese ve yaptığı işlerde de o kelime üzerineyse o kimse kafir olur. Bu sebeple küfre götürecek halleri öğrenmek ve itikadî düzeltmek için ilm-i hâli zarurî görür. Daha sonra amellerin sahih itikad ve ilimle olan ilişkisine dikkat çeker. Amellerin ruh kazanabilmesini ilim ve itikada bağlar. Ruhsuz ceset var olmadığı gibi sahih itikad olmadan ameller de var olmayacağını ifade eder.

Bursevî, Allah Teala'nın ahirette müminlere, zatına göre bir, sıfatlarına göre muhtelif suretlerde tecelli edeceğini görüşündedir. Dünyada ise insanın sınırlı idrakiyle rü'yeti mümkün görmez.³⁸² Ayrıca Allah Teala gözle görülür, elle tutulur, duyu organlarıyla idrak edilir değildir. Ahiretteki tecelliyat ise herkesin ameline göre olacaktır.³⁸³ Kişi bunun için şeriat ve hakikat dengesini gözetmek durumundadır. İkisinden birini ihmal eden bundan mahrum kalır.

Müminlerin ehl-i sünnetin çizgisine uyararak delaletten, sapıklıktan ve bid'atten kurtulabileceğini ifade eden Bursevî, bu yolda peygamberlerden sonra Allah'ın veli

³⁸⁰ Bursevî, *Kitâbü'l-Hitab*, 8-9.

³⁸¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı da benzer bir tasnif yapar. Sûfilerin on iki fırka olduğunu, bunlardan şer'-i şerîfe ittiba ederek ehl-i sünnet ve cemaat yolunda olanların kurtuluşa erdiğini diğer on bir fırkanın ise dalâlette kaldığını ifade eder. Bkz. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, nşr. Cafer Durmuş, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2011), 547-549.

³⁸² Bu konuyu "Akıl" başlığı altında da ele alan Bursevî, insanın aklıyla Allah'ı tasarlaması ve o tasarladığı Allah'a inanmasını, puta tapmak olarak değerlendirir. Tapılması gereken, aklın tayin ederek tasarladığı değil Rasûlullah'ın telkin ettiği ve Kur'an-ı Kerim'in bildirdiği Allah'tır. Bkz. A.g.e., 27-28.

³⁸³ Bursevî'ye göre Allah, ahirette kendi şanına yaraşır şekilde görülecektir. Görme ise kişinin istidadı ve manevi derecesine göre değişecektir. A.g.e., 60.

kullarının da çizgisinin takip edilmesi gerektiğini ifade eder. Zira peygamberler gibi Allah'ın veli kulları da Allah'ın emirlerini bildirmeye memurdur.³⁸⁴ Bursevî'ye göre peygamberler ve Allah'ın veli kullarının şefaahat hakları vardır. Onlar, Allah'ın izniyle günahkar kulların üzerinde şefaahat haklarını kullanabileceklerdir. Bir kere “Lâ ilâhe illallah” diye biri ebedî olarak cehennemde kalmayacaktır. Ancak Hz. Peygamber'in getirdiğine inanmayan kafir ve müşrikler ebedî cehennemdedir.

Bursevî eserinin üçüncü kısmında ilmi, Allah'ın zâtî sıfatlarından sayar. Allah Teala'nın ilmi sonsuzdur ve bilgisi her şeyi kapsar. İlmi ile tecelli ederek herkesin kabiliyetine göre kendi zatını, sıfatlarını ve fiillerini öğretir. Ona göre Allah'ın insana bahşettiği en büyük nimet budur. Allah Teala'yı bilmek isteyen kimse için İlahî hazineden açılan ilk ilim kapısı vücud ilmidir. Ancak bir şeyi bilmenin ve anlamının en iyi yolu onun zıddıdır, zıddını bilmektir. Vücudun zıddı ise ademdir. Adem, Allah Teala'nın vücud sıfatına karşılık söylenemez. Zira Allah için adem yoktur. Bursevî burada ilim sahiplerine de uyarılarda bulunur. İlmin, mal ve mülkten daha tehlikeli olabileceğini ifade ederek alimlerin bununla gururlanmaması gerektiğini söyler.

Bursevî'ye göre tevhid kelimesinin sözlükteki manası birdir.³⁸⁵ İstılahta ise Allah Teala'nın zatını bir şeye nisbet etmekten, tasavvur etmekten soyutlamaktır. Çünkü vahdet Allah'ın tenzih sıfatıdır. Allah'ın vahdeti çokluğun karşısındaki birlik değil, mutlak vahdettir. Dolayısıyla görme, işitme gibi O'na ait hususi sıfatları vardır. Allah'ın birliği mümkün değil vaciptir.

İbn Arabî'nin takipçilerinden olan Bursevî alemdeki her şeyin Allah'a işaret ettiğini, O'nun alameti ve delili olduğunu söyler. Bunu Allah'ın ahâdiyyetiyle açıklar ve Allah'ı diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliğinin bu olduğu görüşündedir. Nitekim O'na göre vahid ancak vahidle bilinir. Ancak O'nun nurunun şiddeti her şeyi kaplamıştır. Bunu ancak keşif ehlinin idrak edebileceğini söyler. Bunu müşahedeyle irtibatlandırarak müşahedeyi üçe ayırır. İlki tevhiddir ki görünen ve görünmeyen ne varsa her şeyde Hakk'ın zuhurunu görmektir. Bu kalp mertebesidir. İkincisi tevhidin soyutlanmasıdır. Yani görünenle ilişkiyi keserek öze bağlanmaktır. Bu ruh

³⁸⁴ A.g.e., 15-20.

³⁸⁵ A.g.e., 46.

mertebesidir. Üçüncüsü ise tefridir. Bunu da özden de ilişkiyi keserek tek kalmak olarak açıklar ve bunun sır mertebesi olduğunu ifade eder.³⁸⁶

Bursevî iman esaslarını, itikadî açıdan gerekliliği vurgulamak suretiyle ele alır. Ona göre iman, Hz. Peygamber'in getirdiklerini delile ihtiyaç duymadan tasdik etmektir. Allah'ın kemal sıfatlarını inkar etmek, nübüvveti, farzları, haramları inkar etmek ise küfürdür ve imanın zıddıdır. İman; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve erkanına uyarak amel etmektir. İmanda esas olan şek ve şüphe duymamaktır. Ona göre Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği bütün hükümler, emir ve yasaklar haktır demek zaruridir.³⁸⁷ Müminin kalbi, onun iman mahallidir. O sebeple imanlı kalp, ateşten korunmuştur. İman, biri icmalî biri tafsilî olmak üzere iki kısımdır ve yetmişten fazla şubesi vardır. Bursevî daha sonra Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe, kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna iman etmenin zaruretine dair izahlarda bulunarak iman esaslarını ele alır. Böylelikle bu eserinde itikadî mevzulara dair bahisleri on bir bâb halinde tamamlar. Eserin devamında dokuz bâb kalır ve burada riyazet, mücahede gibi bazı meselelere temas eder.

4.4.2. Kitâbü'n-necât

Bursevî'nin bu eseri; konusu, üslubu ve muhtevası itibariyle *Kitâbü'l-hitâb*'a benzer ve onun devamı niteliğindedir. Müellif, bu eserinde *Kitâbü'l-hitâb*'da olduğu gibi ibadet ve tasavvufî bazı meselelere temas etmesinin yanında akaid konularına ağırlık vermiştir.

Bir gece gönlüne bir eser telif etmesi ve eserini "*Kitâbü'n-necât*" olarak isimlendirmesi ilkâ olunması neticesinde harekete geçmiştir. Türkçe olarak kaleme aldığı bu eseri Şam'da bulunduğu sürede yazmıştır.

Bursevî, tasavvuf karşıtlarının taassuplarından kaynaklanarak yazdıkları bazı eserlerin sûfilerin itikadını, iç dünyalarını etkileme tehlikesi bulunduğunu düşünür. Bu sebeple bu eserini, sûfilere itikadî konularda rehberlik etmesi düşüncesiyle ve onları sahih itikaddan uzak, bid'ate sürükleyen eserlerden korumak maksadıyla kaleme almıştır. Bu nokta çalışmamız açısından önemlidir. Bursevî, eserinde, ele aldığı konuları anlaşılabilir bir sıralamaya koyarak bu bahisleri başlıklar halinde işlemiştir. Marifetullah, melekler, kitap verilen peygamberler, hulefâ-i râşidîn, Hz. Peygamber'in

³⁸⁶ A.g.e., 49.

³⁸⁷ Allah Teala'nın Namazın farz olduğuna ve içkinin haram olmadığına inanmayan kafir olur.

torunları, mezhep imamaları, miraç hadisesi, keramet, ahiret hayatı gibi konuları başlıklar açarak incelediği gibi şer'î hükümler, dualar, salavatlar ve vasiyetler kısmına da ayrı başlıklar açmıştır. Bursevî, 1131/1719 yılı Zilhicce ayının sonunda eserini tamamlamıştır. Müellif hattıyla olan nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi koleksiyonu 165 numaradadır. Pek çok nüshası bulunan eser,³⁸⁸ basılmıştır³⁸⁹ ve sadeleştirilerek yayınlanmıştır.³⁹⁰

Bursevî eserine marifetullah ve Allah'ın sıfatları bahsiyle başlar. Ona göre Allah Teala'nın zatının³⁹¹ benzeri ve ortağı olmadığı gibi sıfatlarının da benzeri ve ortağı yoktur. Aksi olsaydı alemde bozulma ve fesat olurdu. Allah Teala benzeri olmaktan, doğmaktan, doğrulmaktan, eş ve çocuk sahibi olmaktan, zamandan ve mekandan münezzehtir. O'na yön izafe edilmez. Cevher, araz ve cisim değildir. İnsana mahsus olan yemek, içmek ve uyumak Allah için söz konusu olmaz. Çünkü Allah Teala sameddir ve hiçbir şeye muhtaç değildir. Varlığı mümkün değil, vaciptir. Bursevî, daha sonra Allah'ın hayat, ilim, irade, kudret, semi', basar ve kelim sıfatlarından ve bunların tecellilerinden bahseder.³⁹²

³⁸⁸ Tespit edebildiğimiz nüshaları: Süleymaniye Ktp. Düğümlü Baba 341-342, Esad Efendi 1620, H. Hüsnü Paşa 595-774, Hacı Mahmut Ef. 2374, Halet Ef. 229, İzmirli İ. Hakkı 1172, Mihrişah Sultan 276-277, Pertevniyal 402, Pertev Paşa 252, Tahir Ağa Tekke 323, Tırnovalı 1028-1029, Yazma Bağışlar 1503; Hacı Selim Ağa Ktp. Hacı Selim Ağa 546, Hüdai Efendi 454; Nuruosmaniye 2631; Amasya Beyazıt İl Halk Ktp. 227; Ankara Milli Ktp. Gedik Ahmed Paşa 5-5173, Adnan Ötüken 1638, Yazmalar 2124; Manisa İlk Halk Ktp. 3372, Zeynelzade 5; İzmir Milli Ktp. 1466/2, İBB Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 430-548/2-1592; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. 1789.

³⁸⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Necât*, (İstanbul: Bosnevî Muharrem Efendi Matbaası, 1290). Çalışmamızda bu nüshayı kullandık.

³⁹⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü'n-Necât*, sad. İ. Turgut Ulusoy, (İstanbul: Hisar Yayınları, 1983).

³⁹¹ Bursevî, Allah'ın zatının alimler ve arifler tarafından ilimle veya keşifle idrak edilemeyeceğini belirtir. Bursevî, *Kitâbü'n-Necât*, 6-7.

³⁹² A.g.e., 36-73.

Bursevî'ye göre Allah Teala cisimler aleminde ilk olarak arş-ı âlâyı³⁹³ sonra dört büyük meleği yaratmıştır. Bunlar İsrafil, Mikail, Cebrail ve Azrail (a.s.)'dir. Bu melekler melekût aleminin en şereflieleridir. İsrafil Mikail'den, Mikail Cebrail'den, Cebrail de Azrail'den daha üstündür. Bunlardan sonra gökleri şenlendiren melekler yaratmıştır ve sayıları bilinmez. Ancak sayıları insanlar ve cinlerin sayılarından çok fazladır.³⁹⁴ Bursevî daha sonra kitap verilen peygamberleri zikreder. Hz. Adem peygamberlerin ilkidir, insanların babasıdır ve onun peygamberliğini inkar eden kafir olur. Hz. Adem ve Hz. İbrahim'e on, Hz. Şit'e elli, Hz. İdris'e ise otuz sahife inmiştir. Hz. Musa'ya Tevrat, Hz. Davud'a Zebur, Hz. İsa'ya İncil ve Hz. Muhammed'e Kur'an inmiştir.

Hız. Peygamber peygamberlerin sonuncusu ve en faziletlisidir. Aynı şekilde ona indirilen Kur'an da kitapların en efdali, ümmeti ümmetlerin en şerefliesidir. Hız. Peygamber'den sonra insanların en şerefliesi Hız. Ebubekir'dir. Bursevî, dört halifeyi anlattığı bölümde hilafet sıralamasını Hız. Ebubekir, Hız. Ömer, Hız. Osman ve Hız. Ali şeklinde verir. Ona göre hilafet sırası aynı zamanda fazilet sırasıdır. Ardından Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin'den bahseden müellif onların Hız. Peygamber'in torunu olduğunu ifade eder. Ayrıca bu bölümde her birinin hususi özelliklerinden bahseder. Hız. Peygamber'den sonra hilafetin otuz sene devam ettiğini söyler. Sonrası eksiktir ve saltanat şeklindedir. Emevî ve Abbasî halifeleri saltanatla halife olmuşlardır. Gerçek halife sayılmazlar.³⁹⁵

Bursevî'ye göre devlet başkanı seçmek halkın maslahatıdır. Şeriata göre ona itaat vaciptir.³⁹⁶ Daha sonra dört büyük mezhep imamından bahseder. Kısaca hayatlarına temas ettikten sonra hepsinin İslam'daki konumuna dair değerlendirmelerde bulunur. Ayrıca burada İmam Eş'arî (ö. 324/935-36) ve İmam Maturidî'ye (ö. 333/944) de temas eder. Maturidî'nin amel yönünden Hanefiliğe, Eş'arî'nin ise Şafii'ye daha yakın

³⁹³ Cisimlerden ilk yaratılan arş-ı âlâdır. Ondan elli dört bin yıl sonra dünya, altmış üç bin yıl sonra ise ahiret yaratılmıştır. Ahiret dünyadan dokuz bin yıl sonra yaratıldığı için ahiret ismini almıştır. Bkz. A.g.e., 102.

³⁹⁴ A.g.e., 90-100.

³⁹⁵ Müellif burada Ömer b. Abdülaziz'in müstesna olduğunu söyler.

³⁹⁶ Bursevî'ye göre Ülü'l-emr'den maksat halifeler, veliler, kutuplar ve alimlerdir.

olduğunu aktarır. Ehl-i sünnet anlayışın hakikati ne ise onların söylediklerinin de bu çizgide olduğunu bildirir.

Bursevî'ye göre peygamberlerin mucizeleri vardır ve bunlar haktır. Mucize, inanmayanları inandırmak, halkı Hakk'a davet etmek ve davanın ispatı için gösterilir. Allah'ın veli kullarının da kerametleri vardır. İkisi de olağanüstü olaylardır. Yani olağan üstü olayı peygamber gösterirse mucize, veli gösterirse keramet olur. Ancak aralarında birtakım farklar bulunmaktadır. Veli, kerametini, peygambere dayanarak gösterir. İkisinin fiilleri de ilahidir. İstidraç ise kerametten farklıdır. Zira keramet, iman, salih amel ve takva üzerine ortaya çıkar. İstidraç ise kafir, inkarcı ve sapıklarda olur. Hz. Peygamber'in miracı haktır. Hz. Peygamber Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksa'ya Burak bineğiyle gitmiş, oradan da semaya urûc etmiştir. Miracı inkar eden kafir olur. Zira ehl-i sünnet anlayış, miracın hak olduğunu kabul eder.³⁹⁷

Bursevî, bu eserinde de rü'yet konusuna temas eder ve bu konudaki bazı ihtilaflara yer verir. Ancak bahsettiği ihtilaf, Allah'ı dünya gözü ile görmek konusundadır. Dünyada kalp, ahirette ise gözle görmek konusunda ittifak olduğunu söyler. Burada Maturidî ve bazı alimlerin Allah ne gözle ne de kalple görülemez görüşünü aktaran Bursevî, Ömer Nesefî'nin buna inanmak için kuvvetli deliller gösterdiğini ifade eder. Nesefî'den nakille bunun aklen caiz naklen vacip olduğunu söyleyen Bursevî de bu görüşü benimser.³⁹⁸

Bursevî itikadî konularla ilgili son olarak kıyamet ve ahiret hallerine dair izahlarda bulunur. Bursevî kıyameti birkaç yönüyle ele alır. İlki manevî kıyamettir ve Allah Teala'nın celal ve cemal sıfatlarıyla tecelli eder. İkincisi ise bedeninin ölümüyle gerçekleşir. Bu küçük kıyamettir. Üçüncüsü, dünyanın yıkılıp yok olacağı büyük kıyamettir. Bunun ne zaman olacağını kimse bilemez. Ancak Mehdi'nin, Deccal'ın ve Hz. İsa'nın ortaya çıkışı gibi bu kıyametin bazı alametleri vardır.

Bursevî "*Nihayet onun canını aldı ve kabre koydu*"³⁹⁹ ayetinden hareketle insanın öldükten sonra gömülebilmesinin bir nimet olduğunu söyler. Ona göre kişi, kabir hayatında nimetlendirilecek veya azap çekecektir. Kabirdeki sorgudan sonra kötü amelleri olanlara azap vardır. Öyle ki, ölüye telkinin faydalı olacağı görüşünün keşif

³⁹⁷ A.g.e., 151-157.

³⁹⁸ A.g.e., 161-166.

³⁹⁹ Abese, 80/21.

ehli tarafından benimsemesi ve Bursevî'nin de bu görüşe katılması, bu konuda onun durduğu yeri açık bir şekilde göstermektedir. Bunun yanında Bursevî'ye göre kabir ziyaretlerinde mezardaki kişi kendisine verilen selamı işitir ve selam vereni tanır.

Daha sonra ahiret hayatına dair bazı noktalara daha temas eder. Amel defteri cennetliklere sağından verilecektir. Amel defteri tutmanın sonucu olan mizan haktır ve iyi amellerin karşısına kötü ameller koyularak tartılır. Müellif burada tevhid kelimesi olan “La İlahe İllallah”ı müstesna tutar. Zira tevhid ile şirk bir araya gelemmez ve birleşemez.⁴⁰⁰ Sırat haktır. Cennet ve cehennem haktır. Müellif bütün bunları tasavvufî açıdan yorumlayarak değerlendirmelerde bulunur. Eserinin bu kısmında itikadî meseleleri tamamlar. Eserine şer'î ve tasavvufî konularla devam eder.

Bursevî hem tasavvuf tarihinin hem Celvetiyye tarikatının önemli simalarından biridir. *Kitabü'l-Hitâb* ve *Kitâbü'n-Necât* isimli iki eserinde de itikadî konuları tasavvufî değerlendirmelerle ele almıştır. Her iki eser de müstakil birer akaid metni değildir. Ancak sûfî itikadını göstermesi bakımından çalışmamızın muhtevası içindedir. Zira Bursevî, eserlerinde ehl-i sünnet anlayışa sahip bir sûfî olarak hem kendi itikadî görüşlerini ortaya koymuş hem de bu eserlerin sûfilere itikadî anlamda rehberlik etmesi düşüncesi taşımıştır.

4.5.Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî (ö. 1310/1893)

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî, 1228/1813 tarihinde⁴⁰¹ Gümüşhane'nin Emirler mahallesinde dünyaya geldi. Adı Ahmed, babasının adı Mustafa, dedesinin adı Abdurrahman'dır. Mahlası Ziyâeddîn, nisbesi ise Gümüşhanevî'dir.

Gümüşhanevî küçük yaşlardayken ailesinin ticaret maksadıyla Trabzon'a yerleşmek zorunda kalmasından dolayı Trabzon'a gitti. Babasının ticaretine yardım ederken bir taraftan Şeyh Osman Efendi ve Şeyh Hâlid es-Saîdî gibi alimlerden Arapça ve fıkıh dersleri aldı. Daha sonra amcası ile İstanbul'a gitti. İstanbul'dayken abisinin askerken

⁴⁰⁰ A.g.e., 204.

⁴⁰¹ Gümüşhanevî'nin doğum tarihi hakkında ihtilaflar bulunmaktadır. İrfan Gündüz yaptığı çalışmada bu ihtilafları incelemiş ve doğruya en yakın tarihin bu olduğunu söylemiştir. Bkz. İrfan Gündüz, *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984), 11.

döndüğünü ve babasına yardım edeceğini öğrendikten sonra ilmini ikmal etmek üzere İstanbul'da kaldı.⁴⁰²

İstanbul Beyazıt Medresesi'nde aklî ve naklî ilimler tahsilini sürdürdü. Şer'î ve zâhirî ilimlerde oldukça yetkin bir hale gelen Gümüşhanevî, Mevlânâ Hâlid'in (ö. 1242/1827) önde gelen halifelerinden Abdülfettah el-Ukarî (ö. 1281/1864) ile bir sohbet meclisinde karşılaştı. Aralarında oluşan yakınlık neticesinde kendisine intisap etmek istediye de Abdülfettah Efendi başka bir şeyhin buna izinli olduğunu belirterek Gümüşhanevî'yi geri çevirdi. Gümüşhanevî, başka bir gün Abdülfettah Efendi'nin Alaca Minare Tekkesi'ne gittiğinde orada, bu vazifenin ezelde kendisine tayin edildiğini belirttiği ve daha önce hiç tanımadığı Hâlidî şeyhi Ahmed el-Ervâdî (ö. 1275/1858) gayri ihtiyârî el ele tutuştu ve Ervâdî'ye intisap etti.

Gümüşhanevî daha sonra Mahmud Paşa Medresesi'ndeki hüccesinde iki kere halvete girdi. Şeyhi Ervâdî'den Sühreverdiyye, Kâdiriyye, Çiştîyye, Kübreviyye, Rıfâiyye, Desûkiyye, Şâzeliyye, Halvetiyye ve Nakşibendiyye tarikatlarından "hilâfet-i tâmmе" ile icazet aldı. Meşrep itibariyle Şâzeli, tarikat itibariyle Nakşî olduğunu aktaran Gümüşhanevî,⁴⁰³ irşad faaliyetlerine başladı ve faaliyetlerini bu tarikatların usul ve yöntemlerine göre sürdürdü. Bunun yanında birçok tarikata ait evrâd ve ezkârı öğretti. Yaptığı hac yolculuklarında 200'den fazla talebeye hadis okuttu. Bazı şeyhlere tarikat hilafeti verdi.

Gümüşhanevî, Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye kolunun yayılmasında önemli bir rol oynadı. Aralarında pek çok alimin bulunduğu yaklaşık yüz on altı kişiye hilafet verdi. Yaz aylarını Yûşâ tepesinde geçiren Gümüşhanevî, her cuma dergaha gidip hatm-i hâce zikrini yaptırmayı ihmal etmedi. Vefatından önceki yaz rahatsızlanarak dergaha gidemedi. Kışın dergaha döndüğünde mihraba geçemedi, bütün mesuliyeti halifesine bıraktı.⁴⁰⁴ 1893 yılının Mayıs ayında İstanbul'da vefat etti ve Süleymaniye haziresine defnedildi.

⁴⁰² Vassaf, *Sefîne-i Evliya*, C 2, 333.

⁴⁰³ İrfan Gündüz, "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 276-277.

⁴⁰⁴ Mustafa Fevzi b. Numan, *Menakıb-ı Haseniye fi ahvali's-seniyye*, (İstanbul, Matbaa-i Bahriye, 1323), 10-11.

4.5.1. Câmîü'l-mütûn

Gümüşhanevî'nin ehl-i sünnet akaidi üzerine yazdığı, itikadî mevzularla ilgili eseridir. Gümüşhanevî bu eseri, talebelerinin bir kısmının kendisinden elfâz-ı küfre, amellerin ve itikadın tashihine dair bir eser kaleme almasını istemesinden dolayı yazmıştır. Eserin sonunda ahiret selameti isteyenleri irşad edecek olan ve kıyamet günü kurtuluş arayanlara yol gösteren bir eser olduğunu belirtir. Ayrıca son kısımda şeyh Ebu Bekir b. Mustafa el-Boyâbâdî ile Murad Buhârî dergahı şeyhi Hacı Feyzullah Efendinin takrizleri bulunmaktadır. Bu eser, çalışmamızda tanıtacağımız son eserdir.

Eser üç bölümden oluşur. Birinci bölümde Allah'ın sıfatları ve bazı itikadî meseleler, ikinci bölümde küfür ve irtidâdı gerektiren söz ve davranışlar, üçüncü bölümde ise günlük hayatta gerekli olan ibadet ve mükellefiyetlerle alakalı meseleler bulunmaktadır. Gümüşhanevî, gerekli gördüğü yerlerde eserin kenarına uzun şerhler yazmıştır. Eser ilk defa 1273/1856 yılında İstanbul'da⁴⁰⁵ basılmıştır.⁴⁰⁶ Abdülkadir Kabakçı ve Fuad Günel tarafından tercüme edilerek *Ehl-i Sünnet İtikadı* ismiyle yayınlanmıştır.⁴⁰⁷

Gümüşhanevî eserine itikad faslıyla başlar. Ona göre her mükellef şer'an Allah, peygamberler ve hakkında hakkında vacip, caiz ve muhal olan şeyleri bilmek zorundadır. Çünkü iman etmek her insana farzdır. Gümüşhanevî, imanı, dil ile ikrar ve kalp ile tasdikten ibaret bir keyfiyet olarak telakki eder. İman için ikrar ve tasdik bir arada bulunması gerektiğine bilhassa işaret eder.⁴⁰⁸

Müellife göre Allah'ın ezeli ve ebedî olan zatı ile kaim sıfatları vardır ve bu sıfatlar Allah'ın ne aynıdır ne de gayrıdır. Bu sıfatları tenzihî, subûtî, fiili, manevî ve zâtî sıfatlar şeklinde tasnif eder. İlk olarak tenzihî sıfatları ele alır. Ona göre, Allah birdir. Zatında, sıfatlarında, fiillerinde ve mülkünde ortağı, eşi, benzeri yoktur. Allah cevher, araz veya cisim değildir. Şekil, ölçü, sayı kabul etmez. Herhangi bir şeye hulûl

⁴⁰⁵ Ahmet Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Câmîü'l-mütûn*, (İstanbul: Daru't-Tıbâati'l-Âmire, 1273).

⁴⁰⁶ İrfan Gündüz 1984 yılında bu baskının ilk ve tek baskı olduğunu belirtmiştir. Çalışmamız esnasında biz de başka baskısına ulaşamadık.

⁴⁰⁷ Ahmet Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Câmîü'l-mütûn*, çev. Abdülkadir Kabakçı, Fuat Günel (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015). Tercüme edilen eser pek çok defa basılmıştır. 1980 yılında ilk baskısı yapılmıştır.

⁴⁰⁸ Ahmet Ziyaeddin Gümüşhanevî, *Câmîü'l-mütûn*, 4.

etmediği gibi, Allah'a da bir şey hulûl edemez. Yön ve mekan onu ihata edemediği gibi, gök içine alamaz. Zaman ve mekandan, acizlik ve eksiklikten münezzehtir. Gelmek, gitmek, bitişmek, ayrılmak, toplanmak, dağılmak gibi şeylerle tavsif olunamayacağı gibi gülmek, üzölmek, tebessüm, keder gibi şeylerle sıfatlanamaz. Yemek ve içmekle ilgili akla ve hayale gelen her şeyden münezzehtir. Zatı diğer mahlukların zatına benzemediği gibi sıfatları da benzemez. Arş'a, kendi beyan ettiği şekilde⁴⁰⁹ müsâvî olduğundan cisimle yerleşmek, dolaşmak, hulûl etmek gibi şeyler düşünölemez.⁴¹⁰

Gümüştanevî daha sonra Allah Teala'nın subûtî, fiili ve manevî sıfatlarını ele alır. Subûtî sıfatları hayat, kudret, ilim, irade, semi', basar, kelim ve tekvin olarak sıralar. Gümüştanevî'ye göre fiili sıfatların sayılması mümkün değildir ve hepsinin kaynağı tekvin sıfatıdır. Manevî sıfatların, subûtî sıfatlarla tahakkuk edeceğini söyleyen müellif bunların sayısını sekiz olarak verir. Bu kısımda son olarak zâtî sıfatlara yer verir. Bunlar da altı tanedir. Bu bölümün ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci kısımlarında Allah, peygamberler ve melekler hakkında vacip, caiz ve muhal olan şeylere temas eder.

Gümüştanevî birinci bölümün sonlarında İmam Maturîdî'nin itikadla alakalı izahlarına yer verir. Burada pek çok farklı konuyu ele alır. İlk olarak iman esaslarını sayar ve sayısının altı olduğunu söyler. Mushaflarda yazılı, kalplerde saklı, dille okunan ve kulakla işitilen Kur'an, Allah kelimidir ve mahluk değildir. Hâdis değildir. Harf ses ve parçalardan oluşmaz. Ahirette Allah'ı görmek, aklen caiz naklen sabittir.⁴¹¹ Kainatta meydana gelen hayır ve şer ve kulların bütün işleri Allah'ın yaratması, iradesi, kaza ve kaderidir. Ancak kulların küfür, iman, hayır, şer, tâat gibi ihtiyari fiilleri vardır. Bu fiillerin hakiki yaratıcısı Allah'tır ancak bunlarda kula herhangi bir cedel yoktur. Kulun bir iş için gücünün yetip yetmemesi sebeplere, vasıtalara bağlıdır ve gücünün yetmediğinden sorumlu değildir. Sevap Allah'ın lütfu, azap ise adaletidir. Allah'ın üzerine yaratması zorunlu olan bir şey yoktur.⁴¹²

⁴⁰⁹ et-Tâhâ, 20/5.

⁴¹⁰ A.g.e., 5-8.

⁴¹¹ Dünyada bunun mümkün olmadığını söyleyen Gümüştanevî, kemale ermiş kişilerin keyfiyet olmadan rüyada Allah'ı görebileceğini söyler. Bkz. 28.

⁴¹² Gümüştanevî burada aslah prensibini reddeder.

Gümüşhanevî'ye göre helal de haram da rızıktır. Günahkar olanlara kabir azabı vardır ve haktır. Münker-Nekir'in sorgusu, mizan, amel defteri, havz, sırat, ba's gibi ahireti ilgilendiren meseleler haktır. Ahirette peygamberlerin ve velilerin şefaah hakkı vardır. Hz. Peygamber'in miracı ruhu ve bedeni ile gerçekleşmiştir. Cennet ve cehennem yaratılmıştır ve ebedîdir. Daha sonra Hz. Peygamber'in kıyamet alametlerinden haber verdiğini ve bunların büyük alametler ve küçük alametler şeklinde iki türlü olduğunu söyler.⁴¹³

İmam Maturîdî'nin görüşleri çerçevesinde itikadî hususlara dair izahlara devam eder. Ona göre büyük günahlar mümini imandan çıkarmaz. Burada Maturîdî ile Mürcie'nin görüşlerinin ayrımını da yapar ve o kimsenin fasık olacağını söyler. Allah Teala'nın peygamber göndermesinin büyük hikmetleri vardır.⁴¹⁴ Bu peygamberlerin, insanların benzerini ortaya koyamayacağı mucizeleri vardır. İlk peygamber Hz. Adem, son ve en faziletli peygamber ise Hz. Muhammed (s.a.)'dir. Peygamberler meleklerden daha faziletlidir. Allah Teala bu peygamberlere kitap göndererek emir, nehiy, va'd ve va'îdini beyan etmiştir.

Peygamberlerden sonra en faziletli kimseler halifelerdir. Halifelik de bu fazilet sırasına göredir. Bu dört halife aynı zamanda Allah'ın veli kulları arasındaki en üstün olanlarıdır. Velilerin kerametleri vardır ve haktır. Ancak İblis, Fir'avn gibi Allah düşmanlarından zuhur eden haller keramet değil, istidraçtır. Halife zorunluluğuna da değinen Gümüşhanevî, halifede olması gereken şartları saydıktan sonra bunun Kureyş'ten olması gerektiğini ilave eder.

Gümüşhanevî'ye göre sihir gerçektir, nazar haktır. Mut'a nikahı haramdır. Mest üzerine mesh caizdir. Yeryüzünde bazı mekanlar diğer bazı mekanlardan daha faziletlidir. İlim öğrenmek kadın erkek herkesin üzerine farzdır. Kible ehli tekfir edilmez. Günahkar olsa da imamın arkasında namaz kılınır. Ye's halindeki kimsenin imanı geçersizdir. Bir kimse tevhidle ilgili bir konuda tereddüte düşerse, hemen doğruyu kabul ettiğine inanmalı ve bu konuda alim birine giderek hakikati öğrenmelidir. Şüphe üzerine olduğundan özürsüz olarak geciktirmesi, küfrü gerektirir.⁴¹⁵

⁴¹³ A.g.e., 17-22.

⁴¹⁴ Şerh kısmında bu hikmetlere örnekler verir.

⁴¹⁵ A.g.e., 24-30.

Eserinin devamında küfrü, sapık mezhepleri, küfrün çeşitlerini ele almanın yanında kafir, mürted ve zındıklıklarla alakalı bazı hükümlere dair açıklamalarda bulunur. Ona göre küfür iman edilmesi gereken şeylere iman etmemektir. Küfrü, cehlî, inkârî/inâdî ve hükmî olmak üzere üçe ayırır. Şer'an iman edilmesi gerekenleri tahfif ve istihza neticesinde meydana gelen hükmî küfrü ise detaylarıyla ele alır. Gümüşhanevî; Kaderîler, Keysâniler, Râfizîler, Hâricîler, Yezidîler, Neccâriyye, Şeytâniyye, Cebriyye ve Mürcie'nin tekfir edilmesi gereken görüşlerine yer verir. Daha sonra küfrün çeşitlerine değinen Gümüşhanevî, Allah'a, sıfatlarına, peygamberlere, Kur'an'a, ilme ve alimlere ve çeşitli birtakım mevzulara dair küfre taalluk eden küfür lafızlarına yer verir.

Eserinin son bölümünde amellerin doğru ve güzel yapılabilmesi için niyetin sıhhatini ve sağlamlığını esas alır. Ona göre niyet, Allah'ın rızasını tahsile ve O'nun hükümlerine tatbika yönelen iradedir.⁴¹⁶ Dünya ve ahiretle ilgili olmak üzere iki çeşittir. Dünya ile ilgili olan doğruya ve fesada, ahiretle ilgili olan ise sevap ve günaha taalluk eder. Gümüşhanevî ayrıca niyetin sıhhatli olabilmesi için bunu bazı şartlara bağlamış ve bu şartları izahlarıyla sıralamıştır.

Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşayan Gümüşhanevî'nin bu eseri baştan sona itikadî konu ve hükümlerden müteşekkil olduğundan müstakil bir akaid metni olarak nitelenebilir. Eser hem itikadî meselelere sûfi yaklaşımını göstermesi hem sûfi itikadını ortaya koymasıyla son derece kıymetlidir. Çalışmamızda değerlendirmeye aldığımız bu son eser de sûfîlerin itikadî meselelere uzak kalmadığına işaret etmesinin yanında itikadî çizgilerinin ehl-i sünnet üzere olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

⁴¹⁶ A.g.e., 86.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarih boyunca sûfiler, tasavvufî meselelerin yanında hadisten tefsire kelamdan akaide pek çok alana dair eserler yazarak İslamî ilimlerin her birine katkı sağlamışlardır. Sûfilerin yazdığı bu eserler arasında akaid risâleleri, ayrı bir yere sahiptir. Zira sûfiler, akaid risâlelerini, tabii bir durum olarak yazdıkları gibi, itikadî açıdan maruz kaldıkları eleştiriler karşısında itikadlarını izah ve ispat etmek için bir zorunluluk neticesinde de kaleme almışlardır.

İlk dönemden Osmanlı'nın son dönemine kadar geçen sürede sûfiler tarafından yazılan bu akaid risâlelerinden Sühreverdî'den önce ve sonra yaşayan bazı sûfilerin eserleri belirli esaslar doğrultusunda seçilmiş ve incelenmiştir. Bu eserlerde, her müellifin yaşadığı çağın ihtiyaçlarına göre gerekli hususlara temas ettiği gözlemlenmiştir. Sûfi müellifler eserlerini; sade, anlaşılır ve tasavvufun öngördüğü irşad üslubuyla kaleme alırken zaman zaman tasavvufa ve sûfilere yapılan acımasız eleştiriler karşısında sert bir üslup da kullanmışlardır.

Sühreverdî'den önce ve sonra olarak iki bölümde verdiğimiz akaid risâlelerinde, genel muhteva anlamında bariz farklar ön plana çıkmamaktadır. Zira her müellif, eserini, temel itikadî esasları mevzu edinerek hazırlamıştır. Dolayısıyla yaptığımız bu ayırım muhteva farklılığına dikkat çekmek adına değil, tarihi süreçte sûfilerin itikadî meselelere bîgane kalmadığını göstermek maksadıyla olmuştur.

Sühreverdî'nin *İ'lamü'l-hüdâ ve akâidetü erbâbi't-tükâ* adlı risâlesi incelendiğinde itikadî meselelere sûfi yaklaşımı detaylı bir şekilde gözükmektedir. İtikadî olarak ehl-i sünnet/eş'arî anlayışa sahip Sühreverdî, tartışmalı itikadî konularda insan aklının idraktan aciz olduğunu söyleyerek teslimiyetçi yapısını ön plana çıkarmaktadır. Onun teslimiyetçi yapısı, tasavvufî yönüyle de izah edilebilir. Nitekim ona göre izahı veya anlaşılması zor bir mesele varsa, sorgulamamak en isabetli yoldur.

Bunun yanında sûfiler tarafından yazılan akaid risâlelerinden *et-Ta'arruf* ile *İ'lamü'l-hüdâ ve akâidetü erbâbi't-tükâ* bir arada incelenerek karşılaştırıldığında, sûfilerin itikadî çizgisini görmek de mümkün olmuştur. Kaleme aldıkları eserlerinde inanç esaslarını, ehl-i sünnet anlayışı doğrultusunda ifade etmişlerdir. Böylelikle eserleri

hem kendilerine yapılan eleştirilere cevap niteliği taşımış hem de kendi yolundan gidenlere sahih itikadı işaret etmiştir.

Netice olarak eserlerini incelediğimiz sūfiler, akaid risālelerinde, dinin temel itikadī esaslarını tasavvufi yorumlarla ortaya koyarak, sūfi anlayışın, sūnnī itikad çizgisinde olduğunu izah etmişlerdir. Bu eserleriyle aykırı düşünce ve sapık görüşlere karşı olduklarını açık bir şekilde göstermişlerdir. Sūfilerin itikadī açıdan durdukları yer, sūfilerin kendi izahlarında ortaya çıktığı gibi onların itikadına işaret eden bazı eserlerde de görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Affî, Ebu'l-Alâ. *Tasavvuf İslam'da Manevî Hayat*. çev. Ekrem Demirli. Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Ahmed Hilmi, Hocasâde. *Ziyâret-i evliyâ*. İstanbul: Cihan Kütüphanesi Matbaası, 1909.
- Akkuş, Süleyman. *Bir Kelamcı Olarak Kuşeyrî*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2009.
- Alkan, Ercan. "el-Fusûl fi'l-usûl". *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. S. 28. 2011.
- _____. "Lüma' fi'l-itikâd". *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. S. 28. 2011.
- Altıntaş, Hayrani. "Dehriyye". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*. çev. Ender Gürol. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Arberry, Arthur John. *The Doctrine of The Sûfis*. London: At The Universty Press, 1935.
- Aynülkudât el-Hemedânî. *Zübdetü'l-hakâik fi keşfi'd-dakâik*. Paris: Dâr Byblion, 2005.
- Bağdâdî, Abdülkahir. *el-Fark beyne'l-fırak*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *Usûlud-dîn*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Beyhakî, *İ'tikâd*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Bilgin, Orhan. "Ferağ Kaydı". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1974.
- _____. *Muvazzah İlm-i Kelam*. İstanbul, Ravza Yayınları, 2017.
- Buhârî. *Sahîh-i Buhârî*. Mısır: Matbaatü'l-Kübra Emiriyye, 1311.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Kenz-i mahfî*. İstanbul: Hakkaklar Çarşısı, ty.
- _____. *Kitâbü'l-Hitâb*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1256.
- _____. *Kitâbü'n-Necât*, sad. İ. Turgut Ulusoy. İstanbul: Hisar Yayınları, 1983.

- _____. *Kitâbü'n-necât*. İstanbul: Bosnevî Muharrem Efendi Matbaası, 1290.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefahâtü'l-üns*. çev. Lâmiî Çelebi. İstanbul: Fatih Kitabevi, ts.
- Çatak, Adem. “*Şihâbeddin Sühreverdî, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*”.
Gümüşhane: Afşar Matbaası, 2012.
- _____. *Mağrib’li Sûfî “Abdurrahman b. Yusuf el-Licâi”*. İstanbul: Kalem Yayınları,
2016.
- Çelebi, İlyas. “İlk Dönem Sûfilerinin İtikadî Konulara Bakışları”. *İslam Düşüncesinde
Yeni Arayışlar II*. Der. Abdurrahman Dodurgalı, Ahmet Yücel. İstanbul: Rağbet
Yayınları, 1999.
- Çelebi, Kâtip. *Keşfü'z-zünûn*. İstanbul: Matbaa-i Behiyye, 1941.
- Çoban, Ali. “Mihnet Dönemi Sûfliğinde Savunma Amaçlı Akaid Yazıcılığı: XVII.
Yüzyıl Osmanlı’sında İki Sûfî İki Eser”. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma
Dergisi*. S. 36. 2015.
- Çubukçu, İbrahim Agah. *Gazzâli ve Şüphecilik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Demir, Halis. Çatılı, Kemal. “İbn Kemal Üzerine Yapılan İlmi Çalışmalar”. *Tokat
Gaziosmanpaşa Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 7. S. 1 2019.
- Demirkent, Işın. “Haçlılar”. *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ebû Dâvud. *Müsned*. Mısır: Dârü'l-Hicr, 1999.
- Eflâkî, Ahmed. *Menakıbü'l-arifin*. nşr. Tahsin Yazıcı. Ankara: Türk Tarih Kurumu
Yayınları, 1976.
- Emiroğlu, İbrahim. “Süfestâiyye”, *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Eş’ârî, Ebü'l-Hasan. *el-İbâne*. Beyrut: Dârü'l-Beyân, 1981.
- Erkaya, Mahmud Esad. Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları. İstanbul: Otto
Yayınları, 2017.
- Fayda, Mustafa. “İbn Kemal’in Hayatı ve Eserleri”. *Şeyhülislâm İbn Kemâl
Sempozyumu*. Tokat: Tokat Valiliği, 1985.
- Fevzi b. Numan, Mustafa. *Menakıb-ı Haseniye fi ahvali’s-seniyye*. İstanbul, Matbaa-i
Bahriye, 1323.

- Frank, R. M. “Two Short Dogmatic Works of Abu'l-Qasim al-Qushayri: al-Fusul fi'l-Usul”. *Melanges de Institut Dominicain d'Etues Orientales*. S. 16, 1983.
- Göktaş, Vahit. *Hicrî IV. Asır 'Buhârâ'da Tasavvuf' Kelâbâzî Örneği*. İstanbul: Meydan Yayınları, 2008.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Yüz Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul: Gerçek Yayınları, 1969.
- Gömbeyaz, Kadir. “İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri”. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Gümüştanevî, Ahmet Ziyaeddin. *Câmiü'l-mütûn*. çev. Abdülkadir Kabakçı, Fuat Günel. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015.
- _____. *Câmiü'l-Mütûn*. İstanbul: Daru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1273.
- Gündoğdu, Cengiz. “Abdülmeçid Sivâsî”. *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- _____. “Osmanlı'da Tarikat Şeyhinin Padişahı Uyarı ve Teşviklerine Yönelik Bir Örnek”. *EKEV Akademi Dergisi*. S. 50. 2021.
- _____. *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmeçid Sivâsî*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Gündüz, İrfan. “Ahmed Ziyâeddin Gümüştanevî”. *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- _____. *Ahmed Ziyâüddîn Gümüştanevî Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- Güngör, Erol. *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, Ankara: Yer-Su Yayıncılık, 2018.
- Güzel, Ömer Aziz. “Abdurrahman b. Yusuf el-Licâî ve Kalam Anlayışı”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Arapkir” *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Harekât, İbrahim. “Bicâye”. *DİA*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Târihü'l-İslâm*. Kahire: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1991.
- Huda, Kamer. *Şihabeddin Ömer Sühreverdî Hayatı, Eserleri, Tarikatı*. çev. Tahir Uluç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Hücvirî. *Keşfü'l-mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

- _____. *Keşfü'l-mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- İbn Asâkir, *Tebyînü Kezîbi'l-müfterî*. Beyrut: Dârü'l Kütübi'l-Arabî, 1979.
- İbn Ebü'd-Dünyâ. *Kısarü'l-emel*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Beyrut: Dârü'l-İbn Hazm, 1997.
- İbn Hallikân. *Vefayâtü'l-a'yân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü's-Sâdır, 1978.
- İbn Hibbân. *Kitâbü Ma'rifeti'l-mecrûhîn mine'l-muḥaddişîn*. Riyad: Dâru'l-Sumî, 2000.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*. Beyrut: Dâru's-sâdır, ts.
- İbnü'l-Mülakkîn. *Tabakâtü'l-evliyâ*. Beyrut: Dârü'l-Mârife, 1986.
- İbrahim Hakkı, Erzurumlu. *Akâid Manzûmesi*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1326.
- _____. *Marifetnâme*. nşr. Cafer Durmuş. İstanbul: Erkam Yayınları, 2011.
- İsmail Paşa, Bağdatlı. *Hediyyetü'l-arifîn*. thk. Mahmud Kemal İnal, Avni Aktuç. İstanbul: Maârif Basımevi, 1955.
- _____. *Keşfü'z-zünûn Zeyli*. İstanbul: MEB Basımevi, 1945.
- K. V. Zettersteen. "Büveyhîler". *İA*. İstanbul: MEB Basımevi, 1979.
- Kara, Kerim. "Karabaş Velî". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- _____. *Karabaş Velî'nin Hayatı, Fikirleri, Risaleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Karaağaç, Hilmi. "Kelam Konularına Tasavvufî Yaklaşım". *G.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C. 4. S. 8. 2015.
- Karabâş-ı Velî. *Şerh-i Akâidi'n-Nesefî*. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 210.
- Karadaş, Cağfer. *Sûfi İtikadı*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifîn*. Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim. *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-Tasavvuf*. Beyrut: Dâr'ul-Kütübi'l-İlmiyye, 2019.
- Kemâleddin, Harîrîzâde. *Tibyânu vesâil el-Hakâik*. Fatih Ktp. İbrahim Efendi 432.

- Kemalpaşazâde. *Risâletü'l-münîre*. çev. Harun Doğan, Konya: Gece Kitaplığı, 2003.
- _____. *Risâletü'l-münîre*. İstanbul: Dârü'l-Lübâb, 2018.
- Kurt, Fatih. *Neseî Akaidi Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kasım Abdülkerim. Akaid Risâleleri “İtikada Dair Üç Risâle”. çev. Mehmet Saki Çakır. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015.
- _____. *Selâsü resâil li'l-İmam Kuşeyrî “el-Fusûl fi'l-usûl”*. İstanbul: Haşimi Yayınları, 2020.
- _____. er-Risâletü'l-Kuşeyriyye, çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1978.
- _____. er-Risâletü'l-Kuşeyriyye. Beyrut: Dârü'l-Menâhic, 2017.
- Licâî, Abdurrahman b. Yusuf. *Kutbü'l-ârifîn fi'l-akâidi ve't-tasavvuf*. thk. Muhammed ed-Dibâcî. Beyrut: Dâru's-Sâdir, 2001.
- Manevî, Mustafa. *Terceme-i Şerhi'l-Akaidi'l-Neseîyye*. Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Ef. 1303.
- Merçil, Erdoğan. “Gazneliler”, *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Muslu, Ramazan. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf “18. Yüzyıl”*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Müslim. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Kahire: Dârü'l-İhyâ, 1900.
- Namlı, Ali. “İsmail Hakkı Bursevî”. *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- _____. *İsmâil Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri, Târikat Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Nar, Ali. *Akâid Risâleleri*. İstanbul: İslami Edebiyat Yayınları, 2016.
- Nevevî. *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim*. Kahire: Matbaatü'l-Mısriyye, 1349.
- Nisâbü'rî, Hâkim. *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Öcal, Şamil. *Kemal Paşazade'nin Felsefi ve Kelami Görüşleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.
- Öngören, Reşat. “Ebü'n-Necîb Sühreverdî”. *DİA*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

- Özcan, Tahsin. “İbn Kemal’in Para Vakıflarına Dair Risalesi”. *İslam Araştırmaları Dergisi*. S. 4. 2000.
- Özen, Şükrü. “Kemalpaşazâde”. *DİA*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öztürk, Yunus. “Şeyh ve Otorite İlişkisi: XVII. Yüzyıla Ait Bir Şerhin Analizi”. *Milel ve Nihal*. C. 14. S. 1. 2017.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları, 1971-72.
- Parmaksızoğlu, İsmet. “Kemalpaşazâde”. *İA*. İstanbul: MEB Basımevi, 1977.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr. *Usûlü'd-dîn*. Kahire: Mektebetü'l Ezheriyye, 1512.
- Popovic, Alexander ve Gilles Veinstein. *İslam Dünyasında Tarikatlar*. çev. Osman Türer. İstanbul: Sûf Yayınları, 2004.
- Râzî, Fahreddin. *İ'tikâdâtü firaki'l-Müslimîn ve Müşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1982.
- Sâbûnî, Nüreddin. *el-Bidâye fi usûlîd-dîn*. İskenderiye: Dâru'l-Maârif, 1969.
- Semârrâî, Kâsım. “Erbau Resâil fi't-Tasavvuf li-ebi'l-Kâsım el-Kuşeyrî”. *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-İrâkî*, S. 18. 1970.
- Serrac, Ebü Nasr. *el-Lüma'*. Mısır: Daru'l-Kütübi'l-Hadisiyye, 1960.
- Sivâsî, Abdülmecid. *Dürerü'l-akâid*. Süleymaniye Ktp. Mihrişah Sultan 300.
- Sübki, Tâceddin. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*. Beyrut: Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, 1964.
- Sühreverdî, Ebu'n-Necîb. *Âbabü'l-mürîdîn*. Kahire: Dâru'l-Vatani'l-Arabî, ts.
- _____. *Âdabü'l-Mürîdîn 'Yol Ahlakı'*. çev. Süleyman Gökbulut, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.
- Sühreverdî, Şehâbeddin. *Avârifü'l-maârif*, trc. Hasan Kâmil Yılmaz. İrfan Gündüz. İstanbul: İBER Yayıncılık, 2022.
- _____. *İ'lamü'l-hüdâ ve akâidetü erbâbi't-tükâ* Beyrut: Mektebetü'n-nâşirûn, 2016.
- _____. *Resâil Sühreverdî*. Beyrut: Dâru'l-Havl, 2018.

Süleyman Sa' deddin, Müstakimzâde. *Mecelletü'n-nisab fi'n-neseb ve'l-küna ve elkab* (Tıpkıbasım). Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.

_____. *Tuhfe-i Hattatin*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.

Taberânî, *Mu'cemü'l-kebîr*. Kahire: Mektebet'ü İbn Teymiyye, 1994.

Tanman, M. Baha. "Sivâsî Tekkesi". İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Taşköprüzade, *eş-Şakaiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-osmâniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, 1975.

_____. *Mevzûâtü'l-ulûm*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1895.

_____. *Miftâhü's-saade*. Beyrut: Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Tirmizî. *Sünen*. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Matbaatü'l-Mustafâ, 1975.

Uludağ, Süleyman. "Abdülkerim b. Hevâzin Kuşeyrî". *DİA*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

_____. "er-Risâle". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

_____. "Kalp". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

_____. "Muhammed b. İbrahim Kelâbâzî". *DİA*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

_____. *Doğuş Devrinde Tasavvuf*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.

_____. *Tasavvuf ve Tenkit*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 1973.

Vassaf, Hüseyin. *Sefine-i Evliyâ*. haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz. İstanbul: Kitabevi Yayınlar, 2006.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İstitâat". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

_____. "Müşebbihe". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yavuz, Zeynep. "XVII. Asır Osmanlı Mutasavvıfı Abdülmecid Sivâsî'nin "Dürerü'l-Akaid" Adlı Eseri". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yetik, Erhan. "et-Ta'arruf li-mezhebi Ehli't-tasavuf-Ebu Bekir Muhammed el-Kelâbâzî", *Tasavvuf Klasikleri*, edt. Ethem Cebecioğlu. İstanbul: Erkam Yayınları, 2010.

- Yılmaz, Hasan Kamil. Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- _____. “Şehâbeddin Sühreverdî”. *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- _____. *Tasavvuf Meseleleri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2014.
- Yılmaz, Necdet. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*. İstanbul: OSAV Yayınları, 2001.
- Yurdagür, Metin. *Maveraünnehir’den Osmanlı Coğrafyasına “Ünlü Türk Kelamcıları”*. İstanbul, İFAV Yayınları, 2017.
- Yûsî, Hasan. *el-Muhâdarât fi’l-edeb ve’l-luga*. thk. Muhammed Hacci. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1982.
- Zehebî, Ebû Abdullah. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1984.
- Zerrûk, Ahmed. *Kavâidü’t-Tasavvuf*. Dımaşk: Darü’l-Beyrûtî, 2004.
- _____. *Şerh u Akîdetü İmam Gazzâli*. Kahire, Dâretü’l-Karaz, 2007.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A’lâm*. Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyin, 1990.